

ગુલામી વહેપાર

(ભાગ ૨ નો.)



ડાહ્યાભાઈ દિનતલાલ રાવત.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ઝુલમી બેપાર

વિષય ૬૪૪૪:૩

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા; ” પુસ્તક ૧૬ સું.

ગુલામી વહેપાર

અથવા

દાસત્વપ્રથા દુઃખદર્શન.

[દ્વિતીય ભાગ]

મિસીસ હેરિયેટ બીચર સ્ટો કૃત

“ અંકલ ટોમ્સ કેપીન ” ઉપરથી થયેલા અંગ્રાળીનું ભાષાન્તર

કર્તા

પ્રાધ્યાભાઈ હિંમતલાલ રાવત; વડોદરા.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

અનેજર-“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ; એમદાવાદ.

કિંમત રૂપીઆ દાહ.

સંવત ૧૯૭૫.]

પ્રથમાશ્વતિ

[સને ૧૯૧૯.

પ્રત ૧૧૦૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગદ્ય-સંગ્રહ

૨૮૬

[સર્વ પ્રકારના હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.]

છાપનાર:-

શરદ્આતનાં પૃષ્ઠ ૧ થી ૮૬ સુધી “ શ્રી અંબીકા વિજય ” પ્રેસના મેનેજર
લખમીચંદ હીરાચંદ પટેલ. ડે. શાહપુર; વનમાળી વાંકાની પોળા.

અને

ગાદીનો ભાગ “ નટવર ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના મેનેજર ભોગીલાલ
નારણદાસ ગોદીવાળા ડે. જમાલપુર રોડ; અમદાવાદ.

પ્રકાશકના જે બોલ.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લેખકે પહેલા ભાગમાં લખી છે તે ઉપરાંત વિશેષ કંઈ કહેવા જેવું નથી. ઉછરતા અનુવાદક રા. ડાહ્યાભાઈએ આ આખું પુસ્તક કશા પણ બદલાની આકાંક્ષા વિના લખી આપીને આ માળા ઉપર આભાર કર્યો છે.

મોંઘવારીની અસર પુસ્તકપ્રકાશનના કાર્યમાં કેટલા પ્રમાણમાં વધી પડી છે તે વિશે “પૈસાદાર કેમ થવાય?” એ પુસ્તકમાં અમે ખર્ચની લાગતના આંકડા સાથે નિવેદન કર્યું છે, તે વાંચવાથી ખરો ખ્યાલ બંધાશે.

આ પુસ્તક “માળા” ના ગ્રાહકોને પડતર કિંમતે જ અપાય છે.

આ આકર્ષક નવલકથાનો ખીજો ભાગ બહાર પાડવામાં વિશેષ વિલંબ થવાથી ઘણા વાંચકો તરફથી અમને ઇબકો મળ્યો છે, અને તે ઉપરાંત પુસ્તકના વેચાણમાં પણ ઘણું નુકસાન સહેવું પડ્યું છે. તે માટે “અખિકા વિજય” પ્રેસના મેનેજરની બેદરકારી જ કારણભૂત છે. છેવટે તેમના વામદાથી કંટાળીને અધૂરેથી ખીજા પ્રેસનો આશ્રય લીધો ત્યારે જ આ ભાગ આજે બહાર પડી શક્યો છે. નહીં તો હજી કેટલા એ મહીના રાહ જોવી પડત.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” ના કાયમી ગ્રાહકોને ચાલુ સાલમાં નીચેનાં પાંચ પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે અપાયાં છે:—

૧-૮-૦ સુખશાન્તિ-વિચારણા.

૧-૮-૦ ગુલામી વહેપાર (દ્વિતીય ભાગ)

૧-૦-૦ પૈસાદાર કેમ થવાય? (ગૃહપ્રબંધશાસ્ત્ર)

૨-૪-૦ ધર્મપાળ અને દેવી કલ્યાણીના આત્મોત્સર્ગ.

૦-૮-૦ બાળગીતા (પૂર્વાર્ધ. ગીતાના નવ અધ્યાય. બાળસહિત્ય)

—૨૨૨—

સને ૧૯૨૦ ની સાલમાં નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી જે તૈયાર થઈ શકશે તે “માળા” ના ગ્રાહકોને આપવા ધારીએ છીએ:—

૧ મેવાડ પતન (દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયકૃત નાટક)

૨ બાળગીતા (કિતરાઈ. ૧૦ થી ૧૮ અધ્યાય)

૩ હાસ્યમંદિર, ભાગ ખીજો.

૪ વીણા-વિહારી (નવલકથા)

૫ સંસારકથા મંજરી; ખંડ ૧ થી (સામાજિક ઉત્તમ વાતો)

૬ હિન્દુધર્મશિક્ષા.

વિ. પી. નું ખર્ચ ગ્રાહકોને વિશેષ ન પડે માટે અમે પુસ્તકો વરસમાં બે હપતે મોકલવાનું રાખ્યું છે. તે પ્રમાણે ૧૯૨૦ નાં પુસ્તકોમાંથી બે ત્રણ પુસ્તકો ફેબ્રુઆરી—માર્ચમાં વિ. પી. થી મોકલાશે.

મેનેજર—“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા.”

દ્વિતીય ભાગની અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	૨૭ મું.	મૃત્યુ પહેલાનાં લક્ષણ	૧
„	૨૮ મું.	પ્રેમાગ્નિના સ્પર્શથી પાપાણુ પાણુ પીગળી જાય છે...	૬
„	૨૯ મું.	ધવાનું મૃત્યુ	૧૫
„	૩૦ મું.	ધવાના મૃત્યુ પછી	૩૧
„	૩૧ મું.	પરલોકગમન અથવા પુનર્મિલન	૪૦
„	૩૨ મું.	નિરાધાર નરનારીઓ.	૫૪
„	૩૩ મું.	ગુલામો વેચવાની વખત	૬૩
„	૩૪ મું.	ઠોકામાં મુસાફરી	૭૩
„	૩૫ મું.	નર રાક્ષસનું નરકાગાર !	૮૦
„	૩૬ મું.	કેસી	૮૮
„	૩૭ મું.	કેસીની કર્મકથા	૯૬
„	૩૮ મું.	માનવ સમાજમાંનો નરરાક્ષસ...	૧૧૧
„	૩૯ મું.	એમેલિન તથા કેસીની વાતચીત	૧૧૮
„	૪૦ મું.	સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિનો આનન્દ...	૧૨૫
„	૪૧ મું.	ટોમનો જ્યોદ્ધાસ	૧૩૧
„	૪૨ મું.	ન્દાસવાનું કાવતું	૧૪૩
„	૪૩ મું.	ધર્મવીર	૧૪૯
„	૪૪ મું.	ટોમનું મૃત્યુ અને જ્યોર્જ શેલ્ગિ	૧૫૭
„	૪૫ મું.	ભૂતનો ભય	૧૬૪
„	૪૬ મું.	સ્વતંત્રતા મળી	૧૭૧
		વિપસંદાર...	૧૭૬

ગુલામી વહેપાર

ભાગ બીજો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મૃત્યુ પહેલાનાં લક્ષણ.



ગસ્તિન સેંટકલેરનો જ્યેષ્ઠ બધુ આલફ્રેડ પોતાના પુત્રને લઈને પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. તે રહ્યો એટલો વખત સેંટકલેરના ઘરનાં સઘળાં માણસો મોજમઝાડમાં મસ્તુલ થઈ ગયાં હતાં. તેથી ઈવાન્જેલિનના સ્વાસ્થ્ય સંબંધી કોઈએ કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ઈવાન્જેલિનનું શરીર હવે તો એટલું બધું દુર્બળ થઈ ગયું કે, તેનામાં પથારીમાંથી ઉઠવાની પણ શક્તિ ન રહી. આટલા દિવસ સેંટકલેર મિસ ઓફેલિયાની વાતને હસી કહાડતો હતો, પણ હવે તેણે તરત જ ડોક્ટરને ખોલાવી ઈવાને દેખાડી. તેના હૃદયમાં પણ અનેક આશંકાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી.

સેંટકલેરની સ્ત્રી મેરી બુલેચૂકે પણ પોતાની કન્યાના સ્વાસ્થ્ય સંબંધી કંઈ પૂછતી નહિ. હમણાં થોડા વખતથી તેણે પાડોશની સ્ત્રીઓના મ્હોડેથી એ ચાર નવા રોગોની વાત સાંભળી હતી. તેથી એ સઘળાં રોગોનાં લક્ષણ તે પોતાના શરીરમાં જોતી હતી. તેને હમ્મેશાં એ જ ચિન્તા થવા કરતી હતી કે, હું ક્યારે આ મંદવાડમાંથી સારી થઈશ. કન્યાની સંભાળ લેવાને તેને બિલકુલ વખત જ મળતો નહોતો. વળી તેનામાં બીજો પણ એક વિશેષ ગુણ હતો. તેની માન્યતા એવી હતી કે આ સંસારમાં ફક્ત તેના સિવાય બીજા કોઈને પણ કદી રોગ થઈ શકતો નથી. એથી તે બીજાની માંદગીને હસી કહાડતી હતી. બીજાં લોકો પોતાને કામ કરવું પડે તે માટે જ માંદા થવાનો દોષ કરે છે એમ તે માનતી. ફક્ત પોતાને જ ખરો મંદવાડ આવે છે એવો બ્રમ તેના મનમાં પેસી ગયો હતો.

મિસ ઑફેલિયા ઈવાને પ્રાર્થ કરતાં પણ વિશેષ ચાહતી હતી. સેન્ટ-કલેર તેની વાતને હસી કહાડતો હતો તેથી તેણે ઈવાના રોગ વિષે મેરીની આગળ બેત્રણ વાર વાત કહાડી હતી. તેણે ધાર્યું હતું કે મેરી પોતાની પુત્રીને માટે અવશ્ય ઔષધનો બંદોબસ્ત કરશે. પરંતુ તેની એ માન્યતા ખોટી પડી. બ્યારે તે મેરીને ઈવાના સંબંધમાં કહેતી ત્યારે મેરી બોલી ઉઠતી : “ઈવાને શું થયું છે ? તે ખાય છે, પીએ છે અને આનંદથી રમ્યા કરે છે. જે શરીર સાફ ન હોય તો એ પ્રમાણે તે રમે પણ ખરી કે ? ” ઑફેલિયા કહેતી : “ તમે તેની ઉધરસ જોતાં નથી ? ” તેના ઉત્તરમાં મેરી બોલતી : “ મને પણ ન્હાનપણમાં એવી ઉધરસ થઈ હતી. ” ઑફેલિયા કહેતી : “ પણ ઈવા કેટલી બધી દુર્બળ થઈ ગઈ છે ? ” મેરી ઉત્તર આપતી : “ હું લગભગ પાંચ છ વર્ષ સૂધી એવી દુર્બળ રહી હતી. ” ઑફેલિયા પુનઃ કહેતી : “ ઈવાને નિત્ય રાત્રે સખ્ત તાવ આવે છે. ” મેરી ઉત્તર આપતી : “ ઈવાને શું તાવ આવે છે; મને તો એથી પણ સખ્ત તાવ લગભગ દશ વર્ષ સૂધી લાગ-લાગટ આવતો હતો. ”

મિસ ઑફેલિયાએ જોયું કે મેરી પણ ઈવાને માટે કંઈ કરતી નથી; તેથી તેને નિરૂપાયે ચૂપ રહેવું પડ્યું. પરંતુ હવે તો ઈવા પથારીમાંથી પણ ઊઠી શકતી નહિ. સેન્ટકલેરે તેને માટે ડૉક્ટરને બોલાવ્યો એટલે મેરીના હૃદયમાં પુત્રીને માટે એકદમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો.

મેરી હવે કહેવા લાગી : “ હું પ્રથમથી જ જાણતી હતી કે, સેન્ટ-કલેરની બેદરકારીનું ફળ મારે ભોગવવું પડશે. મારે સંતાનશોક સહન કરવો પડશે. હું આટલું તો દુઃખ ભોગવું છું, તેમાં વળી આ સંતાનશોક ! એ કરતાં મનુષ્યનું વધારે શું દુર્ભાગ્ય હોઈ શકે ! મારે કંઈ પાંચ સાત બાળકો નથી. જે ગણું તેમાં આ એક પુત્રી છે. તેની પણ આ સ્થિતિ થઈ ! ” એવી રીતે કહીને તે પોતાની દાઝ બિચારા ગુલામો ઉપર કાઢવા લાગી. મમ્મીએ ઈવાની સંભાળ રાખવામાં ઘણી જ બેદરકારી કરી છે એમ કહી તે તેને ધમકાવવા લાગી. પછી અભિમાનથી મ્હોં ફુલાવીને સેન્ટકલેરની આગળ રોવા લાગી.

સેન્ટકલેર તેને આશ્વાસન આપવા માટે બોલ્યો : “ મેરી ! આવા નિરૂત્સાહ ભરેલાં વાક્યો મ્હોમાંથી ન કહાડ. ઈવાને અવશ્ય સાફ થઈ જશે. ”

મેરી : “ સેન્ટકલેર ! તમને માતૃસ્નેહની ક્યાંથી ખબર હોય ? માતાના અંતઃકરણમાં સંતાનને માટે કેટલો બધો સ્નેહ હોય છે તેની તમને ખબર પડી ન શકે. ”

સેન્ટકલેર : “ પણ તું આવી રીતે ન બોલ. આમાં કંઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. ”

મેરી : “ આવી સ્થિતિ જોઈને શું તમારી પેઠે માંડે મન સ્થિર રહી શકે ખરું કે ? તમારી માથે કંઈ માંડે હૃદય પથરું નથી ! પુત્ર કહો કે પુત્રી કહો, જે કહો તે મારે તો એ જ છે. તેને માંદી પડેલી જોઈને હું કેવી રીતે શાંત રહી શકું ? ”

સેન્ટકલેર : “ તું ગભરાઈશ નહિ. સમ્પત ઉઠાડીને લીધે તેનું શરીર બગડ્યું છે. એમાં ખૂબીવા જેવું કંઈ જ નથી. ”

મેરી : “ પણ માંડે મૂર્ખ હૃદય એ જાણવા છતાં પણ માનતું નથી. હું પણ ઇચ્છું છું કે, તમારી માથે ગભરાયા વિના શાંત રહી શકું તો ધણું સાહે. પણ શું કરું, માંડે મન માનતું જ નથી. ”

જે ત્રણ અઠવાડિયામાં ઇવાને થોડો ઘણો આરામ થઈ ગયો. તે પુનઃ હરવા ફરવા લાગી. કોઈ કોઈવાર પ્રથમની માથે ટોમની સાથે બગિચામાં જઈને બેસતી. એ જોઈ સેન્ટકલેરના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પરંતુ મિસ ઓફેલિયા તથા ડૉક્ટરની નજરે ઇવાની માંદગી બિલકુલ ઓછી જણાઈ નહિ. ઇવા પોતે પણ મનમાં સમજવા લાગી કે, મારે હવે આ પાપથી ભરપૂર સંસારનો ત્યાગ કરીને પરલોકમાં જતા રહેવું પડશે.

પાતક ! કહેશો કે મનુષ્યના હૃદયમાં મૃત્યુના સમાચાર કોણ કહી જાય છે ? મરણાસન્ન વ્યક્તિના કાનમાં કોણ કહી જાય છે કે, હવે આ સંસારમાં તારા દિવસો પૂરા થઈ ગયા છે ? ઇવાને કોણ કહ્યું કે, તારે હવે આ સંસારનો ત્યાગ કરવો પડશે ? જો તમે એમ કહેતા હો કે મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો અનન્ત સુખનો અભિલાષી, ઇશ્વરની પાસે જવાને પ્રયાસી, અમૃતનો અધિકારી, અવિનાશી આત્મા પ્રથમથી જ મૃત્યુના આવવાના સમાચાર જાણી જાય છે. તો પછી સંસારનાં સઘળાં લોકો કેમ જાણી શકતા નથી વાર ? એના ઉત્તરમાં એટલું જ કહી શકાય કે, વિષયમાં લુપ્ત બનેલાં સાંસારિક જીવોના કાન વિષય—કોલાહલથી ખેરા થઈ ગયા હોય છે. તેમનાં ચક્ષુ મોહાન્ધકારથી મિચાઈ ગયાં હોય છે; આ પાપથી ભરપૂર સંસારમાં રહેવાની પ્રબળ ઇચ્છા મૃત્યુની ચિન્તાને તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા દેતી નથી; તેથી વિષયાસક્ત જીવો મૃત્યુનું આગમન પ્રથમથી જાણી શકતા નથી; મૃત્યુના આગમનને અવાજ તેમને કંદી પણ સંભળાતો નથી. પરંતુ પારકાના દુઃખે દુઃખી થતી પવિત્ર હૃદયની ઇવાનજેલિન બાલિકા હોવા છતાં પણ સાંસારિક કોલાહલથી

તેના કાન બહેરા થઇ ગયા નહોતા. પોતાના મુખની ઇચ્છા કહી પણ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી નહિ. આ સંસાર તેને દુઃખમય લાગતો હતો, તેથી તેને પરમ પિતા પરમેશ્વરનો તેના દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે પોતાના અમૃત-ધામમાં બોલાવવાનો સંદેશ સ્પષ્ટપણે સંભળાયો. આ સંસારનો ત્યાગ કરવો પડશે એમ જાણીને તેને જરા પણ દુઃખ થયું નહિ. કેવળ સ્નેહમય પિતાને ત્યજીને ચાલ્યા જવું પડશે અને પોતાના મરણથી પિતા શોકથી ગાંડા બની જશે એજ વિચારથી તેને દુઃખ થતું.

એક દિવસ દૌમની આગળ બાઇબલ વાંચતાં વાંચતાં ઈવા અચાનક બોલી ઉઠી : “ દૌમકાકા ! ઇસુખ્રિસ્તે લોકોના કલ્યાણ અર્થે પોતાનો પ્રાણ શામાટે આપ્યો હતો તે હવે હું સ્હમજી શકી. ”

દૌમ : “ કેવી રીતે વાર ? ”

ઈવા : “ જોવા તેમના વિચારો હતા, તેવા જ વિચારો મારા મનમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

દૌમ : “ ક્યા વિચારો મિસ ઈવા ! હું તમારા કહેવાનો ભાવાર્થ સ્હમજી શકતો નથી. ”

ઈવા : “ દૌમકાકા ! હું તમને સ્હમજવી શકતી નથી. પરંતુ બ્યારે મેં તમને તથા બીજા ગુલામોને સ્ટ્રીમરના ગોડાઉનમાં જોયા હતા, ત્યારે મને ઘણું જ દુઃખ થયું હતું. તમારામાંથી કોઇ પોતાના બાળકોને માટે, કોઇ પોતાની સ્ત્રીને માટે, કોઇ પોતાના સ્વામીને માટે રોતાં હતાં; એક બાળક તો મા મા કહીને ખૂબ જ રોતો હતો. એ પછી તે દિવસે તમારે મ્હોડેથી ખુની વાત સાંભળી મને ઘણું જ દુઃખ થયું હતું. દૌમકાકા ! તમારા લોકોની દુર્દશા જોઇ મને ઘણું દુઃખ થાય છે. એટલા માટે જ મને એમ વિચાર આવે છે કે જો મારા મૃત્યુથી કુદ દાસત્વપ્રથાના દુઃખથી રિખાતા ગુલામોનો ઉદ્ધાર થાય, તેઓ સુખી થાય, તો હું શાંતિથી મરી જાઉં. ઇસુખ્રિસ્ત ઘણા દયાળુ હતા; તેથી તેમણે લોકોનું દુઃખ દૂર કરવા માટે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો હતો. જો મારા મરણથી દુઃખી ગુલામોનું દુઃખ દૂર થાય તો હું આનંદથી તેઓને માટે મરી જાઉં. ”

દૌમ આશ્ચર્યચકિત થઇને બાલિકાના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો. પરંતુ પિતાના પગનો અવાજ સાંભળી ઈવા વરંડામાં જતી રહી. દૌમની બન્ને આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. તે આંખો લુછતાં લુછતાં મમ્મી પાસે જઇને બોલ્યો : “ મમ્મી ! મિસ ઈવાને હવે આ સંસારમાં રાખવાની આશા સખીશ નહિ. તેના લલાટમાં ઇશ્વરનાં અક્ષર છે. ”

મમ્મી : “ હું તો મ્રથમથી જ એ કહેતી આવી છું. આવી દયાળુ હૃદયની પવિત્ર બાલિકા કદી પણ બચે નહિ ! તે આપણને અનાથ કરીને જતી રહેશે. ”

ધ્રુવા પોતાના પિતાની પાસે આવી. સેંટકલેરે તેને પ્રેમપૂર્વક હૃદય સરસી આંખી કહ્યું : “ ધ્રુવા, હમણાં તો તારું શરીર સાફ છે ને ? ”

ધ્રુવા બોલી : “ પિતાજી ! મારા મનમાં એક વાત ઘણા દિવસથી રમી રહી છે. હું ઘણી અશક્ત થઈ જઈ તે પહેલાં જ એ વાત તમને કહી દેવાનું મને ઠીક લાગે છે. ”

એ સાંભળી સેંટકલેરનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યું. ધ્રુવાએ પિતાના બોલામાં બેસીને કહ્યું : “ પિતાજી ! થોડા વખતમાં મારે તમને ત્યજીને જતા રહેવું પડશે. હું હવે જે સ્થળે જવાની છું ત્યાંથી કદી પણ પાછી ફરીશ નહિ ! પિતાજી ! હવે મને સદાને માટે રજા આપો. ” એમ કહીને ધ્રુવાએ એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખ્યો.

સેંટકલેરના હૃદયમાં જણે બાલો પેસી ગયો હોય એમ થયું. પરંતુ તેણે પોતાનો મનોભાવ ન જણાવતાં પ્રસન્નતાથી કહ્યું : “ બેટી ! તને ખોટો સંદેહ ઉપજ્યો છે, એવી નકામી ચિન્તાઓ છોડી દે. આ જો, તારે માટે હું કેવી સુંદર છબી લાવ્યો છું ! ”

ધ્રુવાએ છબી હાથમાં લઈ તરત જ પાસે મૂરી દીધી અને દુઃખી સ્વરે કહ્યું : “ પિતાજી ! તમે શામાટે એવી વૃથા આશાઓને તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપો છો ? હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે મારું શરીર સાફ થશે નહિ. થોડા વખતમાં મારે આ સંસારનો ત્યાગ કરી પરમેશ્વરને ત્યાં જવું પડશે. પિતાજી, મને આ સંસારમાંથી જતાં જરા પણ દુઃખ થતું નથી. કેવળ તમારે માટે તથા સગાં સંબંધીઓને માટે મનમાં ધણું દુઃખ થાય છે. હું ઘણા દિવસથી આ લોકનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરું છું. ”

સેંટકલેર ધ્રુવાને સ્નેહથી દબાવી રાખી બોલ્યો : “ બેટી ! તને શાથી આટલું બધું દુઃખ થાય છે ? સુખ શાંતિને માટે જેની જરૂર છે તે સધળું આપણા ઘરમાં છે. જ્યારે અને જે વસ્તુની તું ઇચ્છા કરે છે, તે હું તરત જ તને લાવી આપું છું. ”

ધ્રુવા : “ પિતાજી ! પણ એ સધળા સુખનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં જવાની મને ઘણી ઇચ્છા થાય છે. કેવળ તમારે માટે જ મને ધણું લાગી આવે છે. તમને કેવી રીતે ત્યજીને જવું તેની મને સ્હમજણ પડતી નથી. તમારાથી ખૂબ પડતાં મને ધણું જ દુઃખ થાય છે ! ”

સેંટકલેર : “ ઈવા ! સંસાર શું અત્યાચારથી ભરપૂર છે ? એવી કંઈ વાત છે કે જેથી તારા મનમાં આટલું બધું દુઃખ થાય છે ? ”

ઈવા : “ પિતાજી ! આ સંસારમાં દરરોજ કેટલા અત્યાચારો થાય છે તે શું જોતા નથી ? આપણાં દાસ-દાસીઓને માટે મને ઘણી જ દયા આવે છે. તેઓ મને ઘણી જ ચાહે છે. તેઓને સ્વતંત્ર કરો એવી મારી ઇચ્છા છે. એ લોકોને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી નાખો તો ઘણું સાફ. ”

સેંટકલેર : “ ઈવા, આપણાં દાસ-દાસીઓને શું દુઃખ છે ? ”

ઈવા : “ પિતાજી ! હમણાં તેમને કંઈ દુઃખ નથી; પરંતુ વિચાર કરો કે, કદાચ તમારું મૃત્યુ થાય તો તેમની શી દશા થાય વાઈ ? કંઈ સઘળા લોકો તમારા જેવા દયાળુ હોતા નથી. આલફ્રેડ કાકા તથા મારી માનો સ્વભાવ તમારા જેવો નથી. વળી ખુનો શેક કેટલો જુલમી હતો ? ઘણાં ગુલામોના શેક જુલમગાર હોય છે અને પોતાના ગુલામોને હમ્મેશાં ઘણું દુઃખ આપે છે. ” એમ કહીને ઈવા રોઈ પડી.

સેંટકલેર : “ બેટી, પારકાનું દુઃખ જોઈ તારું હૃદય ભેદાઈ જાય છે. ખરેખર તું ઘણી જ કોમળ દીલની છે. મેં તને એવી વાતો સાંભળવા દીધી એ જ મ્હોટી મૂર્ખાઈ કરી છે. ”

ઈવા : “ પિતાજી ! તમારા મ્હોંમાંથી આવી વાતો સાંભળીને મને વિશેષ દુઃખ થાય છે. સંસારમાં કેટલા બધા લોકો દુઃખ ભોગવે છે, તેમને માટે તમને કંઈ લાગતું નથી; પરંતુ તેમના દુઃખની વાતો સાંભળીને મને થોડું દુઃખ થાય છે, તેથી તમને આટલું બધું દુઃખ થયું ! તમે ફક્ત તમારા દુઃખમાં જ દુઃખી થાઓ છો, પરંતુ પારકાના દુઃખમાં જરા પણ ભાગ લેતા નથી. પિતાજી ! એવી સ્વાર્થચુદ્ધિ ન રાખવી જોઈએ. હું શામાટે એ અભાગી મનુષ્યોનાં દુઃખની વાતો સાંભળું નહિ ? તેમનાં દુઃખની વાતો સાંભળીને તેઓનું દુઃખ દૂર કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. એ લોકોના દુઃખની વાતો સાંભળીને મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. પિતાજી ! ગુલામગીરીને સમજી જી ઉખેડી નાંખી ગુલામોનો ઉદ્ધાર કરવાનો કંઈ ઉપાય નથી ? ”

સેંટકલેર : “ બેટી ! એ ઘણું જ કઠિન કાર્ય છે. ગુલામગીરી ધિક્કારવા ચોક્કસ છે એમાં કંઈ જ સંદેહ નથી. ઘણા લોકો એમ માને છે અને હું પોતે પણ આપણા દેશમાં ચાલતી દુષ્ટ દાસત્વ-પ્રથાને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારું છું. પરંતુ આ પ્રથા કહાડી નાંખવાનો કંઈ ઉપાય નથી. ”

ઈવા : “ પિતાજી ! તમે ઘણા દયાળુ છો. સઘળા લોકો તમારા ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખે છે. તમે લોકોને ઘેરે ઘેર જઈ ગુલામગીરી કહાડી નાંખવા

માટે થામાટે કહેતા નથી ? મારા મરણ પછી તમે નિશ્ચય મારા શોકથી દુઃખી બની, આ ગુલામગીરી કહાડી નાંખવા માટે દરેક જાણને કહેસો એવી મને આશા છે. ”

ઘવાની વાત સાંભળી સેંટકલેરનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું : “ ઘવા ! તું શું બોલે છે ? શું તું મરી જઈશ ? તારા સિવાય આ સંસારમાં માફ કોણ છે ? હું કોને માટે આ પાપમય જીવન ગાળું છું ? તારાવિના હું એક પગ પણ જીવી શકીશ નહિ. બેટી હવેથી આવું બોલીશ નહિ. ”

ઘવા : “ પિતાજી ! પેલી અમાગિણી મુને તેના એક પુત્ર વિના આ સંસારમાં બીજું કોણ હતું ? એ તેના પુત્ર શોકથી પાગલ બની ગઈ હતી. પુત્રના મરણ પછી પણ તે તેના રોવાનો અવાજ સાંભળતી હતી. પિતાજી ! તમે મને જેવી રીતે ચાહો છો તેવી જ રીતે મુ પણ પોતાના પુત્રને ચાહતી હતી. ”

એટલું કહેતામાં ઘવાનાં નેત્રામાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તેને કંઠ ધ્રાઈ ગયો. તે રોતાં રોતાં પુનઃ કહેવા લાગી : “ પિતાજી ! તેઓને ઉદ્ધાર કરવા માટે પ્રયત્ન કરો. આપણી મમ્મી પોતાના પુત્રને ન બેવાથી હમ્મેશાં રોયા કરે છે. ટોમ પોતાના કુટુંબને માટે સર્વદા નિશ્વાસ નાંખ્યા કરે છે;—પિતાજી ! એ બધું મારાથી સહન થઈ શકતું નથી. ”

ઘવાને એ પ્રમાણે રોતી બેઠા સેંટકલેર અતિ દુઃખિત સ્વરે કહેવા લાગ્યો : “ બેટી, તું રોઈ રોઈને તારું શરીર બગાડ નહિ; આ પ્રમાણે મૃત્યુ માટે ઇચ્છા ન કર. હું દક્ષતાથી કહું છું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાને હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ. ”

એ સાંભળી ઘવા તરત જ બોલી : “ પિતાજી ! તમે પ્રતિજ્ઞા લ્યે કે હું ટોમને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરીશ. જે ક્ષણે મારું—” થોડીવાર રહીને પુનઃ બોલી : “ જે ક્ષણે મારું મૃત્યુ થાય, તે જ ક્ષણે તેને મુક્ત કરીશ એમ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહો. ”

• સેંટકલેર : “ બેટી ! તું શાંત થા. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું સંધળું કરીશ. ”

ઘવાએ પિતાનું ગળું પકડી રાખીને કહ્યું : “ પિતાજી ! આપણે બન્ને સાથે જ જઈએ તો ઘણું સાફ થાય. મને ઘણી ઇચ્છા થાય છે કે આપણે સાથે જ જઈએ. ”

સેંટકલેર : “ બેટી ! ક્યાં જઈશું ? ”

ઘવા : “ તે અમૃતધામમાં, તે સ્વર્ગરાજ્યમાં, કે જ્યાં રોગ, શોક અને દુઃખનું નામ નિશ્ચય નથી; કોઈ કોઈના ઉપર આત્યાચાર કરતું નથી. સંધળું એક બીજાં પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખે છે. ”

ધવાએ એ સર્ગરાખ્યની વાત એવા સરલ વિધાસથી કહી કે જાણે તે ત્યાં ધણીવાર જઈ આવી જ કેમ ન હોય ! તે પુનઃ બોલી : “ પિતાજી ! તમે ત્યાં નહિં આવો ? ”

સેંટકલેરે ધવાને જોરથી હૃદય સરસી દબાવી રાખી. તેણે ઉત્તર ન આપ્યો.

ધવાએ પુનઃ ધણી દહતા અને શાંતિથી કહ્યું : “ પિતાજી ! તમે અવશ્ય મારી પાસે આવશો. ”

સેંટકલેર : “ તારા ગયા પછી હું અવશ્ય આવીશ. તારા વિના હું કદી પણ અહિં રહી શકીશ નહિ. હું તને કદી ભૂલવાનો નથી. ”

એ પ્રમાણે વાતચિત થઈ રહ્યા પછી સેંટકલેર ધવાને હૃદય સરસી દબાવી રાખી ચુપ બેસી રહ્યો. જોત જોતામાં રહાંજ પડી. ધીમે ધીમે ચારે તરફ અંધાઈ થવા લાગ્યું. ધવાની પ્રશાન્ત મૂર્તિ અને વિશાળ નેત્રો ઉપર પણ અંધકારે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેથી સેંટકલેરને ધવાનું મ્હોં બરાબર દેખાતું નહોતું. પરંતુ તેનો મધુર સ્વર દેવવાણીની પેઠે તેના કાનોમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. તેને પોતાના બાલ્યકાળનું તથા સ્નેહમયી માતાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. પોતાના બાલ્યજીવનની આશાઓ અને લોકોનું કલ્યાણ કરવાની અભિલાષા સંસારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કેવી રીતે નાશ પામી, અને નાસ્તિકતા હૃદયમાં કેવી રીતે ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરતી ગઈ, એ બધું એક પછી એક તેને યાદ આવવા લાગ્યું. તેણે એવી સ્થિતિમાં બેઠાં બેઠાં ધણા વિચારો કર્યા, પણ તે મ્હોડેથી કંઈ બોલ્યો નહિ.

અંતે જ્યારે ધણું જ અંધાઈ થઈ ગયું ત્યારે ધવાને તેડીને તે પોતાના શયનગૃહમાં લઈ ગયો અને દાસ-દાસીઓને વિદાય કરી દઈ પોતાની સાથે જ ધવાને તેણે સુવડાવી અને તે ઉઘી ગઈ ત્યાં સુધી ગાયન ગાયા કર્યા.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

પ્રેમાગ્નિના સ્પર્શથી પાપાણુ પણ પીગળી જાય છે.

૨

વિવાર હતો. બપોર થઇ ગયા હતા. સેન્ટકલેર પેતાના ધરના વરંડામાં બેસીને ચીરટ પીતો હતો. વરંડાની સહામેના ઝોર-ડામાં તેની સ્ત્રી મેરી એક કોચ ઉપર બેઠી હતી. મેરીના હાથમાં ઘણી જ સુંદર બાંધણીનું બાઇબલ હતું, આજે રવિવાર હતો, તેથી ધર્મપુસ્તક હાથમાં હોવું જ જોઇએ એવી મેરીની માન્યતા હતી. મેરી વખતો વખત પુસ્તકમાં નજર કરતી હતી. મિસ ઓફેલિયા ઇવાને લઇને કોઈ મેથોડિસ્ટના દેવળમાં ગઈ હતી. તેથી ઘરમાં ઓગસ્ટિન અને તેની પત્ની સિવાય ખીજું કોઈ નહોતું. થોડીવારે મેરીએ કહ્યું;—

“ ઓગસ્ટિન ! મને લાગે છે કે મને છાતીનું દરદ થયું છે. તેથી આપણા પેલા જુના ડૉક્ટર મિ. પૉસીને બોલાવવા પડશે. ”

સેન્ટકલેર : “ મિ. પૉસીને બોલાવવાની હું કંઈ જરૂર જોતો નથી. જે ડૉક્ટર ઇવાની દવા કરે છે, તે પણ ઘણો હુશિયાર જણાય છે. ”

મેરી : “ મને એવા નવા ડૉક્ટરો ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ આવતો નથી. મને લાગે છે કે હમણાં માઈ એ દરદ ધણું વધી ગયું છે. શરીરમાં હમેશાં ઘણી વેદના થયા કરે છે, અને કંઈ ગમતું જ નથી. ”

સેન્ટકલેર : “ તને એ ખોટો ભ્રમ પેસી ગયો છે. તને છાતીનું દરદ થયું હોય એવું મને તો લાગતું નથી. ”

મેરી : “ એ તો હું પ્રથમથી જ જાણતી હતી કે તમને મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ આવવાનો નથી. ઇવાને સ્કેજ માથું દુઃખવા આવે છે કે તમે એકદમ ગભરાઇ જાઓ છો; પરંતુ તમે મારી તો જરા પણ પર્વા કરતા નથી. ”

સેન્ટકલેર : “ તું તારી મેળે છાતીનું દરદ થાય એવું માગી લેતી હોય તો એમાં મને કંઈ વાઘો નથી. તારી દષ્ટિમાં જે એ રોગ ઘણી આદરણીય વસ્તુ હોય તો ભલે એમાં મને શું નુકસાન છે ? ”

મેરી : “ તમે માનો અથવા ન માનો, પણ હું ખાત્રી પૂર્વક કહું છું

કે, કેટલાક દિવસ સુધી ઈવાની માંદગીની ખટખટામાં પડવાથી મારો આ રોગ ઘણો વધી ગયો છે. ”

સેન્ટકલેર પ્રકટપણે કંઈ ન બોલ્યો. તે મ્હોં ફેરવીને ચીરટ પીવા લાગ્યો. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો,—“ હા, ઈવાની માંદગી વખતે તે ઘણી મહેનત કરી હતી,—એકવાર પણ તે ઈવાની ખબર તો પૂછી નહોતી ! ”

ચોડીવાર પછી મિસ ઓફેલિયા ઈવાને લઈને પાછી ફરી. મિસ ઓફેલિયા ગાડીમાંથી ઉતરીને પોતાના ઓરડામાં જતી રહી. ઈવા પિતાની પાસે જઈ તેના બોળામાં બેસીને દેળમાં જે વિષય ઉપર આજે ભાષણ થયું હતું, તે કહેવા લાગી. એટલામાં મિસ ઓફેલિયાના ઓરડામાંથી ઘાંટા ઘાડવાનો અવાજ આવ્યો.

સેન્ટકલેર બોલ્યો : “ કોણ જાણે ટાપ્સીએ આજે વળી શું નવું તોશન કર્યું છે. જ્હેન ઘણી ગુસ્સે થઈ હોય એમ લાગે છે. ” તે પૂછે બોલી ન રહ્યો એટલામાં ઓફેલિયા ટાપ્સીને તેનું કાંડુ પકડીને સેન્ટકલેરની પાસે ઘસડી લાવી.

સેન્ટકલેરે પૂછ્યું : “ કેમ આજે વળી શું ઝંઘડો થયો છે ? ”

ઓફેલિયા બોલી : “ હવે હું આ પીડા વધારે વખત સહન કરવા શક્તી નથી. મારી ધીરજનો અંત આવી ગયો છે. આ રક્ત માંસનું બનેલું શરીર કેટલું સહન કરે ? મેં તેના હાથમાં એક સંગીતનું પુસ્તક આપીને તે વાંચવાનું કહ્યું હતું. મારા ગયા પછીથી પુસ્તક ફેંકી દઈને રમવા ન જતી રહે એટલા માટે જતી વખતે હું ખ્હારથી તાળું વાસીને ગઈ હતી. પરંતુ આ છોકરી કેટલી તોફાની છે ! મારા ગયા પછી મારી પેટી લિધાડીને તેમાંથી મારા રેશમી લુગડાં ક્હાડી શાડી નાંખીને તેણે પોતાની ઢીંગલીઓનાં લુગડાં સીંચ્યાં. મેં આવી ખરાબ છોકરી મારા જન્મમાં પણ ક્યાંય જોઈ નથી. ”

તેની વાત સાંભળી મેરી બોલી ઉઠી : “ જ્હેન ! હું તો પહેલાંથીજ કહું છું કે, સખ્ત સજ્જ કર્યા સિવાય એ લોકો સુધરી શકવાનાં નથી. ” એમ કહી તેણે સેન્ટકલેર તરફ તિરસ્કાર દર્શાવી કટાક્ષ કરતાં કહ્યું : “ જો માફ ચાલતું હોત તો તેને હમણાંજ દંડગૃહમાં મોકલાવી દેત. ચાલુકના ફટકાના મારથી જ્યાં સુધી તે અધમુદ થઈ ન જત ત્યાં સુધી તેને માર અવડાવત. ”

સેન્ટકલેર : “ તારૂં ચાલતું હોત તો તું તે પ્રમાણે કરત એમાં શેષ આત્ર સંદેહ નથી. સીઓનું શાસન ધણું જ કોમળ અને ધણું જ મધુર હોય

છે ! હું મારા દેશમાં એવી દશ સ્ત્રીઓને પણ જોતો નથી કે તેમને વશ પડેલા એક ઘોડાને અથવા એક ગુલામને અધુરુવો કર્યા વિના તેઓ રહેતી હોય. તો પછી પ્રશ્નોની તો વાત જ શી કરવી ? ”

મેરી : “ સેન્ટકલેર ! તમારી કઠંગી રીત પ્રમાણે ગુલામોને સજા કરવાથી કંઈ લાભ થાય નહિ. ઑસ્ટ્રેલિયા બ્લેનમાં વિલક્ષણ યુદ્ધિ છે. તે હવે સ્હમજે છે કે મેં જે કહ્યું તે સઘળું ખરૂં છે કે નહિ. ”

ખીજી ગૃહિણીઓની પેઠે મિસ ઑસ્ટ્રેલિયાને પણ કોઈ કોઈ વખતે ક્રોધ ચઢતો. વિશેષતઃ ટૉપ્સી તેને ઘણી હેરાન કરતી હતી તેથી તેને ગુસ્સો આવે એ સ્વાભાવિક જ હતું. પરંતુ મેરીએ તેની યુદ્ધિનાં વખાણુ કર્યાં ત્યારે તેને શરમ આવી અને તેનો ક્રોધ સમાધ ગયો. તે બોલી,—

“ ના ! તેને દંડગૃહમાં મોકલવાની મારી જરા પણ મરજી નથી. પરંતુ ઑગસ્ટિન ! મારે આ છોકરીનું શું કરવું તેની મને કંઈ સ્હમજણુ પડતી નથી. મેં તેને કેટલી બધી શિખામણુ આપી, કેટલાં ઉપદેશ આપ્યાં, છતાં પણ તે હજી સુધરતી નથી. હું તેને દરેક પ્રકારની સજા પણ કરી ચૂકી; પરંતુ જેવી ને તેવીજ તે રહી છે. ”

સેન્ટકલેરે બાલિકાને પાસે બોલાવતાં કહ્યું : “ કેમરે ટૉપ્સી વાંદરી ! અહિં આવ. ”

ટૉપ્સી પાસે આવી કાળી કાળી આંખો મટમટાવીને તેના તરફ જોવા લાગી. તેની આંખોમાં ભય તથા ધૂર્તતા જણાતી હતી.

સેન્ટકલેરે તેને પૂછ્યું : “ ટૉપ્સી ! તું તોફાન કેમ કરે છે ? ”

ટૉપ્સી : “ મને લાગે છે કે હું ઘણી જ ખરાબ છું, મિસ શ્રીલી પણ એમજ કહે છે. ”

સેન્ટકલેર : “ તું જોતી નથી કે મિસ ઑસ્ટ્રેલિયા તારે માટે કેટલી બધી મહિનત કરે છે ? તે કહે છે કે તને સુધારવા માટે તેણે યથાશક્તિ સઘળું કરી જોયું છે. ”

ટૉપ્સી : “ જી હા, તે ખરૂં છે ! મારી પહેલી શેઠાણી પણ એમજ કહેતી હતી. તે મને અહિંયાંના કરતાં ઘણો સખ્ત માર મારતી, મારા માથાના વાળ ખેંચતી, ખારણાંની સાથે માંડે માથું પછાડતી; પણ હું કોઈ પણ પ્રકારે સુધરી ન શકી. જો મારા માથાના બધા વાળ ઉખેડી નાંખે તો પણ હું સુધરવાની નથી. હું ઘણી જ ખરાબ છું. હું એક હબસીની છોકરી સિવાય કંઈ જ નથી. ”

ઝાંઝેલિયા: “ મેં હવે તેને સુધારવાની આશા છોડી દીધી છે. જરૂર સહન કર્યું એટલું જ ખસ છે.”

સેંટક્લેર: “ વાર, હું તને એક વાત પૂછવા માગું છું.”

ઝાંઝેલિયા: “ શું ?”

સેંટક્લેર: “ એજ કે, જ્યારે તમારું ધર્મશાસ્ત્ર એક અજ્ઞાનાન્ધ બાલિકાનો ઉદ્ધાર કરવાને શક્તિમાન નથી, ત્યારે એવા હજારો અજ્ઞાનાન્ધોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે બિચારા એક બે પાદરીઓને મોકલવાથી શું ફાયદો થાય છે ? હું ધારું છું કે તમારા એ હજારો અજ્ઞાનીઓમાંથી આ છોકરી એક ખાસ નમુના રૂપ છે.”

મિસ ઝાંઝેલિયાએ તત્કાળ તો કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. ઈવા અત્યાર સુધી શાંતપણે ઉભી રહીને બંને જણની વાતો સાંભળતી હતી. તેણે હાથના ઇશારાથી ટૉપ્સીને પોતાની પાછળ આવવા કહ્યું. બંને જણ એક ઓરડામાં ગયા.

ઈવા અને ટૉપ્સીના ગયા પછીથી સેંટક્લેર બોલ્યો: “ ઈવા શું કરે છે એ આપણે જોવું જોઈએ.” એમ કહી તે ધર્મ પગલે બારણાં આગળ ગયો અને કાચ ઉપર નાંખેલો પડદો ખસેડી નાંખીને મિસ ઝાંઝેલિયાને સંકેત કરી ત્યાં આગળ બોલાવી. મિસ ઝાંઝેલિયા તથા સેંટક્લેર છાનામાના અંદર જોવા લાગ્યાં. ઈવાએ ટૉપ્સીને પોતાની સ્કામે બેસાડી હતી. ટૉપ્સીના મુખ ઉપર તેની સ્વાભાવિક બેપરવાઈ દેખાતી હતી, પરંતુ ઈવાનું મુખ સ્નેહ તથા તેજથી ચળકી રહ્યું હતું. તેનાં વિશાળ નેત્રો અશ્રુથી છલાછલ ભરાઈ ગયાં હતાં.

ઈવા બોલતી હતી: “ ટૉપ્સી ! તારા સ્વભાવ શાથી આટલો બધો ખરાબ થઈ ગયો છે ? તું સારી થવા માટે કેમ પ્રયત્ન કરતી નથી ? ટૉપ્સી ! શું તું કોઈને ચાહતી નથી !”

ટૉપ્સી: “ હું ફક્ત ખાંડને ઘણી ચાહું છું; અને બીજી મીઠી મીઠી વસ્તુઓ મને ઘણી ગમે છે !”

ઈવા: “ તું તારા માઆપને ચાહે છે ?”

ટૉપ્સી: “ તમને તો ખબર છે કે મારે કોઈ માઆપ નથી. મેં પહેલાં મને એક વખત કહ્યું હતું.”

ઈવા: “ હા, ખરી વાત. તે એક દિવસ મને એ વિશે કહ્યું હતું. મને શું તારું કોઈ સગું નથી, ભાઈ, બહેન, દાદા, માડી અથવા—”

દૌપ્તી : “ ના, ના, કોઈ જ નથી. મારે કોઈ સચું હતું જ નહિ. ”

ધ્રુવા : “ પણ દૌપ્તી, તું સારી છોકરી થવા માટે પ્રયત્ન કરે તો સુધરી શકે ખરી. ”

દૌપ્તી : “ કોઈ પણ પ્રકારે એક હબશીની છોકરી સિવાય હું કંઈ જ થઈ શકું નહિ. હા, જો કદાચ મારી કાળી ચામડી મટી જઈને ઘોળી થઈ જાય તો હું સુધરવાને પ્રયત્ન કરું ખરી ! ”

ધ્રુવા : “ દૌપ્તી, તું કાળી છે તેથી શું થઈ ગયું ? લોકો તને ચાહી શકે. જો તું સુધરી જાય તો મિસ ઓફેલિયા તને ધણી ચાહશે. ”

મિસ ઓફેલિયા પોતાને ચાહશે એ સાંભળી દૌપ્તી હસી પડી. તેના હસવાનો અર્થ એ હતો કે, “ તમારા કહેવા ઉપર મને બિલકુલ વિશ્વાસ આવતો નથી. ”

ધ્રુવા : “ દૌપ્તી ! તું કેમ હસે છે ? શું તું એમ માને છે કે તું સુધરી જાય તો પણ મિસ ઓફેલિયા તારી ઉપર પ્રેમ રાખશે નહિ ? ”

દૌપ્તી : “ ના, મને જોતાં જ તેમને તિરસ્કાર ઉપજે છે; કેમકે હું એક હબશી બાલિકા છું. જાણે તેમના ઉપર દેહકું પડ્યું ન હોય, તેવી રીતે મને અડકતાં જ તે ચમકી ઉઠે છે ! નિશ્ચય લોકોને કોઈ પણ ચાહી ન શકે અને નિશ્ચય લોકો સુધરી પણ ન શકે. એ માટે મને કંઈ દુઃખ થતું નથી. ” એમ કહીને તે સિસોરી વગાડવા લાગી.

ધ્રુવાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે પોતાનો કામળ શુભ્ર હસ્ત દૌપ્તીના ખભા ઉપર મૂકી કહ્યું : “ દૌપ્તી, દુઃખિની દૌપ્તી ! હું તને ચાહું છું. હું તને એટલા માટે ચાહું છું કે, તું અનાથ છે. તારે કોઈ સમાજદાર નથી; હું તને એટલા માટે ચાહું છું કે તું ધણું દુઃખ ભોગવે છે ! હું તને ચાહું છું અને તારું બહુ થાપ એમ ઈચ્છું છું. તું જુએ છે કે મારું શરીર લથડી ગયું છે. દૌપ્તી, હું હવે વધારે વખત જીવીશ નહિ. તારો તોફાની સ્વભાવ જોઈ મને ધણું જ દુઃખ થાય છે. કેવળ મારા આગ્રહથી તું સુધરવાનો પ્રયત્ન કર. હું હવે ધણા થોડા દિવસ તારી સાથે રહીશ. ”

કાળી બાલિકાની આંખો અશ્રુથી છલાછલ ભરાઈ ગઈ અને ધ્રુવાના કામળ શુભ્ર હસ્ત ઉપર ટપ ટપ કરીને બાળ્ય અશ્રુબિન્દુઓ પડવા લાગ્યાં. એ જ ક્ષણે સત્ય વિશ્વાસનું એક કિરણ, સ્વર્ગીય પ્રેમનું એક કિરણ, એ અજ્ઞાનાન્ધ અવિશ્વાસપૂર્ણ બાલિકાના આત્મામાં પ્રવેશ થયું. દૌપ્તી બન્ને કુટુંબ વચ્ચે ‘માયું’ દબાવી દબને રેવા લાગી અને તે લાવણ્યમયી બાલિકા જરા નીચી નમી સ્નેહપૂર્ણ નેત્રોથી તેની તરફ જોઈ રહી. જાણે કોઈ

જ્યોતિર્મય દેવદૂત વાંકો વળીને કોઈ પાપાત્માને પાપપંડમાંથી ઉદ્ધાર કરી રહ્યા ન હોય, એવું તાદશ્ય ચિત્ર જણાવા લાગ્યું.

ઈવા કહેવા લાગી : “ દુઃખિની ટોપ્સી, શું તને ખબર નથી કે, ઈશ્વર દરેક જણને આહે છે? મારી પેટે તે પણ તને આહે છે. મારા કરતાં પણ તને ઘણી આહે છે. કારણ, મારા કરતાં તે ઘણો દયાળુ છે. તું સુધરીશ તો તે તને મદદ કરશે, ત્યાર પછી તું સ્વર્ગમાં જઈ શકીશ અને ત્યાં સદાને માટે ઈશ્વરના દૂતરૂપે રહીશ. તું શરીરે કાળી છે તેથી ત્યાં તને કંઈ પણ અડચણ આવશે નહિ; એને માટે તું નિશ્ચિંત રહેજે. ટોપ્સી, આ વાતો ધ્યાનમાં રાખ. ટોમકાકા જે જ્યોતિર્મય સ્વર્ગીય આત્માઓનું બજન ગાય છે, તેમના જેવી તું પણ થઈ શકીશ. ”

ટોપ્સી : “ ઈવા, મિસ ઈવા! હું પ્રયત્ન કરીશ. હું સુધરવાને પ્રયત્ન કરીશ. મને પહેલાં આવી બાબતો ઉપર બિલકુલ ધ્યાન નહોતું. ” એમ કહી ટોપ્સી રાવા લાગી.

એ વખતે સેંટકલેરે કાચનાં બારણાં ઉપર પડેલાં નાંખી દબને કહ્યું : “ આ દેખાવ જોઈને મારી સ્નેહમયી માતાનું મને સ્મરણ થાય છે. મારી મા જે કહેતી હતી તે સઘળું સત્ય છે. જે આપણે આંધળાઓને દેખતાં કરવા હોય તો ઈશ્વરનું અનુકરણ કરવું જોઈએ, — આંધળાઓને પાસે બોલાવીને તેમનાં શરીર ઉપર આપણા હાથ મૂકવા જોઈએ. ”

મિસ એન્ડ્રેલિયા બોલી : “ નિઝો—હબ્બીઓ ઉપર મને એક પ્રકારનો તિસ્કાર આવે છે. હું સત્ય કહું છું કે, એ બાલિકાને હું મારા શરીરને સ્પર્શ કરવા દઈ શકું નહિ; પરંતુ તે મારા મનનો ભાવ જાણે છે, તેની મને સ્વપ્ને પણ ખબર નહોતી. ”

સેંટકલેર : “ બાળકોની ખુદી ઘણી વિલક્ષણ હોય છે. તેઓ સ્વામાના મનની વાત એકદમ જાણી લે છે. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે, જે તું કહાય કોઈ બાળકને મનમાં ધિક્કારતી હોય અને ઉપરથી ચાહવાનો ડોળ કરી તેનું બહુ કરવા માટે ગમે એટલી મહેનત કરે, તેના ઉપર ઘણા ઉપકાર કરે, પણ જ્યાં સુધી તારા મનમાં તેને માટે ખરો સ્નેહ ન ઉપજે ત્યાંસુધી તેના હૃદયમાં તારે માટે લેશ માત્ર પણ કૃતગતા ઉત્પન્ન થશે નહિ. જે કે એ ઘણી જ આશ્ચર્યકારક વાત છે, પરંતુ તે સત્ય છે એમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. ”

એન્ડ્રેલિયા : “ હું મારા મનમાંથી એ ભાવ કેવી રીતે કાઢી નાંખું તેની મને કંઈ સહમજલ પડતી નથી. નિઝો—હબ્બીઓ અને જરા પણ મનમાં

નથી. તેમાં એ બાલિકા ઉપર તો મને ઘણો જ ધિક્કાર આવે છે. એ બાવ હું કેવી રીતે દૂર કરું ? ”

સેન્ટકલેર : “ ઈલાએ એ બાવ જેવી રીતે દૂર કર્યો છે તેવી રીતે તું પણ કર. ”

એમ્મૈલિયા : “ હા, ખરેખર એ દેવબાળા છે ! ઇલાએ કાઠરડનું અનુકરણ કર્યું છે. હું પણ ઈલાની પેઠે થઈ શકું તો કેવું સાઈ થાય ! ઈલાની પાસેથી મારે ઘણું શિખવાનું છે. ”

સેન્ટકલેર : “ હા, માણસ મ્હોટો થઈ જવાથી જ કંઈ સઘળી વાતોમાં પડિત થઈ જતો નથી. ન્હાનાં બાળકો પાસેથી પણ તેને ઘણી વાતો શિખવાની રહી જાય છે. ”

પ્રકરણ ૨૯ મું.

મૃત્યુ.

“ Weep not for those whom the veil of the tomb,
In life's early morning, hath hid from our eyes. ”



સંસારમાં ખરો વીર કોણ છે ? જેણે પોતાના બાહુબળથી અનેક રાજાઓને પરાજિત કર્યા છે, અસંખ્ય નર-નારીઓ ઉપર સત્તા સ્થાપી છે, તે જ શું ખરો વીર છે ? જેના ભયથી નિર્મળ મનુષ્યો સર્વદા ભયભિત રહ્યા કરે છે, જેની નિદ્રા-તાનું સ્મરણ થતાં હૃદય થર થર ધ્રુજી ઉઠે છે, તે જ શું ખરો વીર છે ? ના, કદાપિ નહિ. જેને મૃત્યુની જરા પણ ખીક લાગતી નથી, જે સર્વદા સહાસ્ય મુખે મૃત્યુને ભેટવા માટે તૈયાર રહે છે; જગતના હિતને માટે, જનસમાજના કલ્યાણને માટે, જે પોતાનો પ્રાણ આપતાં પણ પાછી પાની ફરતો નથી, જે જગતમાં પ્રેમનો પ્રચાર કરી મનુષ્યોનાં અદમ્ય હૃદયોને વશીભૂત કરી શકે છે, તે જ શક્તિ વીર કહેવડાવવાને યોગ્ય છે. તેને જ ખરો વીર કહી શકાય.

આ ન્હાની બાલિકા રોગશય્યામાં પડી છે. પોતાના દુઃખમાં પણ પાર-કાનું દુઃખ જોઈ તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ પાડે છે. પારકાનું દુઃખ જોઈને પોતાનું દુઃખ ભૂલી ગઈ છે. શું એના જીવનમાં ખરી વીરતાનાં લક્ષણ જણાતાં નથી ?

પાઠક ! આવો, આપણે ઇવાના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરીએ. ઇવાન્જેલિન શું કરે છે, તે જુઓ. ખરું વીરત્વ કોને કહેવાય તેનો અનુભવ તમને અહિંથી થશે.

ત્રીજા પહોરનો સમય હતો. ઇવાન્જેલિન પથારીમાં સૂઈ રહી હતી. તેની પાસે તેનું ન્હાતું બાઈબલ પડ્યું હતું. તે ધડીકમાં બાઈબલ ઉઘાડીને વાંચતી અને ધડીકમાં બધું કરી દેતી. એટલામાં અચાનક તેણે પોતાની માતાને બોલતી સાંભળી.

“ કેમરે ! અહિં તું શું તોફાન કરે છે ? બોલ, આ ફૂલ તું ક્યાંથી લઈ આવી ? ” એ પછી એક જોરથી તમાચાનો અવાજ સંભળાયો.

કોઈએ ઉત્તર આપ્યો. બોલનાર ટૉપ્સી છે એમ ઇવા તેના સ્વર ઉપરથી જાણી ગઈ. ટૉપ્સી બોલી : “ જી, હું આ ફૂલ મિસ ઇવાને માટે—”

“ વાહ ! ઇવાને માટે તું ફૂલ લાવી છે ? તારો વાંક સંતાડવાને સાર તને ઇવાનું નામ દેતાં ઘણું સરસ આવડે છે. તું એમ ધારે છે કે ઇવા તારા ફૂલ માટે બેસી રહી છે ? જા, નિકળ. કાળી હબશણ ! ”

શરીરમાં શક્તિ નહોતી છતાં પણ ઇવા પથારીમાંથી ઉઠીને વરંડામાં આવી. તેણે સજળ નયને માતાની સન્મુખ આવી કહ્યું : “ મા ! તેને ધમકાવ નહિ. મારે એ ફૂલ જોઈએ છે, મને આપ. ”

મેરી બોલી : “ કેમ ઇવા, તારો આખો ઓરડો તો ફૂલોના ઢગલાથી ભરાઈ ગયો છે. ”

ઇવા : “ મારે વધારે જોઈએ છે. ટૉપ્સી, એ ફૂલ અહિં લાવ. ”

ટૉપ્સી અત્યાર સુધી અભિમાનથી દૂર ઉભી રહી હતી. તે ઇવાની વાત સાંભળી ધીમે ધીમે પાસે આવી અને શરમાતાં શરમાતાં ઇવાના હાથમાં તેણે ફૂલની કલગી મૂકી. ટૉપ્સીના મુખ ઉપર હવે પહેલાંની માફક બેપરવાઈ તથા લુચ્છાઈ જણાતી નહોતી.

ઇવા હાથમાં કલગી લઈને બોલી : “ વાહ ! કેવી સુંદર કલગી ગુંથી છે ! ”

ખરેખર ટૉપ્સીએ જૂદા જૂદા ફૂલોની ઘણા જ ચતુરથી એક સુંદર કલગી બનાવી હતી. ઇવાની વાત સાંભળીને તેનું મુખ પ્રકુલિત થઈ ગયું.

ઇવા બોલી : “ ટૉપ્સી ! તને ઘણીજ સુંદર કલગી બનાવતાં આવડે છે. મારી પાસે એક ફૂલદાની છે. તેમાં કોઈ ફૂલ મૂકવું નથી. તું એ ફૂલદાનીમાં રોજ ફૂલો ગોઠવજે. ”

મેરી બોલી : “ વાહ ! ધણું જ આશ્ચર્યકારક છે ! એને ફલ ગોઠવતાં શું આવડશે ? ”

ધવા બોલી : “ મા ! ટોપ્સી ફલ ગોઠવશે એમાં તને શું ચુકસાન છે વાર ? તેની ઇચ્છા પ્રમાણે એ ગોઠવશે. તેને શકીય નહિ. ”

મેરીએ કહ્યું : “ વાર, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કર. ” પછી ટોપ્સીને સંબોધી બોલી : “ ટોપ્સી, ઈવા જે કહે તે પ્રમાણે કરજો. ”

ટોપ્સીએ માથું નમાવી આજ્ઞા શ્રદ્ધા કરી. જ્યારે તે જવા લાગી ત્યારે ઈવાએ જોયું કે તેની આંખોમાંથી અશ્રુબિન્દુઓ ટપકતાં હતાં.

ઈવાએ કહ્યું : “ મા ! હું જાણું છું કે, ટોપ્સી મારે માટે કંઈ કરવા ઇચ્છે છે. ”

મેરી : “ ખોટી વાત. એને ફક્ત તોફાન કરવું ગમે છે. તે જાણે છે કે ફલ તોડવાની મનાઈ છે તેથી તેણે જાણી જોઈને ફલ તોડ્યાં. પરંતુ એ ફલ તોડે એવી તારી ઇચ્છા હોય, તો એમાં મને કાંઈ વાંધો નથી. ”

ઈવા : “ મા ! હું ધારૂં છું કે હવે ટોપ્સી પહેલાં કરતાં ધણીજ સુધરી ગઈ છે. તે સુધરવા માટે ધણો યત્ન કરે છે. ”

મેરી હસતાં હસતાં બોલી : “ હજી ટોપ્સીને સુધરવાની ધણી વાર છે. જો યત્ન કરવાથી જ સુધરી શકાતું હોય તો હજી પણ તેને ધણા સમય સુધી યત્ન કરવો પડશે. ”

ધવા : “ પણ મા ! તું તો જાણે છે કે, સુધરવા માટે તેની સ્થિતિ ક્યાં અનુકૂળ હતી ? ”

મેરી : “ અહિં આવ્યા પછી તેને માટે સઘળું અનુકૂળ છે. અહિંયાં કેટલા સદુપદેશ મળ્યા છે, કેટલું ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે. મનુષ્યથી જોટલું બની શકે તેટલું સઘળું તેને સુધારવા માટે કરવામાં આવ્યું છે; તો પણ તે પહેલાંની માફક દુષ્ટ સ્વભાવની જ રહી છે. તે હમ્મેશાં એવી જ રહેશે. તું કદી પણ એને સુધારી શકીશ નહિ. ”

ધવા : “ મા ! આપણે ધણા સ્નેહ તથા યત્નથી ઉછરીએ છીએ; આપણાં માતાપિતા અને સગાંવહાલાં આપણા ઉપર અતિશય પ્રેમ રાખે છે. તેથી આપણને સુધરવાનો સુયોગ મળે છે. પરંતુ બાલ્યકાળથી જ ટોપ્સીને કોઈ માહનાર અથવા તેની સંભાળ લેનાર નહોતું, એટલે એની અવસ્થામાં તે કેવી રીતે સુધરી શકે વાર ? ”

મેરીએ કંઈક સ્વરે કહ્યું : “ તાર ! આવી વાતોનું અત્યારે કાંઈ પ્રયોજન નથી. આજે ધણો જ ઉઠળાટ થાય છે. ”

ધર્મા : “ મા ! દૌષ્ટી સુધરી જઇને સ્વર્ગીય પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે એ શું તું માનતી નથી ? ”

મેરી હા : હા : હા : કરીને હસી પડી. તે બોલી : “ દૌષ્ટી સ્વર્ગીય પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત કરશે ! કેવી આશ્ચર્યકારક વાત તારા મ્હોંમાંથી સાંભળી ? દૌષ્ટી સુધરશે એ તારા સિવાય ખીજું કોઇ પણ કદી માની ન શકે. ”

ધર્મા : “ મા ! શું પરમેશ્વરે દૌષ્ટીને ઉત્પન્ન કરી નથી ? આપણે જેવાં ઇશ્વરનાં બાળક છીએ, તેવી જ દૌષ્ટી પણ શું ઇશ્વરની પુત્રી નથી ? ”

મેરી : “ હા, દૌષ્ટી પણ ઇશ્વરનું જ બાળક છે એ હું માનું છું. પણ હવે એવી નિરર્થક વાતો જવા દે. મારી નાસદાની ક્યાં છે ? માફ માથું દુઃખવા આવ્યું છે. ”

માતાના સુખમાંથી એવાં વંચતો સાંભળી પરદુઃખભંજન કોમળ હૃદયની ધવાન્નેલિન ધીમા સ્વરે બોલી : “ હા પરમેશ્વર ! કેટલા દુઃખની વાત છે ! ”

મેરીએ કહ્યું : “ દુઃખની વાત શું છે, ધર્મા ? ”

ધર્મા : “ મા ! જે આ હબશી દાસ-દાસીઓને સાફ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ખીજા લોકોની માફક તેઓ પણ સ્વર્ગીય પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ દિવસે દિવસે તેઓ કુટુંબ્ય કલત્ર સહિત નરક તરફ જાય છે, તેમનું અધઃપતન થતું જાય છે. આ દેશમાં તેઓને મદદ કરનાર એક પણ મનુષ્ય નથી. ”

મેરી : “ તેઓ નરકમાં જશે એમાં આપણે શું કરીશું ? આવી નિરર્થક ચિન્તા કરીને દુઃખી થવાની બિલકુલ જરૂર નથી. આપણે પોતે સુખમાં છીએ તે માટે પરમેશ્વરનો આપણે પાડ માનવો જોઇએ. આપણે પોતે સુખી છીએ એમ માનીને સંતુષ્ટ રહેવું જોઇએ. ”

ધર્મા : “ હું પોતે સુખી છું એમ માની મારાથી કદી પણ સંતુષ્ટ રહી ન શકાય. આ સકળ દીન દુઃખી દાસ-દાસીઓનું દુઃખ જોઈ મને ધણું જ કષ્ટ થાય છે. ”

મેરી : “ મને તારી વાતોથી આશ્ચર્ય થાય છે. આપણા ખ્રિસ્તી ધર્મના મત પ્રમાણે પોતાના સુખ, સંપત્તિ માટે ઇશ્વરનો આભાર માની સંતુષ્ટ ચિત્તે જીવન વ્યતીત કરવું જોઇએ. ”

પાઠક ! મેરીએ એઓ ઇન્ડિયન સંહિતામાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મનું શિક્ષણ મેળવ્યું હોવું જોઇએ; નહિં તો તે બાઈબલની દસ આજ્ઞાને (Ten commandments) એકદમ ભૂલી ન જાય.

ધંધા માતાના મુખ તરફ જોઈ રહીને કંઈ વિચાર કરવા લાગી. થોડી-વાર પછી તે બોલી : “ મા ! મારે મારા માથાના થોડા વાળ કપાવવા છે. ”

મેરી બોલી : “ વાળ કપાવીને શું કરીશ ? ”

ધંધાએ ઉત્તર આપ્યો : “ હું મારા હાથે આપણાં દાસ-દાસીઓને મારા વાળ આપવા માગું છું. તું ફોનને બોલાવી મારા વાળ કપાવી નાંખ. ”

મેરીએ મિસ ઓફેલિયાને બોલાવી. મિ : ઓફેલિયા આવી એટલે ધંધાએ પોતાના સુંદર વાળને હાથમાં લઈ કહ્યું : “ ફોન, આ ઘેટાનું ઉન ઉતારી લ્યો ! ”

એટલામાં અચાનક સેંટકલેર ધંધાને માટે થોડા દુઃખ લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે બોલ્યો : “ આ શું થાય છે ? ”

ધંધાએ કહ્યું : “ પિતાજી ! મારા વાળ ઘણા વધી ગયા છે, તેથી માથે ગરમી ઘણી ચઢી જાય છે. તે સિવાય ખીજું પણ એક કારણ છે. હું મારા થોડા વાળ આપણાં માણસોને વહેંચતી જવા ઇચ્છું છું, એટલા માટે ફોનને મારા થોડા વાળ કાપી નાંખવાને કહું છું. ”

મિસ ઓફેલિયા કાતરથી વાળ કાપવા લાગી એટલે સેંટકલેર બોલી ઉઠ્યો : “ બહેન, જરા સંભાળ રાખીને વાળ કાપજો. ધંધાના વાળની શોભા બગાડી નાંખતી નહિ. નીચેના જે વાળ દેખાતા નથી તે કાપી નાંખજો. ધંધાના ગુચ્છાદાર વાળને માટે મને ઘણું અભિમાન છે. ”

ધંધાએ દુઃખિત સ્વરે કહ્યું : “ એટલે શું પિતાજી ? ”

સેંટકલેર : “ ધંધા, તું સ્હમજી ન શકી ? હું જ્યારે તને લઈને તારા કાકાને ત્યાં હોનરિફને જોવા જઈ ત્યારે તારા વાળ સુંદર દેખાવા જોઈએ. ”

ધંધા : “ મારાથી ત્યાં આવી શકાશે નહિ. હું એ કરતાં પણ સુંદર શ્રદેશમાં જવાની છું. પિતાજી, તમે મારી વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખો. હું દિવસે દિવસે દુર્બળ થતી જઈ છું, એ તમે જોતા નથી ? ”

સેંટકલેર : “ બહેન ! આવી બચકર વાત ઉપર મને વિશ્વાસ રાખવાનું જામાટે આશ્ચર્ય કરીને કહે છે ? ”

ધંધા : “ પિતાજી ! હું જે કહું છું તે સઘળું સત્ય છે. જો તમે આ વાત ઉપર હમણાંથી જ વિશ્વાસ રાખશો, તો કદાચ તમે તેના સંબંધમાં મારી થોડક અનુભવી શકશો. ”

સેંટકલેર મુખ થઈ જઈ દુઃખિત હૃદયે કાપેલા વાળ તરફ જોઈ રહ્યો. ધંધા વાળનો એક એક ગુચ્છો લઈ તેના તરફ ઉત્સુક નેત્રે નિહાળવા લાગી.

અને પોતાની આંગળીઓની આસપાસ વિટાળવા લાગી. તે વારંવાર પોતાના પિતાના મુખ તરફ શંકાશીલ નજરે જોવા લાગી.

મેરી બોલી ઉઠી : “ મેં જે અનુમાન કર્યું હતું, તે જ અંતિ ખરૂં પડ્યું. જે ચિન્તાથી દિવસે દિવસે માઈ શરીર ફૂટેલું થતું જાય છે, તે જ આખરે આગળ આવતી જાય છે. મારા હૃદયમાં ભાગ લેનાર કોઈ જ નથી. સેન્ટ-કલેર ! હવે થોડા જ વખતમાં તમે માઈ અનુમાન ખરૂં પડેલું જોશો. ”

સેન્ટકલેરે ઘણા તીખા સ્વરે ઉત્તર આપ્યો : “ તાઈ અનુમાન ખરૂં પડશે ત્યારે જ તારા મનમાં શાંતિ થશે એ હું જાણું છું ! ”

મેરી, સેન્ટકલેરનાં માર્મિક વાક્યો સાંભળી મ્હોં ઉપર રૂમાલ ઢાંકીને સ્થૂં મઠ્ઠ. ઇવાના નીલ નેત્રો ધડીકમાં માતા તરફ તો ધડીકમાં પિતાના તરફ ફરવા લાગ્યાં. એ દષ્ટિ શાંત દષ્ટિ છે, જીવન-મુક્ત આત્માની શુદ્ધ ભાવદર્શક દષ્ટિ છે. આજે તેને પોતાના માતૃપિતાની પ્રકૃતિનો પૂરેપૂરો પરિચય થયો.

તેણે થોડીવારે હાથના ઇશારાથી તેના પિતાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. સેન્ટકલેર તેની પાસે આવીને બેઠો.

ઇવા બોલી : “ પિતાજી, દિવસે દિવસે મારા શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે અને હું જાણું છું કે, હવે માઈ જીવન સમાપ્ત થવા આવ્યું છે. હું અલ્પ સમયમાં આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરીને તે અમૃતમય ધામમાં ચાલી જઈશ. પરંતુ તે પહેલાં મારે તમને કંઈ કહેવું છે અને બીજું પણ મારે થોડું કામ કરવાનું છે. પણ તમે મને મારા મૃત્યુ વિષે કંઈ પણ કહેવા દેતા નથી. પિતાજી, પણ મારાથી બોલ્યા વિના રહી શકાય તેમ નથી. મારે કૃપા કરીને મને બોલવાની રજા આપો. ”

સેન્ટકલેર એક હાથમાં ઇવાનો હાથ ઝાલી રાખીને બીજા હાથથી આંસુ લુછતાં લુછતાં બોલ્યો : “ કહે, બેટી, તારે જે કંઈ કહેવું હોય તે સુખેથી કહે. હું તને રોકીશ નહિ. ”

ઇવા બોલી : “ પિતાજી, ત્યારે આપણાં સઘળાં ગુલામોને અહીં એકત્ર કરો. હું તેમને જોવા ઇચ્છું છું. મારે એ લોકોને કંઈ કહેવું છે. ”

મિસ આલેક્સિયાએ સઘળાં દાસ-દાસીઓને બોલાવી મંબાધ્યાં. થોડી-વારમાં આખો ઓરડો ગુલામોથી ભરાઈ ગયો.

ઇવાનું જીવું શરીર ચામડામાં પડ્યું છે. કેશની લટીઓ તેના મુખ ઉપર ચોતરફ વિખરાઈ મઠ્ઠ છે. નેત્રો રહેજ દીકા જણાતાં હોવાથી જીવું શરીરનો શુભ રંગ અધિક શુભ જણાય છે, જ્યારે નેત્રોમાંથી આત્માની

ઉજ્જવલ જ્યોતિઃ પ્રકાશી રહી છે. બાલિકા એકાગ્રતાથી પ્રત્યેક દાસ-દાસીના મ્હેં તરફ જોઈ રહી છે.

દાસ-દાસીઓના જીવ અચાનક ઉંચા થઈ ગયા. એ આધ્યાત્મિક ક્રાંતિમય મુખ, પાસે પડેલા કાતરેલા કેશના ગુચ્છ, સોંટકેસરનું શોકાતુર મુખ અને મેરીતું રૂદન જોઈ તેમના કોમળ હૃદયમાં સજ્જડ અસર થઈ અને સઘળાં લાંબા નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા. થોડીવાર સૂધી ઓરડામાં ગંભીર શાંતિ પ્રસરી ગઈ.

ઘવા ધીમે ધીમે પથારીમાં માથું ઉંચું કરી સઘળાંના મુખ તરફ આતુર-તાથી જોવા લાગી. સઘળાંના મ્હેં ઉપર વિષાદ અને બચનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં. દાસીઓ વસ્ત્રમાં મુખ ઢાંકી દઈ રોતી હતી. એ જોઈ ઘવા કહેવા લાગી : “ મારા પ્રિય ભાઈ બહેનો ! હું તમને ઘણું ચાહું છું, તેથી મેં તમને અહિં બોલાવ્યાં છે. મારે તમને કંઈ કહેવું છે. હું જે કંઈ કહું તે ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપશો એવી મારી અરજ છે. હું તમને ત્યજી નહિ છું. હવે થોડા વખત પછીથી તમે મને જોઈ શકશો નહિ.—”

એટલું બોલતામાં દાસ-દાસીઓના રૂદનથી એટલો બધો શોરબકોર થઈ ગયો કે, એમાં બાલિકાનો ક્ષીણ સ્વર સંભળાવાનો સંભવ રહ્યો નહિ તેથી તેને થોડો વખત ચુપ રહેવાની ફરજ પડી. કેટલીકવાર પછી સઘળાં શાંત થઈ ગયાં. તે પુનઃ બોલી;—

“ જો તમે મારા ઉપર પ્રેમભાવ રાખતા હો તો તમારે મારા બોલવામાં વચ્ચે વિદ્ધ નાખવું ન જોઈએ. મારી વાત ધ્યાન દીધને સાંભળો. તમારામાંથી ઘણાં જણ બેદરકારીપણે જીવન ગાળે છે. તમે ફક્ત આ જગતની બાબતોનો જ વિચાર કર્યા કરો છો. હું ઇચ્છું છું કે, તમે પરસ્પરની બાબતોનો પણ વિચાર કરતાં શિખો. આ જગત કરતાં પણ એક બીજું ઘણું જ સુંદર જગત છે, જ્યાં સાધુપુરુષો રહે છે. હું એ સુંદર જગતમાં જાઉં છું. એ સ્થળે તમને પણ આવવાનો અધિકાર છે. પરંતુ ત્યાં આવવા માટે પ્રથમ સાધુસ્વભાવ ધારણ કરવો જોઈએ, અંતઃકરણને સ્વચ્છ તથા પવિત્ર બનાવવું જોઈએ. હમણાં તમે જેવું ચિંતાહીન અને બેદરકારપણે જીવન ગાળો છો, તે કંઈ આશ્ચર્ય નહિ. જો તમે ચતન કરો તો તમારું જીવન સુધારી શકો. તમને ઈશ્વર સત્કાર્યમાં અવશ્ય સહાયતા કરશે. તમે સર્વદા આર્યના કરજો અને ધર્મચર્ચ વાંચજો—”

એટલું બોલીને બાલિકા અટકી ગઈ. થોડીવાર તેઓના તરફ કર્ણ દૃષ્ટિથી જોઈને દુઃખિત સ્વરે પુનઃ બોલવા લાગી;—

“ હાય ! તમને વાંચતા આવડતું નથી, એ કેટલા દુઃખની વાત છે ! ” એમ કહી ચાદરમાં મ્હોં ઢાંકી દબને તે રોવા લાગી. જેઓને ઉદ્દેશી ઈવાઓ આ સઘળું કહ્યું હતું, તેઓ પણ રોઈ પડ્યા. તેઓનું રૂદન સાંભળી ઈવા આત્મસંયમ કરી અત્રુમય મુખ ઉચું કરી મૃદુ હાસ્ય કરીને બોલી : “ કંઈ ચિન્તા નહિ. મેં સર્વદા તમારે માટે ઈશ્વરની આગળ પ્રાર્થના કરી છે અને હું જાણું છું કે તમે અભણ છો તોપણ ઈશ્વર તમને સુધરવામાં સહાયતા કરશે. તમે તમારી ઉન્નતિ કરવા માટે યથાશક્તિ યત્ન કરજો. દરરોજ પ્રાર્થના કરતી વખતે સહાયતા માટે ઈશ્વરની આગળ માગણી કરજો. જ્યારે સુયોગ મળે ત્યારે ધર્મઅંથ વંચાવીને સાંભળજો. મને આશા છે કે, હું તમને સઘળાંને સ્વર્ગમાં જોઈ શકીશ. ”

ઈવા બોલી રહી એટલે ટૉમ, મમ્મી અને બીજાં બે ચાર જુના નોકરો ધીમે ધીમે બોલ્યા : “ પિતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ. ” તેઓમાં જે ઘણા જ ન્હાના અને ચિન્તાહીન હતા, તેમનાં હૃદય પણ એ વખતે દુઃખથી ભરાઈ ગયા અને તેઓ ધ્રુંટણો વચ્ચે માથું મૂકીને રુસકાં ભરવા લાગ્યાં.

ઈવા પુનઃ બોલી : “ હું જાણું છું કે તમે મને ઘણી ચાહો છો. ”

એટલામાં ચારે તરફ ઘોઘાટ થઈ રહ્યો કે, “ અમે બધા અંતઃકરણથી તમને ચાહીએ છીએ. ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો. ”

બાલિકા બોલી : “ હા, હું જાણું છું કે તમે મને ચાહો છો. તમારામાંથી કોઈએ કદી પણ માફ મન દુભાવ્યું નથી. હું સ્મરણચિહ્નકે તરિ તમને મારા વાળની લટો આપતી જઈ છું. જ્યારે જ્યારે તમે મારા વાળની આ લટો જુઓ, ત્યારે ત્યારે યાદ કરજો કે હું સ્વર્ગમાં રહું છું અને તમને ત્યાં જોવા માટે ઘણી આતુર છું. ”

જે વખતે વિલાપ કરતા દાસ-દાસીઓ ન્હાની બાલિકાની આસપાસ ઊભા રહ્યા હતા અને વારાફરતી સ્મરણ ચિહ્ન તરિકે તેના વાળની લટીઓ લેતા હતા, એ વખતનું વર્ણન કરવાનું આ હ્રદય લેખિનીમાં સામર્થ્ય નથી. કોઈ અત્રુપૂર્ણ નયને જમીન ઉપર બેઠું હતું; કોઈ રૂંધાયેલા સ્વરથી ઈશ્વરની આગળ બાલિકાના કલ્યાણને માટે પ્રાર્થના કરતું હતું; કોઈ તેનાં વસ્ત્રને ચુમ્મન કરતું હતું; જેના મનમાં જેવું આવતું હતું, તે પ્રમાણે કરી બાલિકાને માટે પોતાના શોક અને પ્રેમ પ્રદર્શિત કરતાં હતાં.

સઘળાંને સ્મરણ ચિહ્નરૂપ વાળની લટો મળી ગઈ, એટલે રોગી બાલિકાની પથારી પાસે ઘણી બીડ થાય એ ઠીક નહિ એમ ધારી મિસ ઓફેલિયાએ સઘળાંને સહમગ્ની બહાર કાઢ્યાં. ફક્ત ટૉમ અને મમ્મી

ત્યાં રહ્યાં. ઇવા દોમને વાળનું એક ગુંચળું આપતાં બોલી : “ દોમકાકા ! હું તમને સ્વર્ગમાં જોઈ શકીશ એ વિચારથી મને ધણો જ આનંદ થાય છે. આપણે અવશ્ય સ્વર્ગમાં મળીશું.” પછી સ્નેહપૂર્વક વૃદ્ધ આયા મમ્મીને ગળે બાઝી પડી તે બોલી : મમ્મી ! તું ધણી બલી છે. હું તને ધણી ચાહું છું. મમ્મી, હું જાણું છું કે તું પણ સ્વર્ગમાં આવીશ. ”

મમ્મી ઢોલેથી રોતાં રોતાં બોલી : “ બેટી ! તારા વિના હું કેવી રીતે જીવી શકીશ ? તને છાતી સરસી ચાંપીને હું મારાં સંતાનોનું દુઃખ ભૂલી ગઈ હતી. ”

મમ્મી એ પ્રમાણે રોવા લાગી, તેથી મિસ ઓફેલિયા તેને તથા દોમને ઓરડામાંથી બહાર દાઢી આવી. તેણે ધાર્યું કે બધા જતા રહ્યા, પણ પાછળ ફરીને જોતાં દોપ્સીને બીજી રહેલી જોઈ. મિસ ઓફેલિયાએ કહ્યું : “ તું ક્યાંથી આવી ? ” દોપ્સી આંખોમાંથી આંસુ લુછતાં લુછતાં બોલી : “ હું અહિંયા જ હતી-મેં હમ્મેશાં ધણું તોશન કર્યું છે, પણ શું મિસ ઇવા મને વાળનું એક ગુંચળું નહિ આપે ? ”

ઇવા બોલી : “ શા માટે નહિ આપું ? દોપ્સી ! લે. જ્યારે તું આ જુએ, ત્યારે યાદ કરજે કે હું તને ચાહતી હતી અને તું સુધરે એ જ મારા અંતરની ઇચ્છા હતી. ”

દોપ્સી નિષ્કપટ મને દુઃખી સ્વરે બોલી : “ મિસ ઇવા, હું સુધરવા માટે ધણો યત્ન કરું છું, પણ એ કાર્ય ધણું જ કઠણ છે. મને લાગે છે કે બલી થવાનો મને અભ્યાસ જ નથી ! ”

ઇવા બોલી : “ ઈશ્વરને તારી સ્થિતિની સંપૂર્ણ ખબર છે. તે તને ચાહે છે અને સુધરવામાં અવશ્ય સહાયતા કરશે. ”

દોપ્સી રોતી રોતી ધીમે ધીમે ઓરડામાંથી બહાર જતી રહી. તેણે જતી વખતે વાળનું ગુંચળું ધણી જ સંભાળથી પોતાની છાતી આગળ સંતાડી દીધું.

સપ્તર્ષના ગયા પછી મિસ ઓફેલિયાએ ખારણાં બંધ કરી દીધાં. ઇવાની વાતોથી તેની આંખોમાં અત્યુ બરાઈ આવ્યાં હતાં, પરંતુ એ બુદ્ધિમતી રમણી પોતાના શોકને ન દર્શાવતાં ફક્ત રોમીને કેવી રીતે સાફ થઈ જાય તેના જ વિચાર કરતી હતી. આરે તરફ મરખાડ થવાથી રોમીનો રોગ વધી જાય એ બચને લીધે તે પોતે ચુપ બેસી રહી હતી.

સેન્ટકેથેરે પણ એક હાથ વતી આંખો લાંબી દઈ ચુપ થઈને પુત્રીની પાસે બેસી રહ્યો હતો. સપ્તર્ષ ગયા તોપણ તે એવી જ અવસ્થામાં

એસી રહ્યો. ડેટલીકવાર પછી ઇવા પિતાના હાથ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી ધીરે ધીરે બોલી : “ પિતાજી ! ”

સેંટકલેર અચાનક ચમકી ઉઠ્યો. તેનું સર્વ શરીર કંપી ઉઠ્યું. પરંતુ તે કંઈ બોલ્યો નહિ.

ઈવા પુનઃ બોલી : “ પિતાજી !—ઓ પિતાજી ! ”

સેંટકલેર અસહ્ય વેદના થતી હોય એવી રીતે બોલ્યો : “ હવે મારાથી સહન થઈ શકતું નથી. વિધાતા મારા ઉપર નિહુર થઈ છે ! ”

ઑફેલિયા બોલી : “ ઑગસ્ટિન ! ઇશ્વરની જે ઈચ્છા હશે તે બનશે. તેની પોતાની વસ્તુ ઉપર શું તેનો અધિકાર નથી વાર ? ”

“ કદાચ એમ પણ હોય—પણ એથી કરીને કંઈ કંઈ સહન કરવું એ સહેલું નથી. ” ઇલા જ શુષ્ક અને કઠણ સ્વરે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રો સહિત સેંટકલેરે એટલા શબ્દો બોલી મ્હાં ફેરવી લીધું.

ઇવા ઉઠીને પિતાના બોળામાં બેઠી અને રોતાં રોતાં કહેવા લાગી : “ પિતાજી ! તમારા શબ્દો સાંભળીને મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. તમે આવા વિચારોને કદી પણ મનમાં લાવતા નહિ. ”

ઈવાને રોતી જેઠ બધાને ઘણી ખિંક લાગી. તેના પિતાની ચિન્તા-ધારા બીજી તરફ વહેવા લાગી.

સેંટકલેરે કહ્યું : “ મારી બહાલી ઇવા ! શાંત થા. મને બ્રાન્તી થઈ હતી. મેં અન્યાય કર્યો છે. જે તું કહીશ તે સંધળું હું કરીશ. તું મારે માટે દુઃખી થતી નહિ. તું રો નહિ. હું ઇશ્વરને આત્મસમર્પણ કરીશ. ઇશ્વરને દોષ દહને મેં ઇલા જ અન્યાય કર્યો છે. હવેથી એવી વાત કદી પણ મ્હાંમાંથી બહાર કાઢીશ નહિ. ”

ઇવા થાકી જવાથી પિતાના બોળામાં સૂઈ રહી. સેંટકલેર સ્નેહપૂર્વક તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. મેરી ત્યાંથી ઉઠીને પોતાના ચપનગૃહમાં જતી રહી. ત્યાં જઈને તેને વારંવાર મૂર્છા આવવા લાગી.

ચોડીવાર પછી સેંટકલેરે વિષાદમય હાસ્ય કરીને કહ્યું : “ ઇવા ! તે અને એ વારા વાળતું મુંઝવું આપ્યું નહિ ? ”

ઇવા મૂઢ હસીને બોલી : “ પિતાજી, આ માથાના બધા વાળ તમારા અને મારી માના છે. ફાઈ જેટલાં મુંઝવળાં મારે એટલાં એમને તમે આપજો. મેં ફક્ત આપણાં દાસ-દાસીઓને મારા હાથે આપ્યાં છે, કેમકે મારા મરી મયા પછી તેઓને કેઈ આપણ નહિ. અને મને આશા છે કે મેં આપેલા વાળ એકદી તેઓ અને વાદ કરશે. પિતાજી, શું તમે ખ્રિસ્તી નથી ? ”

સેંટકલેર : “ બહેન, એમ શા માટે પૂછ્યું વાર ? ”

ધવા : “ મને ખબર નથી. તમે આવા સારા માણસ હોવા છતાં ખ્રિસ્તી હો, એ વાત ઉપર મને વિશ્વાસ આવતો નથી. ”

સેંટકલેર : “ ખ્રિસ્તી કેને કહેવાય, ધવા ? ”

ધવા : “ જે સૌ કરતાં ઈશ્વરને વધારે આહતો હોય તેને. ”

સેંટકલેર : “ શું તું સૌ કરતાં ઈશ્વરને વધારે આહે છે ? ”

ધવા : “ હા, એમાં શું સંદેહ છે ? ”

સેંટકલેર : “ પણ તેં તો એને કદી પણ નજરે દીઠો નથી. ”

ધવા : “ નજરે નથી જોયો તેથી શું થઈ ગયું ? હું તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખું છું. થોડા જ વખતમાં હું તેને જોઈ શકીશ એવી મને સંપૂર્ણ આસ્થા છે. ”

એટલું બોલતામાં ધવાનું મુખ આનંદને લીધે ઉજ્જવળ બની ગયું. સેંટકલેરે ઉત્તર ન આપ્યો. આ પહેલાં તેણે પોતાની માતામાં આવો ભાવ જોયો હતો, પણ તેના પોતાના હૃદયમાં એવો કોઈ ભાવ નહોતો.

એ પછી ધવાનો રોગ દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો. તેના જીવનની કશી આશા રહી નહિ. મિસ ઑફેલિયા રાત્રિ દિવસ તેની પથારી પાસે રહીને તેની સુશ્રુષા કરવા લાગી. એવી વિપદની વખતે તેનું અસાધારણ ધૈર્ય, સુશ્રુષા કરવામાં તત્પરતા, અને હોંશિયારી જોઈ કોઈ પણ તેને મનમાં ને મનમાં ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહી શક્યું નહિ. વખતસર દવા પાવામાં તથા રોગીના ઓરડામાં સ્વચ્છતા રાખવામાં તે ધણીજ હોંશિયાર હતી. ધન્ય છે એવી શિક્ષિતા ઇંગ્લેન્ડ રમણીને ! રોગીનું ગમે એવું કાર્ય કરવામાં તે સંકોચાતી નહિ. જે લોકો પહેલાં મનમાં ને મનમાં મિસ ઑફેલિયા ઉપર ચિડાતા હતા તેઓ પણ હવે કહેવા લાગ્યા કે, જે મિસ ઑફેલિયા ન હોત તો ઈવાની સેવા સુશ્રુષા એક દિવસ પણ બરાબર કરી શકાત નહિ. ટોમ ધણું-ખૂં ધવાના ઓરડામાંજ રહેતો. કોઈ કોઈ વખતે ઈવાને કેડમાં લઈ વરંડામાં ફેરવતો. કોઈ વખત સુશીતળ પ્રભાત સમીરણનું સેવન કરાવવા માટે બગિચામાં લઈ જતો. કોઈ વખત ઝાડ નીચે મૂકેલી બેન્ચ ઉપર બેસીને ઈવાને ગાયન સંભળાવતો. સેંટકલેર પણ ઈવાને લઈને ફેરવતો હતો; પણ તેનું શરીર ધણું મજબુત નહોતું. પિતાને યાદી ગયેલો જોતાં જ ઈવા કહેતી : “ પિતાજી, મને ટોમની પાસે જવા દો. ટોમ મને તેડીને ફરવામાં ધણું આનંદ માને છે. તે મારે માટે કંઈક કરવા ઇચ્છે છે. પિતાજી, તમે તો મારે માટે બધું કરો છો. હું તો તમારી જ છું. તમે આખો દિવસ મારી સાથે જ રહો છો અને રાત્રે પણ મારી પથારી પાસે બેસી રહો છો. પરંતુ

બિચારો દોમ ફક્ત મને તેડીને અને ગાયન ગાઇને જ સતોષ માને છે. વળી પિતાજી, મને તેડીને ફરવાથી દોમને કષ્ટ થતું નથી, પરંતુ તમને ધણું કષ્ટ પડે છે.—”

ઈવાની સુશ્રુષા કરવા માટે કેવળ દોમ એકલો જ આતુર નહોતો; પરંતુ ધરનાં સઘળાં દાસ-દાસીઓ ઈવાની સેવા કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં ઘણાં ખુશી થતાં હતાં. મમ્મીએ ઈવાને ઉછેરીને મ્હોટી કરી હતી તેથી તેને ઈવાને માટે વિશેષ લાગી આવતું હતું. પરંતુ સોવીશ કલાકમાંથી એક મિનિટ પણ તેને ઈવાની પથારી પાસે બેસવાનો અવકાશ મળતો નહિ. મેરી રાત્રિ દિવસ તેને પોતાની પથારી પાસે જ રાખતી હતી. મેરી કહેતી કે, કન્યાની માંદગીથી માંડ મન ધણું જ અસ્થિર બની ગયું છે. તે કોઈને પણ જખીને બેસવા દેતી નહિ. રાત્રે લગભગ વીસ વખત તે મમ્મીને ઉંઘમાંથી ઉઠાડી પોતાના પગ દબાવવાનું કહેતી; ધડીકમાં માથે પાણી નાંખવાનું કહેતી અથવા રૂમાલ શોધી લાવવાની આજ્ઞા કરતી. ધડીકમાં ઈવાના ઓરડામાં શાથી ગરબડ થાય છે તે જોવા માટે મોકલતી. ધડીકમાં કહેતી કે અજવાળું આવે છે, માટે પડો નાંખી દે અને ધડીકમાં કહેતી કે અંધાઈ લાગે છે માટે પડો ઉપાડી લે. દિવસે પણ મમ્મીને ઈવાના ઓરડા સિવાય આખા ઘરમાં આવજાવ કરવી પડતી હતી, તેથી તે છાનીમાની ક્ષણવારને માટે ઈવાને જોઈ આવતી.

એક દિવસ મેરીએ કહ્યું : “ આવી વખતે મારા શરીરની બાબતમાં મારે ધણી જ સંભાળ રાખવી જોઈએ એ હું માંડું કર્તવ્ય માનું છું. એક તો માંડું શરીર દુર્બળ થઈ ગયું છે, તેમાં વળી ઈવાની સેવા સુશ્રુષા કરવાનો સઘળો ભાર મારે માથે આવી પડ્યો છે ! ”

સેંટક્લેર બોલ્યો : “ હેં ! શું એ ખરું છે ? હું એમ જાણતો હતો કે, આફ્રિકાનાં જોડેને તને એ ખટપટમાંથી મુક્ત કરી દીધી છે. ”

મેરી : “ સેંટક્લેર ! તમે પુરૂષ છો—પુરૂષની માફક વાત કરો છો. બાળકને માટે માતાના મનમાં કેટલું દુઃખ થાય છે, તેની તમને ક્યાંથી ખબર હોય ? શું આવી સ્થિતિમાં માતાનું મન ચિન્તા વિનાનું રહી શકે ખરું કે ? હાય ! મારા મનની સ્થિતિ કોઈ પણ સહમજી શકતું નથી. સેંટક્લેર ! હું તમારી માફક પથરનું હૃદય કરીને શાંત રહી શકતી નથી. ”

સેંટક્લેર મેરીની વાત સંભળીને હસી પડ્યો. એવી અવસ્થામાં સેંટક્લેરને હસવું આવ્યું તેથી તેને કદાપિ કોઈ નિર્દય મનનો કહી શકે. પરંતુ સેંટક્લેર હસ્યો તેનું એક કારણ હતું. એવી ઉજ્જવળ શાંતિની લહેરોમાં ઈવાના આત્માની પરલોક યાત્રા ચરૂ થઈ હતી, એવા શીતળ મધુર પવનનાં સપાટાથી તેના

જીવનની હ્રદ નૌકા સ્વર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરી રહી હતી, કે એ સઘળી તેના મ્હોતની તૈયારીઓ છે તે વિષે ખ્યાલ સુધ્ધાં આવતો નહિ. બાલિકાને કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષ શારીરિક વેદના થતી નહોતી; પરંતુ ગુમ રીતે ધીમે ધીમે દિવસે દિવસે તેની અશક્તિ વધતી જતી હતી. શાંતિ તથા પવિત્રતાની એક મધુર છાળ બાલિકાની આસપાસ ઉછળી રહી હતી. તેના મુખની એ સાત્વિક જ્યોતિ, હૃદયની એ ગંભીર સ્નેહરાશિ, આત્માનો એ જીવંત વિશ્વાસ, પ્રાણની એ સ્થિર પ્રકૃષ્ટતા જોઈ કોઈના પણ મનમાં અશાંતિ ઉદ્ભવતી નહોતી. સેન્ટકલેર અંતરમાં એક અદ્ભુત અને નૂન શાંતિનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. એ શાંતિ ઈશ્વર આસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, તો શું તે આશા હતી ? ના, ના. કદાપિ નહિ. એ ભૂત ભવિષ્યથી સર્વથા જૂદી વર્તમાનની એક શાંતિમયી અવસ્થા છે. એ શાંતિ સેન્ટકલેરના મનને એવી સુંદર અને એવી મધુર લાગી કે, હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરવાની તેને ઇચ્છા પણ થતી નહિ.

આસન મૃત્યુના સંબંધમાં ઈવાના પોતાના હૃદયમાં પ્રથમથી જ જે ભાસ થયો હતો, તે વિષે વિશ્વાસુ ટૉમ સિવાય બીજા કોઈ પણ જાણતું નહોતું. ઈવા, પિતાનું હૃદય દુખાશે એવી બીકથી મનની સઘળી ખરી સ્થિતિ સંતાડી રાખતી. પરંતુ ટૉમની આગળ નિવેદન કરવામાં જરા પણ સંકોચાતી નહિ. મૃત્યુ પહેલાં થોડા વખતથી જ્યારે શરીરની સાથેનું આત્માનું બંધન હીલું થવા લાગે છે, ત્યારે હૃદયને મૃત્યુના આગમનના સમાચાર તેની મેળે જ મળી જાય છે. ઈવાને લાગ્યું કે હવે માફ મૃત્યુ પાસે છે, તેથી તેણે એ વાત ટૉમની આગળ પ્રકટ કરી. તે દિવસથી ટૉમ પોતાની ઓરડીમાં સૂવા જતો નહિ. તે ઈવાના શયનગૃહની પાસેના વરંડામાં પથારી પાથરીને સૂઈ રહેતો, જેથી કામ પડતાં તત્કાળ હાજર થઈ શકાય.

મિસ ઓફેલિયાએ એક દિવસ પૂછ્યું : “ ટૉમ ! તું કુતરાની પેઠે ગમે ત્યાં કેમ પડી રહે છે વા ? આટલા દિવસ હું તને એક શાંત અને વિવેકી માણસ જાણતી હતી. હું એમ સ્હમજતી હતી કે, તું દારૂડીઆ માણસની માફક ગમે ત્યાં સૂઈ ન રહેતાં તારી ઓરડીમાં જઈને સૂઈ રહેતો હોઈશ.”

ટૉમે ઉત્તર આપ્યો : “ હા, હું હમ્મેશાં મારી ઓરડીમાં જ સૂઈ રહું છું, પણ હવે—”

ઓફેલિયા : “ હવે શું ? ”

ટૉમ : “ જ, જરા ધીમેથી જોલો ! નહિ તો સેન્ટકલેર સાંભળશે. પણ તમે જાણો છો કે વરંડામાં આવશે તેની ખબર રાખવાને માટે એક જણ જામત રહેવું જોઈએ.”

ઝોફેલિયા : “ એટલે તું શું કહેવા માગે છે ? ”

ટોમ : “ જી, બાઈબલમાં લખ્યું છે કે ‘ મધ્ય રાત્રે ધણો શોરબકોર થયો. જીઓ, વર આવી પહોંચ્યો ! ’ હું દર રાત્રે એ વરના આવવાની જ રાહ જોયા કરું છું. મારાથી આ જગ્યાએથી ખસીને બીજે સૂતા જઈ શકાય તેમ નથી. ”

ઝોફેલિયા : “ ટોમ ! તું એવા વિચારો કેમ કરે છે ? ”

ટોમ : “ મિસ ઈવા મને ધણી વાતો કહે છે. પરમાત્મા આત્માની પાસે પોતાનો દૂત મોકલે છે. મિસ ફિલિ, આ પવિત્ર બાલિકા જ્યારે સ્વર્ગ રાજ્યમાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે સ્વર્ગનાં દ્વાર એકદમ ઉઘડી જશે. અમે સઘળાં સ્વર્ગની ઉજ્જવળ પ્રભાતું દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈશું. એ વખતે હું તેની પાસે જ રહેવા ઇચ્છું છું. ”

ઝોફેલિયા : “ ટોમ ! શું ઈવાએ તને એમ કહ્યું છે કે, આજે હમ્મેશાં કરતાં તે વિશેષ અસ્વસ્થ છે ? ”

ટોમ : “ ના; પરંતુ આજે પ્રભાતમાં તેણે મને કહ્યું હતું કે, હવે હું સ્વર્ગની ધણી જ પાસે પહોંચી ગઈ છું. દેવદૂતો તેને એ સંદેશો કહી ગયા છે. ”

ઉપર પ્રમાણે ઉભય વચ્ચે વાતચિત થઈ એ વખતે રાત્રિના લગભગ બાર વાગ્યા હશે. મિસ ઝોફેલિયા બહારનું બારણું બંધ કરવા માટે આવી હતી.

મિસ ઝોફેલિયા એટલામાં ગભરાઈ જાય એવી નબળી સ્ત્રી નહોતી. તે ધણી જ દૃઢ મનની હતી. પરંતુ ટોમના મુખમાંથી ગંભીર વિશ્વાસપૂર્ણ વચનો સાંભળી તે ધણી જ વિસ્મિત થઈ ગઈ. તે દિવસે સ્થાનથી જ બીજા દિવસે કરતાં ઈવા વિશેષ સારી અને આનંદી જણાતી હતી. ઈવા ખયારીમાં બેસીને પોતાનાં ઘરેણાં તથા બીજા વસ્તુઓ કેને કેને આપવી તે નક્કી કરી રહી હતી. બીજા દિવસે કરતાં આજે ઈવાના શરીરમાં વિશેષ બળ જણાતું હતું. તે દિવસે સંધ્યાકાળે સોંટકલેરે ઝોરડામાં પ્રવેશ કરતાં ઈવાને હમ્મેશાં કરતાં સારી જોઈને કહ્યું : “ આજે ઈવાનું શરીર ઠીક જણાય છે. ઈવા માંદી પડી ત્યાર પછીથી કદી પણ તે આટલી સ્વસ્થ જણાઈ નથી. ” પછી રાત્રે પોતાના શયનગૃહમાં સૂવા જતી વખતે તેણે મિસ ઝોફેલિયાને કહ્યું : “ બહેન ! હું ધાંડું છું કે ઈશ્વરની કૃપાથી ઈવાને હવે આરોગ્ય થઈ જશે. આજે ઈવાનું શરીર ધણું જ સ્વસ્થ જણાય છે. ” એમ કહી સોંટકલેર શયનગૃહમાં જઈને સુખેથી સૂઈ ગયો.

જેત જેતામાં મધ્યરાત્રિ થવા આવી. ઘરમાં સઘળાં સૂઈ ગયાં હતાં. પરંતુ મિસ ઝોફેલિયાનાં નેત્રોમાં નિદ્રા નહોતી. તે અત્યંત એકાગ્રતાપૂર્વક ઈવાના મુખ તરફ જોઈ રહી હતી. ઘડી ઘડીમાં ઈવાના મુખ ઉપર ચંદ્ર ફેશ્કારો ધ્યાનપૂર્વક નિહાળતી હતી. આશ્માની આકાશમાં ચંદ્ર અદસ્ય સૂઈ

ગયો કે તરત જ ચારે તરફ ધોર અંધકારનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું. આ તરફ સેંટકલેરના ધરનો ચંદ્રમા, તેના હૃદયનું ધન, તેના જીવનનું સર્વસ્વ ઈવાન્જેલિનના સ્વર્ગારોહણનો સમય પણ આવી પહોંચ્યો. સ્વર્ગનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં. દેવદૂતોએ ગૃહમાં પ્રવેશ કરીને તેને સ્વર્ગરાજ્યમાં લઇ જવા માટે ઉંચકી.

મિસ ઓફેલિયા ઈવાની અવસ્થામાં અચાનક પરિવર્તન થઈ ગયેલું જોઈને તત્કાળ બારણાં ઉઘાડી બહાર આવી. ટોમ બહાર બેસી રહ્યો હતો. તેને ક્ષણવાર પણ નિદ્રા આવી નહોતી. ઓફેલિયા તેને જોતાં જ બોલી : “ ટોમ ! જલદીથી ડોક્ટરને બોલાવી લાવ. એક ક્ષણનો પણ વિલમ્બ કરતો નહિ. ” ટોમ તરત જ ડોક્ટરને તેડવા ચાલ્યો ગયો. ઓફેલિયા સેંટકલેરના શયનગૃહ પાસે આવી બારણાં પર ટકોરા મારવા લાગી. સેંટકલેર જાગ્યો, એટલે તેણે ધણી બાકુળતાથી કહ્યું : “ ઓગસ્ટિન ! જલદી બહાર આવ. ” ઓફેલિયાને બાકુળતાથી ખૂબ પાડતી સાંભળી સેંટકલેર સ્તબ્ધ ગયો કે હવે સર્વનાશનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેના હૃદયનું સર્વસ્વ, તેનું જીવનધન, તેના હૃદયની મૂર્તિ—ઈવાન્જેલિન તેના ત્યાગ કરી જવાને તૈયાર થઈ છે. તેણે તત્કાળ ઈવાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

બાલિકાના મુખ ઉપર દુઃખનું જરા પણ ચિહ્ન જણાતું નહોતું. હજી પણ તેના મુખ ઉપર પ્રથમની માફક એકાગ્રતા તથા મધુરભાવ જણાતાં હતાં. તો પછી સેંટકલેરે કેવી રીતે જાણ્યું કે તેની ઈવાન્જેલિન સદાને માટે તેના ત્યાગ કરવાને તત્પર થઈ છે ? તેના શરીરમાં સર્વત્ર અશક્તિ પ્રસરી ગઈ હતી. હાથ પગ બરફની માફક શિતળ થઈ ગયા હતા; પરંતુ આધ્યાત્મિક જ્યોતિને લીધે મુખમંડળ જરા પણ બગડ્યું નહોતું. ટોમ અદ્ય સમયમાં ડોક્ટરની સાથે પાછો ફર્યો. ડોક્ટરે ધીમા સ્વરે ઓફેલિયાને પૂછ્યું : “ ક્યારથી આવી અવસ્થા જેવામાં આવી છે ? ” ઓફેલિયા બોલી : “ મધ્ય રાત્રિ પછીથી તેની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું હતું. ”

ડોક્ટર આવ્યા પછી લોકોના શોરબકોરથી ભેરી જાત થઈ અને તત્કાળ ઈવાના ઓરડામાં આવી મ્હોટેથી કહેવા લાગી : “ ઓગસ્ટિન ! શું થયું છે ? ઓફેલિયાબહેન ! શું થયું છે ? ”

સેંટકલેરે ઈલાતા સ્વરે કહ્યું : “ ચુપ રહે; હવે શું થવાનું હતું ? ઈવા ચાલી જાય છે. ”

મમ્મીએ એ શબ્દો સાંભળ્યા અને રોતાં રોતાં સઘળાં દાસ-દાસીઓને ઉઠાડ્યાં. સઘળાં આવીને વરંડામાં ઉભાં રહ્યાં. ધરમાં ફક્ત પગનો સંચાર સંભળાવા લાગ્યો. પરંતુ સેંટકલેર બોલ્યા ચાલ્યા વિના નિદ્રિત બાલિકાના

મુખ તરફ અનિમિષ નેત્રે નિહાળી રહ્યા. ધરમાં થતો અવાજ તેને સંભળાતો હોય એમ લાગતું નહોતું.

થોડીવારે તે બોલી ઉઠ્યો : “ બેટી, તું એકવાર જાગી ઉઠે તો કેવું સાઈ ! તારા મુખમાંથી ફક્ત એક જ વાર મધુરી વાણી નિકળે તો કેવું સાઈ ! ” એ શબ્દો સાંભળતાં બાલિકાનાં બન્ને સુધાવર્ષાં વિશાળ નેત્રો ઉઘડી ગયાં. તેણે માથું ઉંચું કરીને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ શરીરમાં ધણી જ અશક્તિ હતી.

સેંટકલેર પુનઃ બોલ્યો : “ ઈવા, બહાલી ઈવા ! મને ઝોળખે છે ! ” બાલિકાએ ધણી જ ધીમા સ્વરે કહ્યું : “ પિતાજી ! ” અને ધણી જ કષ્ટથી પોતાના બન્ને હાથ ઉંચા કરી પિતાના ગળામાં નાંખ્યા. પરંતુ જોતજોતામાં એ બન્ને હાથ લટકી ગયા.

એ સમયે ક્ષણવારને માટે તેનું મુખમંડળ બગડ્યું. એ અંતિમ ધડી આવી પહોંચી. આત્મા દેહનો ત્યાગ કરીને જવાની તૈયારીમાં છે. ઈવાના મુખમંડળમાં ક્ષણવારને માટે ભયંકર વેદનાનાં ચિહ્ન જોઈ સેંટકલેરની ધીરજ જતી રહી. તેને મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતી જોઈ તે બોલી ઉઠ્યો : “ ઓ દૉમ ! આ દુઃખ હું સહન કરી શકતો નથી. ઈવાનું દુઃખ મારાથી જોઈ શકાતું નથી. મારો પ્રાણ ઇંધાય છે. તું પ્રાર્થના કર, કે જેથી આ સંકટ સત્વર દૂર થાય. ”

દૉમનાં નેત્રોમાંથી અખંડ અશ્રુપ્રવાહ પ્રવાહિત થતો હતો. તે પોતાના શેઠની એવી અવસ્થા જોઈ ઉંચે આકાશ તરફ નજર કરી ઈશ્વરની આગળ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. અહા ! દૃઢ વિશ્વાસ અને ભક્તિમાં પણ કેવી અદ્ભુત શક્તિ છે ! દૉમની પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં આવી. ક્ષણવારમાં ઈવાની એ વેદના દૂર થઈ ગઈ. દૉમ બોલ્યો : “ ધન્ય ભગવાન ! ધન્ય મંગળમય પિતા ! સઘળા વેદનાઓનો અંત આવી ગયો છે ! ” બાલિકાનાં બન્ને વિશાળ નેત્રો સ્વર્ગ તરફ જોઈ રહ્યાં છે. તે વિશાળ અને સ્થિર દૃષ્ટિથી પોકારીને કહી રહી છે કે, હવે મારે માટે આ અસારસંસારનાં સઘળાં દુઃખ અને કષ્ટ દૂર થઈ ગયાં.

સેંટકલેરે ધીમેથી કહ્યું : “ ઈવા ! ”

તેણે સાંભળ્યું નહિ.

સેંટકલેરે પુનઃ કહ્યું : “ ઈવા ! તું શું બુઝે છે ? ”

તે મુખમંડળ પુનઃ સુમધુર હાસ્યથી પ્રકુલિત થઈ ઉઠ્યું. બાલિકાએ ધણી જ ધીમા સ્વરે કહ્યું : “ અહા ! પ્રેમ—આનંદ—શાંતિ. ” તત્કાળ તેના શરીરમાંથી આત્મા ઉડી ગયો.

આત્માએ મૃત્યુને ઝોળાંગી જઈ અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. નિર્મળ પ્રકૃતિની દેવબાળા ઈવાનેલિને પાપ અને અત્યાચારથી ભરપૂર સંસારનો ત્યાગ કરી કરુણામય પરમાત્માની ગોદમાં આશ્રય લીધો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ધવાના મૃત્યુ પછી.



વાન્જેલિનનો નિર્મળ આત્મા મંગળમય પ્રભુના મંગળધામમાં ચાલ્યો ગયો છે અને તેનો જીવનરહિત ક્ષણભંગુર દેહ ઘરમાં પડી રહ્યો છે. તેના શયનગૃહમાં ગોઠવેલી પાંપાણ્ય પ્રતિમાઓ તથા ચિત્રો ઉપર સદૈવ વસેલા ઢાંકી દેવામાં આવ્યાં છે. ઘરમાં ગંભીર શાંતિ પ્રસરી રહી છે. કેવળ વચ્ચે વચ્ચે આવજનવ

કરનાર માણસોનાં પગલાંનો મંદ મંદ અવાજ સંભળાય છે. બંધ કરેલાં બારી-બારણાંમાંથી બહારનો થોડો પ્રકાશ અંદર આવીને ઘરમાં પ્રસરી રહેલી ગંભીરતામાં ઉમેરો કરે છે.

સાથાપર શુભ ચાદર પાથરેલી છે, અને તેના ઉપર ન્હાની બાલિકા સૂઈ રહી છે. પરંતુ બાલિકા એવી ગાઢ નિદ્રામાં પડી હતી કે, જેમાંથી તેને પુનઃ જાગ્રત થવાનું જ નહોતું.

બાલિકાના શરીર ઉપર પૂર્વની પેઠે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે; સૂર્યનાં કિરણો પડદાની આરપાર નીકળી મૃત્યુની છાયાથી ઢંકાયેલા બરફ સમાન શિતળ દેહ ઉપર ઉજ્જવળતા ફેંકી રહ્યાં છે—જાણે ધન પદ્મરાશિ અતિ મુદ્દમાવે સુકોમળ ગાલોને સ્પર્શ કરે છે. માથું એક તરફ નમી ગયું છે—જાણે બાલિકા ખરેખર બંધી ગઈ છે;—કેવળ એ સધળી આનંદ—વ્યાપિની શોભા, આનંદ તથા શાંતિની અપૂર્વ સંમિલનથી જોવાથી જ જણાતું હતું કે, એ નિદ્રા ક્ષણિક નથી, પણ એ નિદ્રા આત્માનો અનંત પવિત્ર વિશ્રામ છે.

ધવા! તારા જેવી પવિત્ર બાલિકાનું કદિ પણ મૃત્યુ થતું નથી; મૃત્યુ છાયા તથા અંધકાર તને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી; પ્રભાતમાં ઉગતા બાલરવિનાં સુવર્ણ કિરણોથી જેમ તારાઓ સંતાઈ જાય છે, તેમ જ તું પણ લોકોની દૃષ્ટિમર્મદા આગળથી અદક્ષ્ય થઈ ગઈ છે. સુદ્ધ કર્યા વિના તેં કિલ્લો સર કર્યો, વિરોધ કર્યા વિના તેં રાજસુકુટ લઈ લીધો.

સેંટકલેર શબ્દો પાસે ઉભો રહીને એકાદૃષ્ટિએ બાલિકાની તરફ જોઈ રહ્યો છે. જાણે તે કોઈ ગંભીર વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો કેમ ન હોય ! તે શું વિચાર કરતો હતો તે કેવી રીતે જાણી શકાય ? બ્યારથી તેના કાનમાં “ મરી ગઈ ” એ શબ્દો પડ્યા છે, ત્યારથી તેને સર્વત્ર અંધકાર અને

અંધકાર જ જાણાય છે. તેની આસપાસ સંધળાં વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં તેનો અવાજ ફક્ત તેને સંભળાય છે. કોઈ કંઈ પૂછે છે તો તે વિચારમગ્ન હોય તેવી રીતે સ્હમજ્યા સિવાય બળતો જ જવાય આપે છે. બ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે ઈવાના શબ્દને ક્યાં અને ક્યારે સમાધિ અપાશે, ત્યારે તેણે વિરક્ત થઈને ઉત્તર આપ્યો : “ હું જાણતો નથી. ”

ઔડોલ્ફ અને રોઝા મૃત બાલિકાની પથારી તથા ઓરડાને જાતજાતનાં પુષ્પોથી શણગારી રહ્યા છે. તેમની આંખોમાંથી અખંડ અશ્રુપ્રવાહ વહી રહ્યો છે; સ્વભાવ હલકો હોવા છતાં પણ તેમનાં હૃદય કોમળ હતાં.

ઘરમાં હજી પણ આગલા દિવસના ફૂલોના ઢગલે ઢગલા પડી રહ્યા છે. ઈવાના ટેબલ ઉપર તેના ફૂલોવરવાજમાં ફક્ત એક ગુલાબની કળી છે. ઔડોલ્ફ તથા રોઝા ઘણી જ ચપળતાથી ઘરને શણગારી રહ્યા છે. સેન્ટકલેર ચિંતાતુર ચિત્તે ઉભો રહ્યો છે, એટલામાં રોઝા એક ટોપલીમાં ઘોળાં ફૂલો લઈને પુનઃ ઘરમાં આવી અને સેન્ટકલેરને સામે ઉભેલો જોઈ માનથી સ્હેજ પાછી હઠી ગઈ; પણ સેન્ટકલેરે તેના ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. તે જોઈ આગળ વધી અને મૃત દેહની ચારે તરફ પુષ્પો ઘણી જ સુંદરતાથી તેણે ગોઠવી દીધાં અને એક સુંદર પુષ્પ બાલિકાના શુભ હસ્તમાં મૂકી ચાલી ગઈ. સેન્ટકલેર સ્વપ્ન જેવો હોય એ પ્રમાણે સંધળું જોઈ રહ્યો.

એટલામાં ટૉપ્સી પોતાના કમળની નીચે એક ફૂલ સંતાડીને ત્યાં આવી. રોઈ રોઈને તેની આંખો સજી ગઈ હતી. તેને જોતાં જ રોઝા વિરક્ત થઈને ધીમેથી બોલી : “ જા, જા, અહિં તારું શું કામ છે ? ”

ટૉપ્સી કમળની અંદરથી એક અર્ધ ખિલેલું ગુલાબ કાઢી દુઃખિત સ્વરે બોલી : “ જુઓ, હું આ કેવું સુંદર પુષ્પ લાવી છું ! મને જવા દો. હું ફૂલ ત્યાં મૂકીને આવતી રહીશ. ”

રોઝા દઢસ્વરે બોલી : “ ના, તને નહિ જવા દઉં. નાશી જા અહિંથી. ”

અચાનક સેન્ટકલેરે પૃથ્વી પર પગ પછાડીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું : “ એને પાસે જવા દે. તું શામાટે રોકે છે ? ”

રોઝા પાછળ ખસી ગઈ. ટૉપ્સીએ ધીમેથી પથારી પાસે જઈને જાંબના પગ આગળ પુષ્પ મૂકી દીધું અને તરત જ જમીન ઉપર પડી જઈને ઝહોટથી રોવા લાગી.

મિસ ઓફેલિયા તરત જ આવી પહોંચી અને ટૉપ્સીને આશ્વાસ આપવા લાગી. પરંતુ તેના પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. ટૉપ્સી રોતાં રોતાં કહેવા

લાગી : “ મિસ ધવા ! મિસ ધવા ! હું પણ તમારી સાથે આવવા માગું છું—હું પણ આવવા માગું છું. ”

બાલિકાનું હૃદયભેદક રૂદન સાંભળી સેન્ટકલેરનું સહેદ થઈ ગયેલું મુખ અચાનક લાલ થઈ ગયું. ધવાના મૃત્યુ પછી આ પહેલી જ વાર તેની આંખેમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

મિસ ઑફેલિયા સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે બોલી : “ ટૉપ્સી ! રો નહિ. મિસ ધવા સ્વર્ગમાં ગઈ છે. તે ત્યાં જઈને દેવતા થઈ છે. ”

ટૉપ્સીએ રોતાં રોતાં કહ્યું : “ મને તો તે દેખાતાં નથી. હવે તે મને કદી પણ દેખાશે નહિ ! ”

ક્ષણવાર સધળાં ચુપ રહ્યાં.

ટૉપ્સી પુનઃ બોલી : “ મિસ ધવા મારા ઉપર પ્રેમ રાખતાં હતાં. મિસ ધવાએ પોતે કહ્યું હતું કે તે મને ઘણી ચાહે છે. હાય ! હાય ! હવે માફ કોઈ ન રહ્યું—હવે મને કોણ ચાહશે ! ”

એ સાંભળી સેન્ટકલેરે લાંબો નિશ્વાસ મૂકી મિસ ઑફેલિયાને કહ્યું : “ બહેન ! ટૉપ્સીને ખરેખર ધવા ઘણી ચાહતી હતી. તું આ બિચારી બાલિકાને સ્થૂમળવીને શાંત કર. ”

મિસ ઑફેલિયા સજ્જનનયને ટૉપ્સીને બહાર લઈ ગઈ અને તેને કહેવા લાગી : “ ટૉપ્સી, દુઃખિની બાલિકા ! હું તને ચાહીશ. ધવાએ મને ચાહતાં શિખવાડ્યું છે. હું તેના જેવી કોમળ હૃદયની નથી, તથાપિ તને ચાહીશ. તને સ્નેહ દૃષ્ટિથી જોઈશ; સાફ શિક્ષણ આપીને તને સન્માન લાવવા મત્ન કરીશ. ”

મિસ ઑફેલિયાના એવા સરલ અને સ્નેહાળ વચનો સાંભળતાં જ આજ ટૉપ્સીનું હૃદય મિસ ઑફેલિયા તરફ ખેંચાયું. વસ્તુતઃ સરલ સ્નેહ તરફ જ ઝોળખાઈ આવે છે. અકપટ પ્રેમ અને અકૃત્રિમ સ્નેહના પ્રભાવથી પાપાણુનું હૃદય પણ પિંગળી બન્યું છે.

ટૉપ્સીમાં થયેલો ફરફાર જોઈને સેન્ટકલેર મનમાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો : “ હા મારી ધવા ! થોડા દિવસ જ આ સંસારમાં રહીને તે આટલું સાફ કાર્ય કરી લીધું. આવાં પાપાણુ હૃદયોને પિંગળાવ્યાં; પરંતુ હું આટલાં બધાં વર્ષો આ સંસારમાં રહીને કંઈ જ કરી શક્યો નહિ. મેં મારી જીંદગી બધું ગુમાવી તે માટે ધંધરની આગળ હું શું જવાબ આપીશ ? ”

જોઈનેતામાં પ્રભાવ થયું. ચારે તરફથી સગાંબહાણાં તથા પાડોશીઓના

આવ્યાથી ધર ભરાઇ ગયું. મધુર પ્રતિમા ઇવાન્જેલિનના દેહને 'કોફિન' (coffin) માં મૂકીને તેનું મ્હોં બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. બગિચામાં જે સ્થળે બેસીને ટોમ તથા ઇવાન્જેલિન બાઇબલ વાંચતાં હતાં, ત્યાંજ કોફિનને દફન કરવામાં આવ્યું. સેન્ટકલેર ઉભો ઉભો જોવા લાગ્યો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું આ સ્વપ્ન છે કે સત્ય બનાવ છે ! શું ખરેખર મારી બહાણી પુત્રી ઇવાન્જેલિન ભૂમિમાં દફન થઇ ? ના, સેન્ટકલેર ! તારી ઇવાન્જેલિન ભૂમિમાં દફન થઈ નથી. એ તો એનો ક્ષણભંગુર દેહ—જૂનું વસ્ત્ર છે. આજે ઇવાન્જેલિન જૂનું વસ્ત્ર કહાડી નાંખી નવા વેશમાં સન્નિજત થઇને સ્વર્ગારોહણ કર્યું છે. તેના અમરત્વનો નાશ કરવાની કોનામાં શક્તિ છે ? ઇવાને મૃત્યુ સાથે શું સંબંધ છે ? સંસારનાં પાપી મનુષ્યોને માટે જે મૃત્યુ છે, તે ઇવાને માટે જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવા જેવું છે.

ભૂમિદાહ કરવાની ક્રિયા સમાપ્ત થઈ. સધળા પૂર્વની પેઠે પોતપોતાના કામધંધામાં લાગી ગયા અને ભૂલી ગયા કે તેમને પણ કોઇ દિવસ આ સંસારમાંથી ચાલ્યા જવું પડશે.

ઇવાની માતા મેરી ધણું કષ્ટાંત કરવા લાગી. એના વિલાપ વખતે સધળાં દાસ-દાસીઓને તેની સેવામાં હાજર રહેવું પડતું હતું. ઇવાના મરણથી સધળાં દાસ-દાસીઓને ધણું દુઃખ થયું હતું, પણ તેમને પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કરવાને વખત જ નહોતો. કેમકે મેરીએ તેમને ધણાં હેરાન કરી નાંખ્યા હતા. મેરી કદાચ એમ માનતી હશે કે, સંસારમાં દુઃખ, શોક તથા સ્નેહ બીજા કોઇના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. એ કેવળ તેની જ મિલકત છે ! મેરી વખતો વખત કહેતી કે, તેના પતિની આંખોમાંથી અશ્રુનું એક બિન્દુ પણ પડ્યું નહિ. તેના સ્વામીએ તેને એકવાર આશ્વાસનપણે આપ્યું નહિ; તેણે તેના શોકમાં જરા પણ સહાનુભૂતિ દેખાડી નહિ. તેના સ્વામીના જોવો કઠોર હૃદયનો મનુષ્ય આ સંસારમાં ભાગ્યે જ બીજો કોઇ હશે.

કોઇ કોઇ વખતે આ આંખો અને કાન આપણને ધણા બૂલાવામાં નાંખી દે છે. આ બંને ઇન્દ્રિયો કેવળ બહારની બાબતોને જ જુએ છે. અંતઃકરણનો ગૂઢ ભાવ કદી પણ જોઈ શકતી નથી. એટલા માટે જે લોકો બહારની વાતો ઉપર જ નજર કરીને ખરા ખોટાનો નિર્ણય કરે છે, તેઓ સ્નેહમાં બુલંદાપ આપે જશે એમાં લેશ માત્ર સંદેહ નથી. ટોમ અને મિસ આફેલિયા સિવાય ધરનાં કેટલાંક ગુલામો મેરીના વિલાપ જોઇને એમ જ માનતા હતા કે, ઇવાના મરણથી મેરી શોકથી આકુળ આકુળ થઇ ગઈ છે. ખરેખર, મેરી ઉપરથી ધણી જ અસ્થિર જણાતી હતી. તે પોતાનું

મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે, એમ કહીને જૂઓ પાડવા લાગી. તેની દવાદાર અને સેવા સુશ્રુષા કરવામાં ગુલામો એટલા રોકાઈ ગયા કે તેઓને ધવાનું સ્મરણ કરવાનો અવકાશ પણ મળતો નહિ.

પરંતુ પરમાત્મા પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસ રાખનાર-ધર્માત્મા, સ્હજમાં શાન-ચક્ષુ વડે મનુષ્યના અંતઃકરણનો ગૂઢ ભાવ જાણી જાય છે. તેઓ કદી પણ બહારની ઇન્દ્રિઓથી છેતરાતા નથી. તેઓ દિવ્ય ચક્ષુ વડે સઘળું જોઈ જો છે. ટૉમ સેન્ટકલેરના હૃદયનો ગંભીર શોક જાણવાને શક્તિમાન થયો હતો. તેથી ધવાના મરણ પછી તે પોતાના માલિકની આગળથી જરા પણ આંધો ખસતો નહિ. કોઈ કોઈ વખતે સેન્ટકલેર ધણા જ ઉદાસ મુખે ધિવાના ઝોરડામાં બેસીને તેનું નહાનું બાઈબલ ઉઘાડતો, અને વળી પાછું બંધ કરી દેતો. જોકે તે એમાંથી કંઈ પણ વાંચતો નહિ. એ વખતે તેના હૃદયમાં કેટલું દુઃખ થતું હતું, તે ટૉમ સિવાય બીજા કોઈ પણ સ્હમજી શકતું નહોતું. એવા છુપા શોકથી હૃદય જેટલું બળે છે, એટલું મેરીના બહારના કદખાંતથી કદી પણ બળતું નથી.

કેટલાક દિવસ પછી સેન્ટકલેર સરોવર પાસે આવેલું ઘર છોડીને કુટુંબસહિત શહેરવાળા ઘરમાં રહેવા આવ્યો. પોતાના હૃદયના અસહ્ય શોકને ઓછો કરવા સાર તે આખો વખત કોઈને કોઈ કાર્યમાં મડ્યો રહેતો. તે પ્રથમની માફક સઘળાંની સાથે હસીને બોલતો હતો. જો તેણે શોક ચિહ્ન તરીકે કાળો પોશાક પહેર્યો ન હોત, તો કોઈ એમ ન જાણત કે તેની પુત્રીનું મરણ થયું છે.

એક દિવસ મેરીએ એંગ્લિયાને કહ્યું : “ એંગ્લિયા બહેન ! સેન્ટકલેર કેવા માણસ છે, તેની મને કંઈ સ્હમજણ પડતી નથી. હું આટલા દિવસ એમ જાણતી હતી કે, તે ધિવાને ધણી આહે છે. પરંતુ હવે હું જોઉં છું કે, એમ માનવામાં મારી ભૂલ હતી. સેન્ટકલેર આ પૃથ્વીમાં કોઈને પણ આહતા નથી. જો તેમના હૃદયમાં સ્નેહ હોત તો શું તે ધવાને આટલા વખતમાં ભૂલી જાત ખરા કે ? હવે તે ભૂલેચૂકે પણ ધવાનું નામ લેતા નથી. શું પુરુષોનાં હૃદય એટલા બધાં કઠણ હોય છે ? ”

એંગ્લિયાએ ઉત્તર આપ્યો : “ તમે જાણતાં નથી. બહારથી સ્થિર જણાતું પાણી અંદરને અંદરથી જ અતિ વેગપૂર્વક વહે છે. ”

મેરી : “ બહેન ! હું એ માનતી નથી. જો મનુષ્યના હૃદયમાં સ્નેહ કે દયા હોય તો તરત જ બહાર જણાઈ આવે. મનુષ્ય પોતાનું દુઃખ પ્રકટ કર્યા વિના રહી શકતો જ નથી; પરંતુ મનુષ્યના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું

દુઃખ હોય એ દુર્ભાગ્યની નિશાની છે. જો મને પણ પરમેશ્વરે સેંટકેસરની માફક કઠોર હૃદયની બનાવી હોત તો મારે આટલું દુઃખ સહન કરવું ન પડત. મારામાં આટલી બધી માયા મમતા છે, તેથી જ મારે આટલું કષ્ટ વેઠવું પડે છે. ”

એ સાંભળી મમ્મી બોલી : “ બાઈસાહેબ, તમારી માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. સાહેબ ધણા દયાળુ છે. તે દિવસે દિવસે સૂકાતા જાય છે. ઇવાના મૃત્યુ પછી એક દિવસ પણ પેટ ભરીને જમતા નથી. ” એટલું બોલતામાં તેની આંખોમાંથી અશ્રુબિન્દુ સરી પડ્યાં. તે કહેવા લાગી : “ ઇવાને જેટલા માણસોએ જોય છે, તેઓ તેને કદી પણ ભૂલી શકતાં નથી ! ”

મમ્મીની વાત સાંભળી મેરી બોલી : “ સાહેબ દયાળુ છે, તથાપિ તે મારે માટે જરા પણ દરકાર રાખતા નથી. તેમણે મને એક દિવસ પણ આશ્વાસન આપ્યું નહિ. પિતા કરતાં માતાને બાળક માટે કેટલી બધી લાગણી હોય છે, તે જાણતી નથી ? ”

ઓફેલિયા : “ દરેક જણ પોતાના હૃદયનું દુઃખ પોતે જ સ્વમજી શકે; બીજાને તેની ક્યાંથી ખબર પડે વાર ? ”

મેરીએ કહ્યું : “ એ પણ ખરૂં છે. હું જો દુઃખ સહન કરું છું તેની બીજાને કેવી રીતે ખબર પડે ? ઇવા જાણતી હતી, તે હવે જતી રહી ! ” એમ કહીને તે હસકાં બરવા લાગી.

જે સમયે મિસ ઓફેલિયા અને મેરી વચ્ચે એ પ્રમાણે વાતચિત થતી હતી, તે વખતે સેંટકેસરની લાયબ્રેરીમાં અન્ય પ્રકારની ચર્ચા ચાલતી હતી.

અમે પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ કે, ઇવાના મરણ પછી ટૉમ સર્વિસ સેંટકેસરની સાથે જ રહેતો હતો. આજે સેંટકેસર પોતાની લાયબ્રેરીવાળા ઓરડામાં ગયો હતો. ટૉમે ધાર્યું કે તે જલદીથી બહાર આવશે. એમ ધારીને તે બહાર વરંડામાં બેસી રહીને સેંટકેસરની સાથે જોવા લાગ્યો, પરંતુ સેંટકેસર બહાર ન નિકળ્યો. તેથી ટૉમ ધીમેથી અંદર ગયો. તેણે જોયું કે પોતાના સૈંદ્રવાનું નહાતું બાઈબલ મ્હોં ઉપર રાખીને આરામ પુરશીમાં સૂતા છે. તે મુખ્યુપ આરામપુરશીની પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. સેંટકેસર તેને જોતાં જ એકો થયો. પરંતુ ટૉમના મુખ તરફ નિહાળતાં જ દયાળુ સેંટકેસરનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. ટૉમનું સરલતા તથા પવિત્રતાથી પરિપૂર્ણ મુખમંડળ માલિકના દુઃખમાં મલિન થઈ ગયું છે. એ મુખમાંથી કંઈ વાક્ય નિકળતું નહોતું, પણ મુખ ઉપરની શોક છાયા તથા કરુણાજનક બાવ માલિકના દુઃખમાં સ્પષ્ટપણે સહાનુભૂતિ દર્શાવતાં હતાં.

ચોડીવારે સેંટકલેર બોલ્યો : “ દોમ, આ સંસારમાં સઘળું અસાર છે.”

દોમ : “ પ્રભુ ! હું જાણું છું કે આ સંસારમાં બધું અસાર છે; પરંતુ સ્વર્ગ તરફ કે જ્યાં આપણી ધવા ગઈ છે,—ઈશ્વરના તરફ કે જેના બોળામાં તે અત્યારે બિરાજે છે,—દષ્ટિ કરવાથી કલ્યાણ થશે. ”

સેંટકલેર : “ દોમ ! હું સ્વર્ગ તરફ દષ્ટિ કરું છું; ઈશ્વરના તરફ જેવા ચત્ત કઈ છું, પણ કંઈ જ દેખાતું નથી. જો કંઈ દેખાત તો મનને હું ધીરજ આપી શકત. ”

દોમે એક લાંબો નિશ્વાસ મૂક્યો.

સેંટકલેર પુનઃ બોલ્યો : “ દોમ ! હું ધાડું છું કે, પરમેશ્વર નિર્મળ ચરિત્ર બાળકોને તથા તારા જેવા સરલ અને પવિત્ર સ્વભાવના લોકોને દિવ્ય ચક્ષુ આપે છે. તેથી જ તમે સ્વર્ગની વાતો જાણી શકો છો. ”

દોમ : “ પ્રભુ ! બાઈબલનું પણ એમ જ ચાનવું છે. ગાનાબિઆનીઓ તથા કાયદાશાસ્ત્રીઓ ઈશ્વરને જોઈ શકતા નથી. પરંતુ બાળકની માફક જેઓનું હૃદય સરલ છે તેઓ જ ફક્ત ઈશ્વરનું દર્શન કરી શકે છે. ”

સેંટકલેર : “ દોમ ! મને ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર વિશ્વાસ નથી. મારા મનમાં અનેક પ્રકારના સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. હું ઈશ્વર છું કે મારા મનમાં બાઈબલ ઉપર શ્રદ્ધા ચોંટે, પણ એમ નથી થતું. ”

દોમ : “ પ્રભુ, આપ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરો. તે તમારા મનના સઘળા સંશય ટાળી દેશે. ”

સેંટકલેર દોમની વાત સાંભળી સ્વપ્નમાં પડેલા માણસની માફક બોલી ઉઠ્યો : “ કંઈ પણ સહમજાતું નથી. શું સંસારનો આ પ્રેમ, સ્નેહ, વિશ્વાસ અને ભક્તિ સઘળું નિર્ર્થક છે ? શું એ સઘળું મૃત્યુની સાથે નાશ પામે છે ? શું મારી ઈલા નથી ? શું સ્વર્ગ નથી ? શું ઈશ્વર નથી ? ”

દોમ ધુંટણીએ પડી સજ્જનનયને બોલ્યો : “ પ્રભુ ! સઘળું છે એ હું નિશ્ચય જાણું છું. પ્રભુ ! આપ એ ઉપર વિશ્વાસ રાખો; હમણાં જ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરો. ”

સેંટકલેર : “ તે કવી રીતે જાણું કે, ઈશ્વર છે ? તે તો તેને કદી પણ જોયો નથી. ”

દોમ : “ મેં તેને મારા હૃદયમાં જોયો છે. અત્યારે પણ તે મારા અંતઃકરણમાં નિવાસ કરે છે. પ્રભુ ! જ્યારે મને મારા કુટુંબથી જૂદો પાડી

બેસી દેવામાં આવ્યો ત્યારે હું નિરાશ થઈ ગયો હતો. મારામાં જરા પણ શક્તિ રહી નહોતી. મેં એ વખતે ઈશ્વરની મદદ માગી. અચાનક મારા મનમાં શાંતિ થઈ. મને કોઈએ કહ્યું કે, 'ટૉમ, ખિંહતો નહિ. હું તારી સાથે છું.' એથી મારું સંઘર્ષ દુઃખ દૂર થઈ ગયું અને મને આશા આવી. પ્રભુ ! શું એવો ભાવ પોતાની મેળે જ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? મારા હૃદયમાં નિવાસ કરતા ઈશ્વરે જ મને ધીરજ આપી હતી. "

એ પ્રમાણે વાત કરતી વખતે ટૉમનું હૃદય ભક્તિ અને પ્રેમથી ભરાઈ ગયું. તેની આંખોમાંથી અખંડ અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. સેંટકલેરે તેના ખભા ઉપર મથું નાંખી દઈ તેનો હાથ પકડીને કહ્યું : " ટૉમ, તું મને ચાહે છે ? "

ટૉમ : " પ્રભુ ! દયાળુ પ્રભુ ! જો મારો પ્રાણ આપતાં પણ આપના મનમાં ઈશ્વર પ્રત્યે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી હોય તો આ સેવક સહર્ષ પોતાનો પ્રાણ આપવાને તૈયાર છે. "

સેંટકલેર : " અરે બોળા માણસ ! મારે માટે પ્રાણ ! હું તો તારા જોવા સાધુ અને સહૃદય મનુષ્યોના રનેહને પણ પાત્ર નથી. "

ટૉમ : " પ્રભુ ! આપને મારા કરતાં ઈશ્વર વિશેષ ચાહે છે. "

સેંટકલેર : " તેં એ કેવી રીતે જાણ્યું ? "

ટૉમ : " મારો આત્મા તે જાણે છે. પ્રભુ, ઈવા મારી પાસે બાઈબલ વાંચતી હતી. તેના મરણ પછી મને કોઈ બાઈબલ વાંચી સંભળાવતું નથી. તમે એકવાર વાંચી સંભળાવો. "

સેંટકલેર બાઈબલમાંથી લાઝરસના ઉદ્ધારનો વૃતાંત વાંચવા લાગ્યો.

ટૉમ નીચાં નેત્રો કરી ભક્તિપૂર્વક હાથ જોડીને સાંભળવા લાગ્યો. વૃતાંત સમાપ્ત થઈ રહ્યો એટલે સેંટકલેરે પૂછ્યું : " ટૉમ, શું આ વાતો તને ખરી લાગે છે ? "

ટૉમ : " પ્રભુ, હું એ સઘળું પ્રત્યક્ષ જોઈ છું. "

સેંટકલેર : " ટૉમ, ઈશ્વર દયા કરીને મને તારી આંખો આપે તો કેવું સાઈ થાય ! "

ટૉમ : " પરમેશ્વર અવશ્ય આપને આપશે. "

સેંટકલેર : " પણ ટૉમ, તું જાણે છે કે મેં ઢગલાબંધ પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. જો હું તને એમ કહું કે બાઈબલ મિથ્યા છે, તો શું તને ધર્મ ઉપર સંદેહ નહિ આવે ? "

દોમ : “ ના, જરા પણ નહિ. ”

સેંટકલેર : “ કેમ વાર ? તું જુઓ છે કે તારા કરતાં મારામાં વિશેષ જ્ઞાન છે. ”

દોમ : “ પ્રભુ ! આપે હમણાં જ વાંચ્યું કે, જ્ઞાનાભિમાની અને અક્ષ-લના દોહડાણા લોકો ઈશ્વરને જોઈ શકતાં નથી. પરંતુ બાળકોના જેવું જેમનું હૃદય સરલ છે, તેઓ જ ઈશ્વરનું દર્શન કરી શકે છે. મને લાગે છે તમે મારી પરીક્ષા કરો છો. આ આપના હૃદયનો ખરો ભાવ નથી. ”

સેંટકલેર : “ હા, દોમ ! મેં તારી પરીક્ષા કરવા માટે જ પૂછ્યું હતું. મને બાઈબલ ઉપર અવિશ્વાસ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર ખરૂં છે એ વિષે મારા મનમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે મારો સ્વભાવ જ વહેમી છે. ”

દોમ : “ પ્રભુ, પ્રાર્થના કરવાથી આપનો સ્વભાવ સુધરી જશે. ”

સેંટકલેર : “ તે કેમ જાણ્યું કે હું પ્રાર્થના કરતો નથી ? ”

દોમ : “ પ્રભુ ! શું આપ પ્રાર્થના કરો છો ? ”

સેંટકલેર : “ હું પ્રાર્થના કરું, પણ તે કોની આગળ કરું ? કંઈ દેખાતું તો નથી. તું પ્રાર્થના કર, હું સાંભળું છું. ”

દોમ ભક્તિપૂર્વક ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. તેની સરલ પ્રાર્થનાથી સેંટકલેરનું હૃદય પિગળી ગયું. પ્રાર્થનાના પ્રવાહમાં તેનું મન સ્વર્ગ તરફ તણાવા લાગ્યું. તેને પ્રત્યક્ષ દેખાયું કે ઈશ્વર અમૃતમયની અમૃત ગોદમાં બિરાજ રહી છે.


દોમની પ્રાર્થના સમાપ્ત થઈ એટલે સેંટકલેર બોલ્યો : “ દોમ, તને બ્યારે વખત મળે ત્યારે મારી આગળ આવીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરજે. પણ હમણાં તું જા. હું થોડો વખત એકાંતમાં બેસીને વિચાર કરીશ. ”

દોમ ગુપચુપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.



પ્રકરણ ૩૧ મું.

પરલોકગમન અથવા પુનર્મિલન.



૨૬ મય કોઈની રાહ જોઈને બેસી રહેતો નથી; દિવસ પછી દિવસ અને માસ પછી માસ ચાલ્યા જ જાય છે. કાલસ્રોત સંસારનાં સકળ નર-નારીઓને પોતાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર ધારણુ કરી અનંત સાગર તરફ વહે છે. ઈવાન્જેલિનની ન્હાની જીવન-નૌકા અનંત સાગરમાં નિમજન થઈ ગઈ. બે ચાર દિવસ સગાં સંબંધીઓ તેને માટે શોકનાં આંસુ પાડવા લાગ્યાં, પરંતુ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેઓ સઘળાં પોતાનું દુઃખ ભૂલી ગયાં. સઘળાં પ્રથમની પેઠે પોતપોતાનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયાં. પરંતુ શું સેન્ટકલેર પહેલાંની માફક જીવન ગાળી શક્યો ખરો કે ?

આ સંસારમાં ઈવાને જ તે પોતાનું જીવન સર્વસ્વ માનતો હતો. ઈવાને માટે જ તેનું જીવન હતું, ઈવાને માટે જ ધનસંગ્રહ અને કામકાજ કરવાનું હતું; સંક્ષેપમાં જે કાંઈ હતું તે સઘળું ઈવાને માટે જ હતું. ઈવાના મૃત્યુથી તેનું જીવન લક્ષ્ય-શૂન્ય થઈ ગયું. હવે તે કોને માટે વધારે વખત આ નશ્વર જગતમાં રહે ? કોને માટે તે ધન એકઠું કરે ?

શું આશાઓ તૂટી જવાથી મનુષ્ય સંસારમાં ખરેખર ઉદ્દેશ્યહીન થઈ જાય છે ? શું એ સાંસારિક તુચ્છ આશાઓ સિવાય બીજે કોઈ મહાન્ ઉદ્દેશ જ નથી ? ના, એમ ન કહી શકાય. વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે મનુષ્ય જીવનનાં મહાન્ ઉદ્દેશની સાથે તુચ્છ આશાઓ—તુચ્છ સુખ શાંતિને જરા પણ સંબંધ નથી. સેન્ટકલેર એ વાત સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી તેનું જીવન સર્વથા લક્ષ્યશૂન્ય—ઉદ્દેશહીન ન થયું. વિશેષતઃ ઈવાનાં છેલ્લાં વયનો તેના કાનમાં યુગ્મ રહ્યાં હતાં. ઉંઘતા અને જાગતાં દરેક વખતે ઈવાનાં એ મધુર વયનો તેને યાદ આવતાં. તે હમ્મેશાં જોતો કે ઈવાનો ન્હાનો હાથ આંગળીના ઇશારાથી તેને જીવનનો માર્ગ દેખાડી રહ્યો છે. પરંતુ તેનામાં રહેલી હમ્મેશાંની આજ્ઞા તથા હાલનો શોક તેને કર્તવ્યના માર્ગે—સ્વર્ગના રસ્તે જતાં વિદ્ન નાંખવા લાગ્યા. એ સઘળાં વિદ્નેને દૂર કરી જીવનના મહાન્ ઉદ્દેશને પાર પાડવાનું તેનામાં સંપૂર્ણ સામર્થ્ય હતું. તે જો કે દેશ પ્રચલિત કોઈ પણ પ્રકારની ધર્મોપાસનામાં ભાગ લેતો નહોતો, તથાપિ તે આત્મકાળથી જ ધણે સૂક્ષ્મદર્શી અને વિચારશીલ હતો. તેના મનમાં હમ્મેશાં

નવા નવા વિચારો ઉત્પન્ન થયા કરતા હતા. વાસ્તવિક રીતે આ સંસારમાં જેઓ સર્વ ધર્મ તથા પરલોક પ્રત્યે અશ્રદ્ધા તથા અનાસ્થા દેખાડે છે, તેમનાં મ્હોમાંથી કોઇ કોઇ વખતે ધર્મનાં એવાં ગૂઢ તત્ત્વો સાંભળવામાં આવે છે કે તેઓને નાસ્તિક કહેનાર આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે. મુર, બાયરન, ગેટ આદિ મહાપુરુષો જન્મ પર્યંત ધર્મ ઉપર પોતાની અનાસ્થા જ દેખાડતાં રહ્યા. પરંતુ અનેક ધર્મગુરુઓ સુદ્ધાં ધર્મનાં જે ગૂઢ તત્ત્વોને સ્કમજી શક્યાં નહિ, તેની તેમણે ઘણી જ સુંદર વ્યાખ્યા કરી દેખાડી.

ધર્મની સાથે સેન્ટકલેરને કદી પણ દ્રેષ નહોતો. તે જાણતો હતો કે ધર્મનું પાલન કરવું એ કાંઈ સહેજ કાર્ય નથી; માનસિક બળ વિનાના મનુષ્યોને માટે તે સર્વથા અસાધ્ય છે. તેથી ધર્મ ગ્રહણ કરીને તેનું યથાર્થ પાલન ન કરવું તેના કરતાં તો ધર્મ ગ્રહણ ન કરવો એ જ ઘણું સાફ છે. એમ ધારીને તે ધર્મચર્યાથી સર્વદા દૂર રહેતો. પરંતુ હવે એ ધર્મનું અનુસરણ કર્યા સિવાય તેના જીવનનું બીજું કયું લક્ષ્ય હોઈ શકે ? હવે તે ઇવાનું નહાનું બાઇબલ લઈને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા લાગ્યો અને પોતાના દાસ-દાસીઓના સંબંધમાં પોતાનું શું કર્તવ્ય છે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે તેને લાગ્યું કે ઇવા જે કહેતી હતી તે સઘળું સત્યજ છે. દાસ-દાસીઓને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી દેવાં જોઈએ. તેણે શહેરવાળા મકાનમાં આવતાં જ સૌથી પહેલાં દોમને સ્વતંત્ર કરી દેવાને દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને પોતાના વકીલને મુક્તિપત્રની નકલ કરી લાવવાનું કહ્યું. દોમ હમણાં તેની સાથે જ રહેતો હતો. દોમ તેની પ્રિય ઈવાન્જેલિનનો પ્રિયપાત્ર હતો, તેથી તેને જોઈને જેવી રીતે તત્કાળ તેને ઈવાનું સ્મરણ થતું તેવી રીતે બીજા કોઈને જોતાં થતું નહિ. એટલા માટે ઇવાના સ્મૃતિચિન્હ તરિકે તે સર્વદા દોમને પોતાની ખાસે જ રાખતો.

એક દિવસ સેન્ટકલેર દોમને સંબોધી બોલ્યો : “ દોમ હું તને ગુલામગીરીની બેડીમાંથી મુક્ત કરીશ. તું કેન્ટાકિમાં જવાને તૈયાર રહેજે. તારો સરસામાન બાંધી ચૂક. ”

એ સાંભળતાં જ દોમનું મુખ અતિ પ્રકૃષ્ટિત થઇ ગયું. તે ઉંચા હાથ કરીને બોલ્યો : “ પરમેશ્વર આપનું કન્યાણ કરો. ” પરંતુ એ પ્રમાણે દોમને રાજી થયેલો જોઈ સેન્ટકલેરને મનમાં દુઃખ થયું. તેણે પહેલાં કદી પણ ધાર્યું નહોતું કે, દોમ તેનો ત્યાગ કરી જવાને માટે આટલો આગ્રહ દેખાડશે. તેણે વિસ્મિત થઈ દોમને પૂછ્યું : “ દોમ ! તને મારા ઘરમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ પડતું નથી, છતાં તું અહિંથી જવાને આટલો બધો રાજી કેમ છે ? ”

દોમ : “ પ્રભુ ! આપનું ઘર છોડીને જતાં અને આનંદ થતો નથી; પરંતુ હું સ્વતંત્રતા થઈશ એ વિચારથી અને આટલો બધો આનંદ ઉપજે છે. ”

સેન્ટકલેર : “ સ્વતંત્ર થયા પછીથી જેવી રીતે તું રહીશ, તેના કરતાં શું અત્યારે તું મારા ઘરમાં વધારે સુખી નથી કે ? ”

દોમ : “ ના, પ્રભુ. ”

સેન્ટકલેર : “ કેમ વાર ? તને હમણાં મારા ઘરમાં જે સારો ખોરાક તથા સારાં વસ્ત્રો મળે છે તે સ્વતંત્ર થયા પછીથી તને ક્યાંથી મળશે ? હમણાંની માફક સારી સ્થિતિમાં રહેવાને માટે તું પૈસા ક્યાંથી લાવીશ ? ”

દોમ : “ પ્રભુ ! સ્વતંત્ર થયા પછી મારા ભાગ્યમાં જે મળવાનું હશે તે મને મળશે. હું ગમે તો ગરીબાઈમાં માફ જીવન ગાળીશ. પરંતુ સ્વતંત્રતા તે સ્વતંત્રતા જ છે. તેના જેવું સુખ બીજું કંઈ પણ નથી. પરાધીનતામાં ગમે એટલું સુખ મળે, પરંતુ એથી મનુષ્યને કદી પણ સંતોષ થતો નથી. મનુષ્યનો એ સ્વભાવસિદ્ધ ભાવ છે. ”

સેન્ટકલેર : “ કદાચ એમ હશે. પરંતુ હજી તારે અહિં એક મહિનો રહેવું પડશે. ”

દોમ : “ પ્રભુ ! હું આપને આવી અવસ્થામાં મૂકીને જઈશ પણ નહિ. આપની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી મને રાખજો. જે કદાચ આ સેવકનું શરીર આપના કંઈ કામમાં આવેલો એનાથી વધારે સૌભાગ્યની વાત મારે માટે બીજી કંઈ હોઈ શકે ? ”

સેન્ટકલેર : “ દોમ, મારા આ કષ્ટનો અંત આવ્યા પછીથી શું તું જઈશ ?—મારા આ કષ્ટનો અંત ક્યારે આવશે ? ”

દોમ : “ જ્યારે તમે ઇશ્વરની ભક્તિમાં લીન થઈ જશો, ત્યારે સઘળાં કુખનો અંત આવશે. ”

સેન્ટકલેર : “ ત્યાંસુધી તું અહિં રહેવા ઇચ્છે છે ?—ના, ના, હું તને એટલા દિવસ સુધી રોકીશ નહિ. હું તને જલ્દીથી મુક્ત કરી દઈશ. તું તારે ઘેર જઈને તારા કુટુંબને મળજે અને તેમને મારા આશીર્વાદ કહેજે. ”

દોમ સંજળ નયને ખોલ્યો : “ પ્રભુ ! મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે એ સમય સત્વર આવશે. અને ઇશ્વર આપના હાથે પોતાનું કંઈ કામ કરાવશે. ”

સેન્ટકલેર : “ શું મારા હાથે ઇશ્વરનું કામ થશે ? વાર કહે જોઈ, એ કયું કામ છે ? ”

દોમ : “ કેમ પ્રભુ, હું જો કે કશો જ ગરીબ તથા અર્થ છું. તો

પણ પરમેશ્વરે મને પોતાનું કામ સોંપ્યું છે. મારા સેડ સેન્ટકલેર તો વિદ્વાન તથા ધનવાન છે, તેમને ધણું સમાવહાંલાં છે, જો તે ધારે તો ઇશ્વરનાં ધણું પ્રિય કામો કરી શકે. ”

સેન્ટકલેર હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ ટોમ, તારી સમજ પ્રમાણે શું ઇશ્વરને પોતાના કામો માણસોની મારફતે કરાવવાની જરૂર પડે છે ? ”

ટોમ : “ આપણે કોઈ માણસને માટે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે ઇશ્વરને માટે જ કરીએ છીએ; કેમકે સઘળાં મનુષ્યો તેનાં સંતાન છે. ”

સેન્ટકલેર : “ ટોમ ! તારૂં આ ધર્મશાસ્ત્ર અમારાં અહિંયાના પાદરીઓના મત કરતાં ઘણું સાફ જણાય છે. ”

ઉપર પ્રમાણે સ્વામિ તથા સેવક વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો, એટલામાં કેટલાંક લોકો સેન્ટકલેરને મળવા આવ્યા, તેથી એટલેથી જ બન્ને જણાની વાતચિત અટકી ગઈ.

મેરી સેન્ટકલેર, ઇવાના શોકથી ઘણી જ અસ્થિર થઈ ગઈ હતી. પરંતુ તેનામાં એક વિશેષ ગુણ એ હતો કે, પોતે દુઃખથી અધીર થઈ જતી તો પોતાના કરતાં દાસ-દાસીઓને ધણું અધીર કરી નાંખતી. ઇવા જીવતી હતી ત્યારે એ અત્યાચારમાંથી દાસ-દાસીઓનું રક્ષણ કરવા માટે તે ચત્ન કરતી. પરંતુ હવે એ અમાગી દાસ-દાસીઓનું કોણ રક્ષણ કરે ? એટલા માટે દાસ-દાસીઓ ઇવાને માટે વિલાપ કરવા લાગ્યા. વિશેષતઃ ઇવાને લીધે મમ્મી પોતાના પુત્રોનો વિયોગ ભૂલી ગઈ હતી. પરંતુ ઇવાના મૃત્યુ પછી તે રાત્રિ દિવસ ધણું રૂદન કરવા લાગી. એવી સ્થિતિમાં કોઈ કોઈ વખતે મેરીની સુશ્રુષા કરવામાં ભૂલ થતી અને તેને માટે મેરીનો ઠપકો આવેા મડતો. મિસ ઍફેલિયા ઇવાને અંતઃકરણ પૂર્વક ચાહતી હતી. પરંતુ હવે તે ગુપચુપ, ગંભીરપણે એ દુઃખ સહન કરવા લાગી. તે પહેલાંની માફક કામમાં નિમગ્ન રહ્યા કરતી અને ટૉપ્સીને વિશેષ કાળજીથી શિક્ષણ આપતી. હવે તે ટૉપ્સીને મનમાં નિઝો ઠહીને ધિક્કારતી નહિ; પોતાની પુત્રીની માફક તે તેને ચાહવા લાગી. ટૉપ્સીનું ચરિત્ર પણ ધીમે ધીમે સુધરવા લાગ્યું. તે એક જ દિવસમાં સુધરી ગઈ એમ નહિ; પરંતુ ઇવાના આવશ્યકથી તેનામાં ધણું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. પહેલાં કોઈ પણ ઉપદેશથી તેનાં મન ઉપર બિલકુલ અસર થતી નહોતી, પણ એ ભાવ હવે જતો રહ્યો હતો.

એક દિવસ મિસ ઍફેલિયાએ ટૉપ્સીને હાંક પાડી. ટૉપ્સી ઝડપથી પોતાના વસ્ત્રોની નીચે કંઈ વસ્તુ સંતાડી છંપી આવતી હતી. પરંતુ તરત

જ રોઝાએ તેને પકડી રાખીને કહ્યું : “ કેમ તેં શું ચોર્યું છે ? તેં કંઈ ચોર્યું હોય એમ લાગે છે. બોલ, આ તેં શું સંતાડ્યું છે ? ”

ટૉપ્સીએ સંતાડી દીધેલી વસ્તુને પોતાના બન્ને હાથથી દઢતાપૂર્વક દમાવી રાખી. રોઝા તેના હાથ છોડાવવાને ઘણું જોર કરવા લાગી. ટૉપ્સી જમીન ઉપર સૂઈ જઈને ચીસો પાડતાં પાડતાં રોઝાને લાતો મારવા લાગી. તેની ચીસો સાંભળીને ઍન્ડ્રિલિયા તથા સેંટકલેર નીચે આવ્યાં. તેઓને જોઈ રોઝા બોલી : “ ટૉપ્સીએ કંઈ ચોર્યું છે. ” ટૉપ્સીએ હુસકાં ભરતા ભરતાં કહ્યું : “ મેં કંઈ પણ ચોર્યું નથી. ” એ સાંભળી મિસ ઍન્ડ્રિલિયાએ કહ્યું : “ તારી પાસે જ છે, તે મને દેખાડ. ”

પહેલાં તો ટૉપ્સીએ આનાકાની કરી. પરંતુ મિસ ઍન્ડ્રિલિયાએ બીજી વખત કહ્યું, ત્યારે તેણે પોતાના વસ્ત્ર નીચેથી ફોટેલાં મોઝાની એક પોટલી કહાડી તેના હાથમાં આપી. તેમાંથી ઈવાએ આપેલું એક ન્હાનું પુસ્તક તથા તેના વાળની લટો નિકળી. એ વસ્તુઓ જોઈ સેંટકલેરનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું.

ટૉપ્સી રેતાં રેતાં કહેવા લાગી : “ મારી પાસેથી આ વસ્તુઓ લઈ લેશો નહિ. સેંટકલેરની આંખોમાંથી અશ્રુબિન્દુઓ ટપકવા લાગ્યાં. તેણે ટૉપ્સીને અશ્વાસન આપતાં કહ્યું : “ તારી આ વસ્તુઓ કોઈ લઈ લેશે નહિ. ” એમ કહી તેણે એ વસ્તુઓ ટૉપ્સીને પાછી આપી દીધી અને મિસ ઍન્ડ્રિલિયાની સાથે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તે પછી સેંટકલેર બોલ્યો : “ બહેન, મને લાગે છે કે હવે ટૉપ્સી થોડી ઘણી સુધરી છે. જે મનમાં શોક તથા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે મનને સહેજમાં વધીજૂત કરી લઈ સન્માર્ગે લાવી શકાય છે. તું હવે જરા વિશેષ પ્રયત્ન કરજે. તારી મહેનત અવશ્ય સફળ થશે. ”

ઍન્ડ્રિલિયા : “ ટૉપ્સી હવે પહેલાં કરતાં ઘણી સુધરી છે. તેને માટે હવે મારા મનમાં સારી આશા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ હું તને એક વાત થુછું છું કે, ટૉપ્સી તારી કે મારી ? ”

સેંટકલેર : “ કેમ ? ટૉપ્સીને તો મેં તને જ સોંપી દીધી છે. ”

ઍન્ડ્રિલિયા : “ પણ કાયદા પ્રમાણે તે મારી માલિકીની ગણાય નહિ. હું કાયદા પ્રમાણે તેને મારી પોતાની કરવા ઇચ્છું છું. ”

સેંટકલેર : “ બહેન, તું કાયદા પ્રમાણે તેને તારી મિલકત કરવા માંગે છે ખરી. પરંતુ તારા દેશમાં દાસત્વ-પ્રથાના વિરોધી માણસો તારી નિંદા કરશે. તને દાસાધિકારિણી કહી તારો તિરસ્કાર કરશે. ”

ઍન્ડ્રિલિયા : “ મારા દેશમાં જઈને હું તેને સ્વતંત્ર કરીશ. હું તેને

માટે આટલી બધી મહેનત કરું છું અને જે તેને સાથે ન લઈ જઈ શકું તે મારી સંપત્તી મહેનત પાણીમાં જાય. ”

સેંટકલેર : “ જ્હેન ! સાઈ ફળ પાકશે એવી આશા રાખીને પહેલાં ખોટું કામ કરવું, એવી હું તને સલાહ આપી શકતો નથી. ”

ઑફેલિયા : “ મસ્કરી ઠકુ રહેવા દધને જરા વિચાર કર. તેને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કર્યા સિવાય ધર્મનું શિક્ષણ આપવાથી બિલકુલ લાભ નથી. જે તું તેને મારે સ્વાધીન કરવા ઇચ્છતો હોય તો મને કાયદા પ્રમાણે દસ્તાવેજ કરી આપ. ”

“ વાર કરી આપીશ. ” એમ કહીને સેંટકલેર વર્તમાનપત્ર વાંચવા લાગ્યો. ઑફેલિયા બોલી : “ ત્યારે હમણાં જ લખી આપ. ”

સેંટકલેર : “ તું શામાટે આટલી બધી ઉતાવળ કરે છે ? ”

ઑફેલિયા : “ જે કામ કરવું હોય તે તરત જ કરી નાંખવું જોઈએ. જે તારે લખી આપવું હોય તો હમણાં જ લખી આપ. લે આ ખડીઆ તથા કલમ અને કાયદા પ્રમાણે દસ્તાવેજ કરી આપ. ”

સેંટકલેર સ્વાભાવિક રીતે જ આગસુ હતો. ‘ કરીશ ’ એ શબ્દ જ તેના મોઢામાંથી નિકળતો. પરંતુ ‘ કરું છું ’ એમ કદી પણ તે કહેતો નહિ. તેથી ઑફેલિયાની ઉતાવળ જોઈને તેણે કંટાળીને કહ્યું : “ જ્હેન ! તને શું થયું છે ? શું તને મારા બોલવા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી ? તું પણ હવે ચાહુદીઓની પેઠે વર્તવા લાગી છે ! ”

ઑફેલિયા : “ હું પ્રથમથી ચોક્કસ કામ કરી લેવા ઇચ્છું છું. જે કદાચ તું કરજદાર થઈ જાય અથવા અચાનક તારું મરણ નિપજે તો ટોપ્સીને લિલામ ધરમાં જવું પડે ! ”

સેંટકલેર : “ તું ઘણી જ હુશિયાર છે. તારા હાથમાંથી છુટકારો નથી. ” એમ કહીને તેણે એક દાનપત્ર લખીને મિસ ઑફેલિયાના હાથમાં આપતાં કહ્યું : “ વરમન્ટ-કુમારી, આ લ્યો. હવે કાંઈ બાકી રહી ગયું છે ? ”

ઑફેલિયાએ દાનપત્ર હાથમાં લેતાં રહેજ હસીને કહ્યું : “ કામ તો થયું. પરંતુ એક જણની સાક્ષી પણ જોઈએ. ”

“ ઓહ ! આ ત્રિપહનો કંઈ અંત નથી. ” એમ કહીને સેંટકલેર મેરીને હાંક પાડી : “ મેરી ! તું શું કરે છે ? જ્હેન તને આ કાગળ ઉપર સહી કરવાને બોલાવે છે માટે જલદીથી આવ. ”

મેરીએ આવી કાગળ વાંચીને કહ્યું : “ આ શું ? કેવી હસવા જેવી વાત છે ? અને માટે પણ લખાણ કરવું પડે ? હું માનતી હતી કે ઑફે-

લિયા બહેન ઘણા ધર્મભીરૂ છે, તેથી દાસ-દાસીઓ રાખવા જેવું ભયંકર થાય કદી પણ કરે નહિ. પરંતુ આજે મારી એ માન્યતા ખોટી પડી છે. વાર, ગમે તેમ હોય. તેમને જે વસ્તુનો શોખ થયો છે તે આપણે ઘણીજ ખુશીથી આપીશું. ” એમ કહી મેરી સહી કરીને જતી રહી.

સેન્ટકલેર ઓફેલિયાના હાથમાં કાગળ આપતાં બોલ્યો : “ હવે ટોપ્સી સર્વ પ્રકારે તારી સંપત્તિ થઈ ગઈ. તેના આત્મા તથા શરીરની હવે તું મુખત્યાર છે. ”

ઓફેલિયા : “ તે પહેલાં જેવી હતી તેવી જ હમણાં પણ મારી છે. ઇશ્વર સિવાય તેને મારા હાથમાં સોંપવાની કોઈનામાં શક્તિ નથી. પરંતુ હવે તેનું રક્ષણ કરવાની મને સત્તા મળી. ”

“ નવા કાયદા પ્રમાણે હવે તે તારી મિલકત થઈ. ” એમ કહીને સેન્ટકલેર પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. મિસ ઓફેલિયા પણ દાનપત્રને સંભાળી પોતાની પેટીમાં મૂકી તેની પાછળ ગઈ. કેમકે તેને મેરીની સાથે વધારે વખત વાતચિત કરવી ગમતી નહોતી.

ચોડીવાર પછી મિસ ઓફેલિયા બોલી :—“ ઓગસ્ટિન, તારા મરણ પછીથી આ સઘળાં દાસ-દાસીઓની કેવી સ્થિતિ થશે એ વિશે તે કંઈ વિચાર કર્યો ? તેઓને માટે તે કંઈ બદોબસ્ત કર્યો છે કે નહિ ? ”

સેન્ટકલેર : “ ના, મેં કંઈ પણ બદોબસ્ત કર્યો નથી. ”

ઓફેલિયા : “ ત્યારે તેઓને હમણાં સુખમાં રાખે છે તેથી એ લોકોને શું લાભ થશે ? ”

એ વિચાર સેન્ટકલેરના મનમાં ઘણીવાર ઉત્પન્ન થતો હતો, પરંતુ તેણે હજી સુધી એ વિશે કંઈ કર્યું નહોતું. ઓફેલિયાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તે બોલ્યો : “ હું તેઓને માટે બદોબસ્ત કરીશ. ”

ઓફેલિયા : “ ક્યારે કરીશ ? ”

સેન્ટકલેર : “ ચોડા દિવસમાં જ કંઈ કરી નાંખીશ. ”

ઓફેલિયા : “ અને કદાચ બદોબસ્ત કર્યા પૂર્વે જ તારું મરણ થાય તો ? ”

સેન્ટકલેર : “ બહેન, તને શું થયું છે ? શું તું મારામાં મૃત્યુના કંઈ ચિહ્ન જુએ છે ? શું મારા શરીરમાં પ્લેગનાં લક્ષણ જણાય છે કે નથી અંતિમ સમયનો બદોબસ્ત કરી લેવાનું તું મને સૂચવે છે ? ”

ઓફેલિયા : “ આપણે સઘળાં મૃત્યુના મુખમાં જ પડ્યા છીએ. એક ચડી પછીથી શું થશે તેની કોઈને કશી ખબર છે ? ”

એ સાંભળીને સેંટકલેર ઉભો થયો અને હાથમાતું વર્તમાનપત્ર ટેબલ ઉપર મૂકી દબને વરંડા તરફ ચાલ્યો. તેને એવી વાતો સાંભળવી ગમતી નહોતી, તેથી તે ત્યાંથી ઉઠી ગયો. પરંતુ તેના મ્હોંમાંથી ‘મૃત્યુ’ એ શબ્દ તેની મેળે જ વારંવાર નીકળવા લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે આ જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને મૃત્યુને આધિન થવું જ પડે છે છતાં આપણે મૃત્યુના સંબંધમાં કદિ કંઈ વિચાર કરતા નથી. મૃત્યુને આપણે ભૂલી જ જઈએ છીએ, એ ખરેખર ઘણું આશ્ચર્ય થવા જેવું છે. આજે મનુષ્ય મ્હોટી મ્હોટી આશાઓનો પુલ બાંધે છે, અભિમાનમાં અંધ બની જઈને ઇચ્છાનુસાર વર્તે છે અને કાલે મૃત્યુએ તેને પોતાના સપાટામાં લીધો કે તરત ચાલ્યો જાય છે. તેની સઘળી આશાઓ મનમાં જ રહી જાય છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે જતો હતો એટલામાં તેણે ટૉમને જોયો. ટૉમ બાઈબલને પોતાની સ્થાને રાખી તેમાંથી ધ્યાનપૂર્વક એક એક શબ્દ ધીમેથી વાંચતો હતો.

તેણે ટૉમની પાસે બેસતાં કહ્યું : “ ટૉમ ! હું તારી આગળ બાઈબલ વાંચું ? ”

ટૉમ બોલ્યો : “ પ્રભુ ! આપ કૃપા કરીને વાંચી સંભળાવો તો ઘણું સાફ. આપ વાંચશો તો હું ઘણી સારી રીતે સમજી શકીશ. ”

સેંટકલેરે હાથમાં બાઈબલ લીધું. ટૉમે જ્યાં નિશાન રાખ્યું હતું ત્યાંથી તેણે વાંચવાનું શરૂ કર્યું,—

“ જ્યારે સકળ સ્વર્ગીય દૂતોથી વિંટળાઈને પરમેશ્વરનો પુત્ર સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થઈ ન્યાય કરશે ત્યારે તે પાપાત્માઓને પુણ્યાત્માઓથી જૂદા પાડશે. અને પછી પાપીઓને યોગ્ય શિક્ષા કરીને કહેશે—નરાધમે ! દૂર થાઓ; જ્યારે હું તરસ્યો હતો ત્યારે તમે મને પાણી પાતું નહોતું; જ્યારે હું ભૂખ્યો હતો ત્યારે તમે મને અન્ન આપ્યું નહોતું; જ્યારે હું વસ્ત્ર વિના ઉઘાડો ફરતો હતો ત્યારે તમે મને પહેરવાને વસ્ત્ર આપ્યું નહોતું; જ્યારે હું કેદખાનામાં પડ્યો હતો ત્યારે તમે મારી સંભાળ લીધી નહોતી. એ સાંભળી પાપીઓ કહેશે કે, પ્રભુ ! અમે ક્યારે આપને ભૂખ્યા, તરસ્યા, ઉઘાડ્યા અને કેદખાનામાં પડેલા જોઈને આપની સંભાળ ન લીધી ? એ સાંભળીને પરમેશ્વરનો પુત્ર પુનઃ કહેશે—દુષ્ટો ! મારા આ દીન દુઃખી ભાઈઓ ઉપર તમે જે જુલમ કર્યો છે, તે સર્વ મારા પોતાના ઉપર જ ગુજર્યો છે. ”

બાઈબલમાંથી ઉપરોક્ત વચનો વાંચતાં વાંચતાં સેંટકલેરનું અંતઃકરણ ધ્રુજવા લાગ્યું. તેણે મનમાં ને મનમાં એ લીટીઓ પુનઃ વાંચી અને એકાગ્રતાથી એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. તે બોલ્યો : “ ટૉમ ! મારી માફક

જેઓ જીવન વ્યતિત કરે છે તેઓને પણ શું ઈશ્વર શિક્ષા કરશે કે ? હું નિશ્ચિંતપણે માઈ જીવન ગાળું છું. પરંતુ ઈશ્વરનાં સેંકડો પુત્રો અનાહારે અને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટમાં જીવન ગાળે છે તેમનાં પ્રત્યે હું નજર પણ કરતો નથી.”

ટામે કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. સેંટકલ્વેર વિચારસાગરમાં ડૂબી ગયો. તે વરંડામાં ફરવા લાગ્યો. ચા પીવાનો ધંટ વાગ્યો તેનું પણ તેને ભાન ન રહ્યું. અંતે બ્યારે ટામે બે ચાર વખત તેને એ વિષે કહ્યું ત્યારે તે ચા પીવા માટે ગયો. ચા પીતી વખતે પણ તે વિચારમગ્ન થઈ ગયેલો હતો. ચા પી રહ્યા પછી તે, તેની સ્ત્રી મેરી અને મિસ ઓફેલિયા ગુપત્યુપ દિવાનખાનામાં આવ્યાં.

મેરી તરત જ ઊંઘી ગઈ. મિસ ઓફેલિયા હાથમાં ભરતકામ લઈ ભરવા લાગી. સેંટકલ્વેર પિયાનાની પાસે જઈને ધીરે ધીરે એક કચણ રસપૂર્ણ રાગણી વગાડવા લાગ્યો. એ વખતે પણ તે ગંભીર ચિન્તામાં ડૂબી ગયો હતો. તેને જોઈને એમ લાગતું હતું કે જાણે તે પિયાનાથી અંદર બેસીને જ પોતે કેમ ગાતો ન હોય ! કેટલીકવાર પછી તેણે કપાટમાંથી એક જીનું પુસ્તક કાઢ્યું અને તેના પાનાં ઉઘલાવતાં ઉઘલાવતાં મિસ ઓફેલિયાના તરફ જોઈને કહ્યું : “ બહેન અહિં આવ. જો, આ મારી માતાનું પુસ્તક છે. આ માતાના હસ્તાક્ષર છે. તેણે મોઝાર્ટની વાદ્યલિપિમાંથી આ ગાયન ઉતાર્યું હતું.”

મિસ ઓફેલિયા ઉઠીને જોવા માટે આવી.

સેંટકલ્વેરે કહ્યું : “ માતા આ ગાયન હરમેશાં ગાયા કરતી હતી. મને એવું લાગે છે કે જાણે હું અત્યારે તેનું ગાયન સાંભળું છું. ” એમ કહીને તેણે ‘ ડિસધરિ ’ નામનું એક જીનું ઘણું ગંભીર લેટિન ગીત ગાયું.

ટામે બહાર વરંડામાં બેઠો હતો. ગાયન સાંભળીને તે બારણાંની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. તે ગાયનનો અર્થ સમજી શક્યો નહિ, તથાપિ તેનું હૃદય પિગળી ગયું. વિશેષતઃ બ્યારે સેંટકલ્વેર ગાયનનો કચણરસ પૂર્ણ ભાગ વગાડવા લાગ્યો ત્યારે તે મુગ્ધ થઈ ગયો.

ગીત સમાપ્ત થયું. સેંટકલ્વેર માથે હાથ દઈને ગંભીર વિચારમાં પાડી ગયો. થોડીવાર પછી ઉઠીને તે ફરવા લાગ્યો. પછી ઓફેલિયાની પાસે આવીને બોલ્યો : “ બહેન ! પરલોકના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી શું મનુષ્યના હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે ? કેવળ અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ વિશ્વાસ મનુષ્યને સંસારના અત્યાચાર, અન્યાય તથા સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાને શક્તિમાન બનાવે છે. સૈને આશા રહે છે કે એક દિવસ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખનો અંત આવશે અને અપૂર્વ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. ”

ઝોફેલિયા : “ પરંતુ આપણા જેવા પાપીઓને માટે એ ઘણીજ ભયંકર વસ્તુ છે. ”

સેન્ટકલેર : “ મારે માટે તો ખરેખર ભયંકર જ છે. મેં આજે દોઢના બાઇબલમાંથી પરલોક સંબંધી વિષય વાંચ્યો હતો. તે વાંચતાં વાંચતાં માફ હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યું હતું. હું અત્યારસુધી એમ માનતો હતો કે મનુષ્ય જે કાંઈ પાપકાર્ય કરે તો જ તે સ્વર્ગથી વંચિત રહે; પરંતુ બાઇબલનો એવો મત નથી. વાસ્તવિક રીતે સારાં કૃત્યો ન કરીએ તે જ ધોર પાપ છે અને એ પાપને માટે જ મનુષ્યની અસહગતિ થાય છે. ”

મિસ ઝોફેલિયા : “ મને લાગે છે કે આ સંસારમાં જન્મ લઈને જે સારાં કાર્યો કરી શકતો નથી તેને ખોટાં કાર્યો કરવાં જ પડે છે. અહિંયા મનુષ્યને માટે સત્ અને અસત્ એવા બે માર્ગ છે, તે સિવાય તેમને માટે ત્રીજો માર્ગ છે જ નહિ. જે સન્માર્ગ ન ચાલો તો અસન્માર્ગ ચાલવું જ પડે. ”

સેન્ટકલેર વ્યાકુળ ચિત્તે પોતાની મેજે જ કહેવા લાગ્યો : “ ત્યારે— ત્યારે જે માણસે પોતાના મનનો તથા પોતાના હિંયા જ્ઞાનનો સમાજના હિતને ખાતર ઉપયોગ કર્યો નથી, જેણે ઉદાસીનતાથી એક જોનાર તરિકે સેંદડો મનુષ્યોને રિખાતા જોઈને તેઓને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા માટે પોતાનામાં શક્તિ હોવા છતાં કાંઈ પણ કર્યું નથી, અને કેવળ સ્વપ્રસાંગરમાં ગાથાં ખાયાં કર્યાં છે, તેને માટે શું થશે વાર ? ”

ઝોફેલિયા : “ હું તો કહું છું કે તેણે પોતાની ભૂતકાળની વાતોને ભૂલી જઈને અત્યારે જ કાર્યક્ષેત્રમાં અગ્રેસર થવું જોઈએ. ”

સેન્ટકલેર હસીને બોલ્યો : “ ખૂબ ! તું મુઢાંની વાતને જ પકડે છે. મને વિચાર કરવાનો વખત પણ આપતી નથી. તું મારા લાંબા વિચારોના પ્રવાહને વાળીને વર્તમાન કર્તવ્ય તરફ લઈ જાય છે. તારી આંખો આગળ એક વિરાટ વર્તમાન જણાય છે. ”

ઝોફેલિયા : “ મારો મત એવો છે કે જે કાંઈ કરવું હોય તે તરત જ કરવું જોઈએ. આ વર્તમાન મુદ્દત સિવાય બીજા સમય ઉપર મનુષ્યનો અધિકાર નથી. ”

સેન્ટકલેર : “ પ્રિય ઈવાએ મને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે તથા માફ કસ્યાણુ કરવા માટે ઘણી મહેનત કરી હતી. ”

ઈવાના મૃત્યુ પછીથી સેન્ટકલેર ઇવાના સંબંધમાં કદિ પણ વિશેષ

બોલતો નહિ. પરંતુ આજે અંતઃકરણના ગંભીર શોકને બળપૂર્વક દબાવી રાખીને તે આટલું બોલ્યો.

તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો : “ ધર્મ સંબંધી માફ માનવું એવું છે કે, જ્યાંસુધી મનુષ્ય દેશપ્રચલિત સર્વ પ્રકારનાં સામાજિક તથા રાજનૈતિક અત્યાચાર અને દુઃખ તથા કષ્ટનું નિવારણ કરવા માટે આત્મભોગ ન આપે, દેશપ્રચલિત દુષ્ટ રીતરિવાજોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાને ચત્ન ન કરે, સંસારમાંથી દુઃખી મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કમર ન કસે, જગતમાં વસતાં સકળ નરનારીઓને સમાન અધિકાર અપાવવાને સંગ્રામને માટે તૈયાર ન થાય, અને સંગ્રામમાં મોહ-માયાનો ત્યાગ કરીને પ્રાણ વિસર્જન કરવાને તત્પર ન થાય, ત્યાં સુધી મનુષ્ય ધર્માત્મા કહેડાવવાને અધિકારી નથી. પરંતુ અહિં તો એથી વિપરિત જ જોવામાં આવે છે. જેઓ ધર્મપ્રચારક તરિકે પોતાને ઓળખાવે છે, જેમણે ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય માથે ઉપાડ્યું છે, તેઓ નિર્મળતા ઉપર બળવાનોના અત્યાચાર ઇત્યાદિ સામાજિક દેષોનો અનાદર કરે છે. તેથી વિચારશીલ લોકો તેમનાં એવાં કાર્યો જોઈને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા નથી. ”

ઑફેલિયા : “ જ્યારે તું સધળું સમજે છે, ત્યારે શા માટે એ પ્ર-
માણે વર્તતો નથી ? ”

સેંટકલેર : “ હું સધળું સમજું છું ખરો, પરંતુ મારી સહૃદયતા એટલે જ સુધી છે કે હું પોતે કાંઈ કંઈ નહિ. હું તો કેવળ દૂધ જેવી સફેદ શય્યા ઉપર પડી રહીને પાદરીઓની-પંથી બન્ને તેઓ ગમે એવા ધર્મવીર હોય અથવા સત્યને માટે પ્રાણ આપતા હોય, પરંતુ તેમની નિંદા કરતો રહીશ અને તેમની ઉપર ગાળોનો વર્ષાદ વરસાવ્યા કરીશ. ખીબ લોકોએ કર્તવ્યને માટે, ધર્મને માટે આત્મભોગ આપવો જોઈએ અને જરૂર પડે તો પ્રાણ સુધાં ત્યાગવો જોઈએ એ હું સારી પેઠે જાણું છું, અને જેઓ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરતા નથી તેમની નિંદા કરતાં પણ મને સારી રીતે આવડે છે. પરંતુ મને જો કાંઈ કરવાનું કહો તો મારાથી બની શકે નહિ. આપણે તો પારકાને ઉપદેશ આપતી વખતે જ પંડિત બનવાની રીત ગ્રહણ કરી છે. ”

ઑફેલિયા : “ શું ત્યારે હવે ભવિષ્યમાં તું બીજી રીતે તાં જીવન વ્યતિત કરીશ ? ”

સેંટકલેર : “ ભવિષ્યની વાત પરમાત્મા જાણે; પરંતુ હવે પહેલાં કરતાં માફ સાહસ વધી ગયું છે. કારણ, મેં મુઝે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે. જેને કાંઈ ખોવાનું રહ્યું નથી તેને જિવાનું પણ શું છે ? ”

ઑફેલિયા : “ હવે તે શું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ? ”

સેંટકલેર : “ હું મારા સઘળાં દાસ-દાસીઓને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી તેઓની ઉન્નતિ કરવાને માટે યત્ન કરીશ. પછી ધીમે ધીમે આ દેશમાંથી દાસત્વ-પ્રથાને સમૂળગી કાઢી નાંખવા માટેનો ઉપાય શોધીશ. ”

ઑફેલિયા : “ શું તું એમ માને છે કે આખો દેશ પોતાની ઇચ્છાથી આ પ્રથાનો ત્યાગ કરશે ? ”

સેંટકલેર : “ તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ હાલમાં ત્યાગનો સ્તીકાર અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનાં ઉદાહરણ ધણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. તે દિવસે હુંગરીના જમીનદારોએ ધણી મ્હોટી ખોટ ખમીને પ્રજાનો કર માફ કરી દીધો હતો. તેમની પ્રજા તદ્દન પરાધિન હતી તેને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. શું આપણા દેશમાંથી એવા બે ચાર દયાળુ મનુષ્યો મળી નહિ આવે કે, જેઓ જાતિય ગૌરવ તથા ન્યાયને માટે ધનનો ભોગ આપવાને માટે ખુશી હોય ? ”

ઑફેલિયા : “ મને વિશ્વાસ આવતો નથી. ઇંગ્લેન્ડે પૈસાના ધણા લાલચુ હોય છે. તેમના કરતાં ફ્રેંચ લોકો વિશેષ ઉદાર હૃદયના હોય છે. ”

એ પ્રમાણે વાર્તાલાપ થઇ રહ્યા પછી સેંટકલેરે કહ્યું : “ આજે કોણ જાણે કેમ મને મારી માતાનું સ્મરણ થયા કરે છે. મને લાગે છે કે તે હવે મારાથી ધણી દૂર નથી. ” એમ કહીને તે થોડીવાર ઘરમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો. પછી તે બોલ્યો : “ હું જરા ખંડાર જઈ આવીને આજની ખબર સાંભળતો આવું. ” એટલું બોલીને હાથમાં ટોપી લઇ તે ખંડાર નીકળ્યો. ટોમ પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. તેને જોઇને સેંટકલેર બોલ્યો : “ ટોમ ! હું જલ્દીથી પાછો ફરીશ. તારે મારી સાથે આવવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. ”

ટોમ વરંડામાં બેસી રહ્યો. એ વખતે રાત્રિના નવ વાગ્યા હતા. જ્યોત્સના રાત્રિ હતી. ઉંચે આસ્માની આકાશમાં ચંદ્રદેવ હસતા હતા. ટોમ બેઠો બેઠો વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે થોડા વખતમાં ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થઇને કેન્ટાકિમાં ચાલ્યો જઈશ. તેને પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેના હૃદયમાં અનેક નવિન આશાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. તે વિચારવા લાગ્યો કે કેન્ટાકિમાં જઈને જાતમહેનતથી પૈસા પ્રાપ્ત કરી હું મારાં સ્ત્રી-પુત્રોને ગુલામગીરીમાંથી છોડાવી લઈશ. એ પ્રમાણે વિચારસ્રોતની સાથે સાથે તેના હૃદયમાં આનંદનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. વળી સેંટકલેરની સહૃદયતાનું સ્મરણ થઈ આવતાં તેનું અંતઃકરણ કૃતચતાથી ભરાઈ આવ્યું. તે પોતાના પ્રભુ સેંટકલેરના કલ્યાણને માટે સદા સર્વદા પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરતો હતો.

એ પછી તેને ઇવાનું સ્મરણ થયું. જાણે ઇવા સ્વર્ગીય દૂતોથી વિંટળાઇને તેની સન્મુખ ઉભી રહી છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો ટૉમ ઊંઘી ગયો. તે ઊંઘમાં સ્વપ્ન નિહાળવા લાગ્યો કે જાણે ઇવાનજેલિન જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પુષ્પોની માળાઓથી સજ્જિત થઇને તેની પાસે આવે છે. તેનું મુખમંડળ અતિ ઉજ્જવળ પ્રતિભાશાળી થઈ ઉઠ્યું છે, તેનાં નેત્રોમાંથી ઐશ્વરિક જ્યોતિ નીકળી રહી છે, પરંતુ તેના તરફ જોતાંજ તે પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે વિશાળ ગગનમંડળમાં ઉડી ગઇ. તેનું મુખમંડળ મલિન થઇ ગયું. તેનાં નેત્રોમાંથી ઐશ્વરિક જ્યોતિ ઓછી થવા લાગી અને ક્ષણવારમાં તે અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

ઇવા નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ કે ટૉમ એકદમ જાગી ઉઠ્યો. તેણે જાગ્રત થતાં જ ખારણાં ઉપર ધણો શોરખકોર થતો સાંભળ્યો. તે જલ્દી જલ્દી ખારણું ઉઘાડવાને ઊઠ્યો. તેણે દ્વાર ઉઘાડતાં જોયું કે કેટલાંક માણસો સફેદ વસ્ત્રથી ઢાંકેલા એક મનુષ્ય દેહને લઇને ઉભા રહ્યા છે. એ જોતાં જ ટૉમ હૃદયવિદારક નિરાશા તથા દુઃખને લીધે ચીસ પાડી ઊઠ્યો. જે લોકો એ મુમુર્ષુ વ્યક્તિને ખભે ઉપાડીને લઈ આવ્યા હતા, તેઓ ઘરમાં આવ્યા અને જ્યાં મિસ ઑફેલિયા બેઠી હતી ત્યાં જઇને તેને શય્યામાં સૂવડાવ્યો.

સંધ્યાકાળનું વર્તમાનપત્ર વાંચવા માટે સેંટકલેર એક કુદિગૃહમાં ગયો હતો. ત્યાં બેસીને તે વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો, એટલામાં ત્યાં આગળ બે ગૃહસ્થ માણસો શરાબ પીને એક ખીજની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યા. સેંટકલેર તથા એક ખીજ માણસે વચ્ચે પડીને તેમને છોડાવવાને પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એકજણાના હાથમાં એક લાંબો તીક્ષણ ધારવાળો છરો હતો, તે અચાનક સેંટકલેરના પડખામાં પેસી ગયો. તે તરતજ બેશુદ્ધ થઇને ધગણી પર ઢળી પડ્યો. કેટલાક લોકો તેને ઉચ્છેદીને ઘેર લઇ આવ્યા.

સેંટકલેરની એવી અવસ્થા જોઇને સઘળાં દાસ-દાસીઓ ધણું કદર્યાત કરવા લાગ્યા. કોઈ જમીન ઉપર આજોટવા લાગ્યું, કોઈ રોતાં રોતાં આમ તેમ દોડવા લાગ્યું. એવી રીતે ગુલામોના રૂદનથી ઘરમાં ધણો શોરખકોર થઈ રહ્યો. કેવળ મિસ ઑફેલિયા તથા ટૉમ શાંતપણે સેંટકલેરની સુશ્રુષા કરવા લાગ્યાં. ઑફેલિયાની આજ્ઞાથી ટૉમે તરતજ પથારી પાથરી અને તેના ઉપર સેંટકલેરને સૂવડાવી તે ઔષધોપચાર કરવા લાગ્યો. કેટલીકવારે સેંટકલેરને શુદ્ધિ આવી, અને નેત્રો ઉઘાડી દરેક જણની તરફ જોવા લાગ્યો. છેવટે તેની દૃષ્ટિ ભાંત ઉપર લટકાવેલી તેની માતાની છબી ઉપર

પડી. તે અનિમિષ નેત્રે તેના તરફ જોઈ રહ્યો. અદ્ય સમયમાં ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યો અને તેના ઘાતે તપાસવા લાગ્યો. ડૉક્ટરના મુખ ઉપર થતો ફેર-ફાર જોઈને સઘળાં સમજી ગયાં કે હવે સેંટકલેરના જીવનની આશા નથી. ડૉક્ટર ધા ઉપર પાટો બાંધવા લાગ્યો. ટૉમ તથા મિસ ઓફેલિયા ધેમ રાખી તેને મદદ કરવા લાગ્યા. બીજાં બધાં દાસ-દાસીઓ રોવાફૂટવા લાગ્યા. ડૉક્ટરે એ સઘળાંને વિદાય કરવાનું કહ્યું.

એટલામાં સેંટકલેરે પુનઃ નેત્રો ઉઘાડ્યાં. જે દાસ-દાસીઓને ડૉક્ટરે તથા મિસ ઓફેલિયાએ બહાર જતા રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી, તેઓના તરફ જોઈ તેણે ધણાજ ધીમા સ્વરે કહ્યું: “હતભાગ્ય ગુલામો!”—એટલા શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળતી વખતે એવું જણાતું હતું કે, જાણે તેના અંતઃકરણમાં આત્મગ્લાનિનો અગ્નિ પ્રજ્વળી રહ્યો છે. ગુલામોમાંથી ઓડોલ્ફ કોઈ પણ પ્રકારે બહાર જવાને કખૂલ થયો નહિ. તે જમીન ઉપર પડી રહ્યો. બીજાં ગુલામોને જ્યારે મિસ ઓફેલિયાએ કહ્યું કે, જો તમે બધાં બહાર જતા નહિ રહો તો તમારા શેઠને સાફ નહિ થાય, ત્યારે જ તેઓ નિરૂપાયે બહાર ચાલ્યાં ગયાં.

સેંટકલેરની જીભ બંધ થઈ ગઈ. તે આંખો મિચીને પડી રહ્યો. પરંતુ તેના મુખપરથી જણાતું હતું કે તેનું હૃદય પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં દગ્ધ થઈ રહ્યું હતું. તેની પાસે ધુંટણવાળીને ટૉમ બેડો હતો. સેંટકલેર કેટલીક-વાર પછી ટૉમના હાથ ઉપર પોતાના હાથ મૂકીને બોલ્યો: “ઓહ ટૉમ! દુઃખી ટૉમ!”

ટૉમ વ્યાકુળતાથી બોલી ઉઠ્યો: “કેમ પ્રભુ?”

સેંટકલેરે કહ્યું: “મારો મૃત્યુકાળ નિકટ આવ્યો છે. પ્રાર્થના-પ્રાર્થના કર.” એ સાંભળીને ડૉક્ટરે કહ્યું: “કોઈ પાદરીને બોલાવું?”

સેંટકલેરે માથું હલાવીને ના પાડી. તેણે ટૉમને કહ્યું: “ટૉમ, પ્રાર્થના કર.” ગંભીર વિષાદપૂર્ણ દુઃખી હૃદયે અત્યંત વ્યાકુળતાથી ટૉમ સ્વર્ગ-રોહણ કરતા આત્માના કલ્યાણને માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ટૉમની પ્રાર્થના પૂરી થઈ તોપણ સેંટકલેર તેના હાથ જાલી રાખીને તેના તરફ જોઈ રહ્યો. પરંતુ કંઈ બોલી ન શક્યો. ધીમે ધીમે તેનાં નેત્રો મિચીવા લાગ્યાં, પણ તેણે ટૉમને હાથ જાલી રાખ્યો. તેના અંતની ધડી આવી પહોંચી. તે અનંત અમૃત-રાજ્યના દ્વાર પર ગોરા હાથે અત્યંત સ્નેહપૂર્વક કાળા હાથને જાલી રાખ્યા.

મૃત્યુ સમયે પણ સેંટકલેરના મુખમાંથી તેની માતાનું પ્રિય ગાયન

નીકળવા લાગ્યું. તેના બન્ને હોઠ હાલતા બેઠને ડોક્ટરે કહ્યું: “તેમનું ચિત્ત અમિત થઈ ગયું છે!”

સેન્ટકલેરે સહેજ બેરથી કહ્યું: “ના, અમિત થયું નથી, ઉલ્ટું સામ્યા-વસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. અસત્ય તરફથી સત્ય તરફ જાય છે, તેના પોતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે.”

એટલું બોલવામાં સેન્ટકલેરને જે બેર પડ્યું તેથી તેનું શરીર એકદમ નિસ્તેજ થઈ ગયું. મૃત્યુની મલિન છાયાથી તેનું મુખમંડળ છવાઈ ગયું. પરંતુ એ મલિન છાયાની સાથે સાથે પ્રશાન્ત શાંતિના વિકાસથી તેના મુખપર મધુર કાન્તિ પ્રસરી ગઈ. જાણે કોઈ દયાળુ આત્માએ અકસ્માત સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવીને શાંતિની મૃદુલ પ્રભાથી તેના મુખમંડળને સુશો-ભિત કરી કેમ ન દીધું હોય!

મૃત્યુકાળે સેન્ટકલેરના મુખમાંથી બીજી કંઈ વાત નીકળી નહિ. “માતા!” એટલું બોલતાં જ તેનો આત્મા અમરધામમાં ચાલ્યો ગયો. જાણે પોતાની માતાને બેઠને દૂધ પીતું બાળક માતાની ગોદમાં ફૂદી પડ્યું!

પ્રકરણ ૩૨ મું.

નિરાધાર નરનારીઓ.



લામોના માલિકોનું મૃત્યુ નિપજવાથી યા તેઓ કરજદાર થઈ જવાથી તેમનાં ગુલામોના માથે ઘોર વિપદ આવી પડતી. એ વખતે મરી ગયેલા માણસના વારસદાર અથવા તેના લેણદારો એ અભાગી નિરાધાર નરનારીઓ—દાસ-દાસીઓને લિલા-મમાં વેચી નાંખતા. ત્યારે માતાની ગોદમાંથી બાળકને તંથા સ્વામીના સંજમાંથી સ્ત્રીને સદાને માટે જૂદા થવું પડતું. બાળકનાં માતાપિતા મરી જાય છે તો તેનાં સગાં સંબંધીઓ તેનું પાલન-પોષણ કરે છે. દેશ-અલિત કાયદા પ્રમાણે તે મનુષ્યના અધિકારથી વંચિત રહી જતો નથી. પરંતુ ગુલામોને મનુષ્ય તરિકે કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર હોતો નથી. જરૂરના સરસામાનની પેઠે તેમનો પણ ક્યવિક્ય થઈ શકે છે.

સેન્ટકલેરના મરણથી તેનાં સઘળાં દાસ—દાસીઓ ગંભીર શોકસામર-માં ડૂબી ગયાં. સૌ વિચાર કરવા લાગ્યાં કે, હવે કોણ જાણે કેવા નિષ્કુર

માણસના હાથમાં વેચાઇશું. સેંટકલેરના જેવો દયાળુ માલિક આ દાસત્વ—પ્રથા—પ્રચલિત દેશમાં મળવો મુશ્કેલ છે. એવા દયાળુ હૃદયના માલિકના મૃત્યુથી ગુલામોને કેટલો બધો શોક થયો હશે તેનું સહેજમાં અનુમાન કરી શકાય તેમ છે.

મેરી સેંટકલેરે પોતાની લાગણીઓથી શરીર તથા મનને તદ્દન નિસ્તેજ કરી નાંખ્યાં હતાં. તેથી સ્વામીના આકસ્મિક મૃત્યુ વખતે શાંતચિત્તથી તેની શુશ્રુષા કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ તેની પાસે તે ઉભી પણ રહી શકી નહિ. એ વખતે તે બચને લીધે વારંવાર મૂર્છા ખાવા લાગી. જેની સાથે મેરી પવિત્ર વિવાહના બંધનથી બંધાઇ હતી તે પત્નીની સાથે વિના વાતચિત કરે સદાને માટે ચાલ્યો ગયો.

મિસ ઑફેલિયાએ અંતિમ સમય સુધી તન મનથી યથાશક્તિ સેંટકલેરની સેવા સુશ્રુષા કરી. ઑફેલિયા સિવાય એ અમાગી નિરાધાર ગુલામોના તરફ કંઠણાપૂર્ણ નેત્રોથી કોઈ નિહાળનાર રહ્યું નહિ. તેથી દરેક જણ હવે વ્યાકુળ ચિત્તથી તેના તરફ જોતા હતા.

સેંટકલેરના શબને સમાધિસ્થાનમાં પધરાવતી વખતે તેની છાતી આગળથી એક સ્ત્રીની ન્હાની તસવીર તથા તેની પાછળથી વાળનું એક ગુંચળું મળી આવ્યું. ભૂમિદાહ કરતી વખતે સેંટકેડો આશ્ચર્ય, સ્વપ્નમય તરણ જીવનના તે સ્મૃતિ ચિહ્નોને એ જીવનશૂન્ય વક્ષસ્થળ ઉપર જ રહેવા દેવામાં આવ્યાં.

ટોમનું મન પરલોકના વિચારમાં ડૂબી ગયું. સેંટકલેરના આકસ્મિક મરણને લીધે તેને જન્મ પર્યંત ગુલામગીરીની બેડીમાં બંધાયેલા રહેવું પડ્યું એ વિષે તેને જરા પણ વિચાર આવ્યો નહિ. માલિકના મરણ વખતે તેણે તેના આત્માના કમ્પાણને માટે બક્ષિતપૂર્વક પરમેશ્વર આગળ પ્રાર્થના કરી હતી. પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી તેના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ આવ્યો હતો કે પરમેશ્વરે તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો છે; તેથી તેને મનમાં ને મનમાં જ ધણી શાંતિ થવા લાગી.

કૃષ્ણ વેશધારી પાદરીઓની પ્રાર્થના તથા બાલગંભીરતાની સાથે સેંટકલેરને ભૂમિદાહ કરવાના કાર્યની સમાપ્તિ થઇ. એ પછી “ હવે શું કરીશું ? ” એ સદાનો ચાલતો આવેલો પ્રશ્ન સઘળાંની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો.

શોકાતુર દાસ—દાસીઓથી વિંટળાઇને જાતજાતના શોકસૂચક કળાવસોના નમુના નિહાળતી મેરીના મનમાં પણ એ જ પ્રશ્ન આવ્યો. મિસ ઑફેલિયાના મનમાં પણ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. તેણે ઉત્તર પ્રદેશમાં પોતાના

પિતાને ત્યાં જતા રહેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ નિરાધાર દાસ—દાસીઓના મનમાં એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતાં તેમના પ્રાણુ ઉડી ગયા. જેને આધિત હવે તેઓ પડ્યા હતા. તેના નિષ્કુર સ્વભાવથી તેઓ અપરિચિત નહોતા. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે સેન્ટકલેરની બિંકથી જ અત્યાર સુધી મેરી તેઓના ઉપર અત્યાચાર કરી શકતી નહોતી. પરંતુ હવે તેમનો કોઈ રક્ષક રહ્યા નહોતો.

સેન્ટકલેરને ભૂમિદાહ ક્યાને લગભગ પંદર દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ મિસ ઓફેલિયા તેના ઝોરડામાં બેસીને કંઈ કામકાજ કરતી હતી, એટલામાં કોઈએ ધીમેથી તેનું બારણું ખખડાવ્યું. તેણે બારણું ઉઘાડીને જોયું કે સુંદર વર્ણસંકર બાલિકા રોઝાબ્દાર ઉભી રહી છે. તેના વાળ આમતેમ વિખરાધ ગયા હતા, રોઈ રોઈને તેની આંખો સૂઝી આવી હતી. તેને જોતાં જ રોઝા જમીન ઉપર ધુંટણીએ બેસી જઈ તેનું વસ્ત્ર પકડી રાખીને રોતાં રોતાં કહેવા લાગી,—

“ મિસ ફિલિ, કૃપા કરીને મિસ મેરીની પાસે જઈને મારે માટે બે શબ્દો કહો. માઈ રક્ષણ કરો. તે મને શિક્ષા કરાવવાને માટે દંડગૃહમાં મોકલાવે છે—આ જુઓ. ” એમ કહીને તેણે મિસ ઓફેલિયાના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો.

એ કાગળમાં રોઝાને પંદર ફટકા મારવા માટે મેરીએ દંડગૃહના કાર્યાધ્યક્ષને લખ્યું હતું.

મિસ ઓફેલિયાએ પૂછ્યું : “ તે શું અપરાધ કર્યો છે ? ”

રોઝા બોલી : “ મિસ ફિલિ, મારો મિનજ ધણો ખરાબ છે. સહેજ વાતમાં હું ઉસ્કેરાધ જાઉં છું. હું બાઈ સાહેબનાં લુગડાં મારા શરીર ઉપર પહેરી જોતી હતી, તેથી તેમણે મને એક લપડાક લગાવી. મને ગુસ્સો આવ્યો અને તે વખતે મનમાં જે આવ્યું તે મેં કહી નાખ્યું. તે ઉપરથી બાઈસાહેબ બોલ્યાં કે, હવે જો જો હું તારો સંબંધો મિનજ ઉતારી નાખું છું. હજી તું મને ખરાબર ઝોળખતી નથી. આટલા દિવસ માનપાનમાં રહેવાથી તારો મિનજ ધણો વધી ગયો છે, પણ હું તને ખરાબર ઠેકાણે લાવીશ. ”

મિસ ઓફેલિયા ઉભી રહીને વિચાર કરવા લાગી.

રોઝા પુનઃ કહેવા લાગી : “ હું મારથી બિલકુલ ગભરાતી નથી. તમે અથવા બાઈસાહેબ જો મને ઘરમાં પચાસ ફટકા મારો તો એમાં કંઈ લજ્જા નથી. પરંતુ મને ખરાબા પુરૂષની પાસે મોકલાવે, અને તે પણ એવા નીચ નરાધમની પાસે, એ કેટલી શરમની વાત છે ! ”

મિસ ઑફેલિયાએ પહેલાં પણ સાંભળ્યું હતું કે, દામત્વ-પ્રથા-પ્રચલિત દેશોમાં ગુલામોના માલિકો બાલિકા અથવા યુવતિ ગુલામડીઓને અતિ નિષ્ઠુર પ્રકૃતિના માણસની પાસે શિક્ષા કરાવવાને મોકલાવે છે. મિસ ઑફેલિયાએ ધણીવાર સાંભળ્યું હતું કે, એ અમાગિનીઓને શિક્ષા સહન કરતી વખતે લજ્જા, શીલતા, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યત્વ સુદ્ધાંતો ભોગ આપવો પડે છે. પરંતુ એ પ્રમાણે શિક્ષા થતી વખતે ઓંઓને કેટલું ભયંકર કષ્ટ થાય છે તે વિષે કેવળ તેણે કાનોથી સાંભળ્યું હતું. આજે તેણે ભય તથા દુઃખથી ઉદાસ થયેલી ધ્રુવતી રોજાને જોઈ અને તે સંવર્ણ સમજી શકી. પવિત્ર ઓંઓને ઉચિત, ન્યુ ઇંગ્લાંડની સ્વાધીન-પ્રકૃતિ-સુલભ ધૃણાથી તેનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું. પરંતુ હઝ્મેશની ટેવ પ્રમાણે આત્મસંયમ કરી તેણે રોજાને કહ્યું: “બેટા, તું અહિં બેસ. હું તારી શેઠાણી પાસે જાઉં છું.”

તે જતાં જતાં બોલી: “કેવી શરમની વાત છે! આ કેટલું ભયંકર કહેવાય! ખરેખર ગુલામો ઉપર પૈશાચિક અત્યાચાર થાય છે!”

મિસ ઑફેલિયાએ મેરીના ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જોયું કે, મેરી અડધાં નેત્રો મીચેલાં રાખી આરામ ખુરશીમાં બેસી છે. મમ્મી તેની પાછળ ઉભી રહીને તેના વાળ ઓળે છે. જેની જમીન ઉપર બેસીને તેના પગ દબાવે છે.

મિસ ઑફેલિયાએ તેને પૂછ્યું: “આજે કેમ છે?”

એ સાંભળી મેરીએ દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી ક્ષણવારને માટે નેત્રો મીચી દીધાં. તે થોડીવાર પછી બોલી: “બહેન, કાંઈ સમજણ પડતી નથી. જેમ હઝ્મેશાં ચાલ્યા કરે છે તે પ્રમાણે જ ચાલે છે.”

મિસ ઑફેલિયા: “હું રોજાને માટે તમને કાંઈ કહેવા આવી છું.”

એ સાંભળતાં જ મેરીનાં અર્ધાં મીચાયેલાં નેત્રો પૂર્ણ ઉઘડી ગયાં. તેનું મોં લાલ થઈ ગયું. તે કંઈક સ્વરે બોલી: “રોજાને માટે શું કહેવું છે?”

ઑફેલિયા: “રોજાએ જે અપરાધ કર્યો છે તેને માટે હવે તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે.”

મેરી: “શું પશ્ચાત્તાપ કરે છે? હજી પણ તેને વધારે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. હું તેને છોડવાની નથી. મેં આટલા દિવસ સૂઝી તેને જવા દીધી પણ હવે તેને ખરાખર ઠેકાણે લાવીશ. તેને એકવાર ધૂળ ફાકતી કરીશ!”

ઑફેલિયા: “પણ શું બીજી રીતે તેને શિક્ષા કરી શકાય તેમ નથી? આવી રીતે શરમભરેલી શિક્ષા કરવા કરતાં તેને બીજી રીતે શિક્ષા કરો.”

મેરી : “ મારો હેતુ જ તેને શરમાવાનો છે. એ છોકરી જન્મથી પોતાના શીયળ, સૌંદર્ય તથા ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓની માફક રીતરિવાજોના ગર્વમાં જ પોતાની ખરી સ્થિતિ બૂલી ગઇ છે. હું તેને એવી શિક્ષા કરવા માગું છું કે જેથી તેનો એ સર્વ અહંકાર ઉતરી જાય. ”

ઝોફેલિયા : “ પણ ખુદેન, જરા વિચાર કરી જુઓ કે, કોઈ તરૂણ વયની રમણીની લજ્જા તથા ચારિત્રની કોમળતા નષ્ટ કરવાથી તેના અધઃપતનનો માર્ગ ઉઘડી જાય છે. ”

મેરી હસતાં હસતાં તિરસ્કાર પૂર્વક બોલી : “ લજ્જા ! એ વળી શું ! એવા લોકોને વળી લજ્જા કેવી હોય ! હું તેને દેખાડીશ કે રસ્તામાં ફાટલાં તૂટેલાં વસ્ત્રો પહેરીને જે સ્ત્રીઓ રખડ્યા કરે છે તેઓના કરતાં તે જરા પણ શ્રેષ્ઠ નથી. મારી આગળ તેનાં એવાં નખરાં ચાલવાનાં નથી. ”

ઝોફેલિયા : “ આવી નિર્દયતાને માટે તમારે ઇશ્વરના દરબારમાં જવાખ આવવો પડશે. ”

મેરી : “ નિર્દયતા ? કહો જેઉં એમાં નિર્દયતા જેવું શું છે ? મેં ફક્ત પંદર ફટકા મારવાનું લખ્યું છે અને તે પણ ધીમેથી. મને તો એમાં કંઈ જ નિર્દયતા જણાતી નથી. ”

ઝોફેલિયા : “ ના, જરા પણ નિર્દયતા નથી ! હું ખાત્રી પૂર્વક કહું છું કે એ કરતાં તો સ્ત્રીઓ મૃત્યુને હજાર દરજ્જે વધારે સાફ ગણે. ”

મેરી : “ તમારા હૃદયમાં આવી લાગણીઓ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે. પરંતુ દાસ-દાસીઓને એવી શિક્ષા સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી મથો હોય છે. એવી રીતે તેઓને શિક્ષા કરવામાં ન આવે તો તેઓ બરાબર કામ ન કરે. જે એકવાર તેઓને મ્હોડે ચઢાવ્યા કે પછી તેઓ આપણી પર્વા કરતા નથી. તેઓને આટલા દિવસ મ્હોડે ચઢાવ્યાથી ઘણા જ અમીડી ગયા છે. હું તેઓને હવે બરાબર ઠેકાણે લાવીશ. જે કોઈ કક્ષરમાં આવશે કે તેને તરતજ દંડગૃહમાં મોકલાવી આપીશ. ”

જેની, મેરીના પગ દબાવતી હતી, તે મેરીના ઉપરોક્ત શબ્દો સાંભળી એકદમ ચમકી ઉઠી. તેને લાગ્યું કે છેલ્લાં વચનો તેને ઉદ્દેશીને જ ઉચ્ચારવામાં આવ્યાં છે. કદાચ રોજ પછી તેને પણ દંડગૃહમાં જવું પડશે.

મિસ ઝોફેલિયા મેરીના મુખ તરફ જોઈ રહી. કોષથી તેનું સમસ્ત શરીર કંપવા લાગ્યું. પરંતુ તેણે વિચાર કર્યો કે, મેરીની સાથે વાદવિવાદ કરવાથી કંઈ શુભ પરિણામ આવશે નહિ તેથી તે ધીરે ધીરે પોતાના ઓરડામાં આવતી રહી. રોજાના દુઃખમાં તે એટલી બધી દુઃખી બની ગઇ

હતી કે તે રોજાને કહેવાનું પણ બૂલી ગઈ કે મેરીએ તેનું કહેવું માન્યું નહિ. એ પછી કેટલીકવારે એક કાળો ગુલામ મેરીની આસપાસ રોજાને પકડીને ઢાંડગૃહમાં લઈ ગયો. રોજા ઘણી ઘણી વિનંતિ કરવા લાગી, ઘણું રોષ પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે મેરીનું પાપાણ હૃદય પિગળ્યું નહિ.

એડોલ્ફના ઉપર મેરીને ઘણી રીસ હતી. પરંતુ સેન્ટકલેર કોઈ દાસ-દાસીને મારવા દેતો નહિ. તેથી તે અત્યારસુધી એડોલ્ફને કોઈ પણ પ્રકારની શિક્ષા કરી શકી નહોતી. સેન્ટકલેરના મરણથી એડોલ્ફ દુઃખ તથા નિરાશાથી એકદમ નિસ્તાહિત થઈ ગયો હતો. મેરીના ભયથી તે હમ્મેશાં ધ્રુજતો હતો. મેરીએ સેન્ટકલેરના ભાઈ આલ્ફ્રેડ તથા પોતાના વકીલની સાથે સલાહ કરી અંતે નક્કી કર્યું કે, ઘર તથા સઘળાં દાસ-દાસીઓને વેચી નાંખવાં અને ફક્ત પોતાની માલિકીના ગુલામોને લઈ પોતાના પિયરમાં ચાલ્યા જવું. એ વાત સાંભળી એક દિવસ એડોલ્ફ ટોમની પાસે આવીને બોલ્યો : “ટોમ ! હવે બાઈ સાહેબ આપણને વેચી નાંખશે એ વિષે તે કંઈ સાંભળ્યું છે કે?”

ટોમ : “ના. તે કોની પાસેથી આ વાત સાંભળી ?”

એડોલ્ફ : “શેડાણી જ્યારે વકીલની સાથે એ વિષે વાતચિત કરતાં હતાં, ત્યારે હું પડદાની પાછળ સંતાઈ રહીને સાંભળ્યા કરતો હતો. થોડા દિવસોમાં આપણને વેચી નાંખશે.”

ટોમ લાંબો નિશ્વાસ મૂકતાં બોલ્યો : “જેની પરમેશ્વરની ઇચ્છા.”

એડોલ્ફ બોલ્યો : “હવે એવા શેઠ મળવાના નથી. પરંતુ આ શેડાણીની પાસે રહેવા કરતાં વેચાઈ જઈએ તે જ સાઈ છે.”

ટોમનું હૃદય શોકથી ભરાઈ આવ્યું. તેણે ઉત્તર ન આપ્યો. તે પાછળ જીનીને ઉઠા રહ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે ઘણા વખતે ભાગ્યના ભાનુને હૃદય થવાનો સમય પાસે આવ્યો હતો. પરંતુ અચાનક આ શું થઈ ગયું ! કિનારે આવતાં આવતાં નૌકા ડૂબી ગઈ. સ્વતંત્ર થવાની આશા હતી પરંતુ એ સર્વ આશાઓ ઉડી ગઈ ! ટોમ સ્વતંત્રતાને અમૂલ્ય ધન ગણતો હતો, તથાપિ તે ઈશ્વરની ઇચ્છાને આધિન થવામાં પોતાનું કર્તવ્ય માનવા લાગ્યો. તે ઉંચે નજર કરી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો : “પ્રભુ ! તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ.” પરંતુ એટલું બોલતાં બોલતાં તેનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું.

થોડીવાર પછી ટોમ મિસ એડેલિયાના ઝોરડામાં ગયો. ઈવાના મરણ પછી મિસ એડેલિયા ટોમના તરફ ઘણો સ્નેહ દેખાડતી હતી. ટોમ એડેલિયાની પાસે જઈને બોલ્યો : “મિસ ફ્રિલિ, સેન્ટકલેરે મને ગુલામ-ખીરીમાંથી મુક્ત કરી દેવાનું વચન આપ્યું હતું. એ વિષે વકીલની સાથે વાત-

મિત પણ થઈ હતી. ને તમે શેઠાણીને એ વિષે બે શબ્દો કહેો તો મૃત આલિશની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થઈ શકે. ”

એફેલિયા બોલી : “ ટોમ ! હું તારે માટે તારી શેઠાણીને કહીશ. પરંતુ એથી કાંઈ લાભ થાય એવી મને આશા લાગતી નથી. ”

એમ કહીને મિસ એફેલિયાએ ટોમને વિદાય કર્યો. તેના ગયા પછી તે વિચાર કરવા લાગી કે, શેઠાણે માટે કહેતી વખતે મેં જરા સમ્પત ભાષા વાપરી હતી તેથી કદાચ મેરીએ માંડું કહેવું માન્યું નહિ હોય. પણ આ વખતે મીઠી વાતો કરીને તેને સંતુષ્ટ કરી ટોમને માટે વાત કહાડીશ તો કદાચ તે તેને મુક્ત કરવાને કબૂલ થશે. એવો વિચાર કરીને ઘ્યાણ મનની મિસ એફેલિયા મેરીના ઝોરડામાં આવી.

મેરી શય્યામાં સૂઈ રહી હતી. જેની નામની દાસી જાતજાતના કાળા રંગના વસ્ત્રોના નમુના દેખાડતી હતી. મેરી એ બધા નમુનામાંથી એક જૂદો કાઢી બોલી : “ આ કાંઈ સારો જણાય છે. પરંતુ આ બરાબર શોકસૂચક છે કે નહિ તેની મને ચોક્કસ ખબર નથી. ”

જેની તરત જ બોલી ઉઠી : “ શું ? આ શોકસૂચક નથી ? તે દિવસે જનરલ ડરબન સાહેબના મૃત્યુ પછી તેની મહામાયે આવા જ રંગનો પોશાક પહેર્યો હતો. પહેર્યા પછીથી ઘણો જ શોભે છે. તેથી જોનારાનું મન આકર્ષાય છે. ”

મેરી, એફેલિયાના તરફ જોઈ બોલી : “ તમારો શું મત છે ? ”

એફેલિયાએ કહ્યું : “ જેવી જ્યાંની રીતમાત. આવી બાબતમાં મારા કરતાં તમે વધારે સાફ સમજી શકો છો. ”

મેરીએ કહ્યું : “ જો ખરી વાત પૂછો તો મારે પહેરવાને યોગ્ય કોઈ સારો પોશાક જ નથી. પણ આવતા અઠવાડિયામાં તો હું જવાની છું તેથી મને તે એક પોશાક પસંદ કરી લેવો પડે છે. ”

મિસ એફેલિયા : “ તમે આટલાં બ્લેલાં જતાં રહેશો ? ”

મેરી : “ હા. સેન્ટકલેરના બાઈ તથા વકીલની સલાહ છે કે સઘળાં દાસ—દાસીઓને તથા ઘરના સરસામાનને લિલામમાં વેચી નાંખવો. ”

એફેલિયા : “ મારે તમને એક વાત કહેવાની હતી. ઓગસ્ટને ટોમને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. એટલું જ નહિ પણ તેણે એ વિષે વકીલની સાથે વાતચીત સુધાં કરી હતી. હું આશા રાખું છું કે તમે જરા કાળજી લઈને વકીલની ખાસે જલદીથી તેને માટે મુક્તિપત્ર લખાવી લેશો. ”

મેરી : “ વાહ ! શું ટોમને સુક્ત કરી દઉં ? મારાથી એ કામ કદિ થવાનું નથી ! ટોમની ધણી કિંમત ઉપજશે. હું તેને છોડી શકીશ નહિ. ટોમને સ્વતંત્રતાની વળી શી જરૂર છે ? ટોમ અત્યારે જેવું સુખ ભોગવે છે તેવું સુખ તેને સ્વતંત્રતાથી કાંઈ મળવાનું નથી. ”

ઑફેલિયા : “ પરંતુ ટોમને સ્વતંત્ર થવાની ધણી ઇચ્છા છે. સેન્ટ-કલેરે તેને ગુલામગીરીમાંથી સુક્ત કરવાનું વચન આપ્યું હતું. ”

મેરી : “ ટોમ તો એવી ઇચ્છા રાખે. ગુલામો કોઈ પણ સ્થિતિમાં સંતોષ માનતા નથી. જે વસ્તુ તેમને મળ્યા શકતી નથી તેને માટે તેઓ ધણા આતુર રહે છે. હું ગુલામગીરી કાઢી નાખવાની ખામતમાં વિશ્વ છું. કેમકે જ્યાં સુધી ગુલામો કોઈ માલિકના અધિકારમાં રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓ યગડતા નથી. પરંતુ સ્વતંત્રતા મળતાં તેઓ આગસુ થઈ જાય છે, દારૂ પીવા લાગે છે અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે. મેં એવા સેન્ટડો ઉદાહરણ જોયાં છે. દાસ-દાસીઓને સ્વાધીનતા આપવાથી તેમનું કંઈ બહું થઈ શકતું નથી, પણ ઉલટું તેઓનું અનિષ્ટ થાય છે. ”

ઑફેલિયા : “ પણ ટોમ સદાચારી, મહેનતુ અને ધાર્મિક છે. ”

મેરી : “ ઓહ ! એવી ખામતોથી હું ભોળવાઈ જતી નથી. મેં એવા સેન્ટડો ધાર્મિક ગુલામો જોયા છે. જ્યાં સુધી શેઠની ડાંચા નીચે રહે છે ત્યાં સુધી જ તેઓ સારા રહે છે. ”

ઑફેલિયા : “ પણ જ્યારે તમે તેને લિલામમાં વેચી નાખશો, ત્યારે કદાચ કોઈ નિષ્ઠુર પ્રકૃતિનો માણસ તેને ખરીદ કરી લેશે તેનો તો કાંઈ વિચાર કરો ! ”

મેરી : “ એ બધી નકામી વાતો છે. જે નોકર સારો હોય તો સોમાં એક પણ શેઠ ખરાબ મળતો નથી. લેકો બલે ગમે તેમ બોલ્યા કરે. ધણું ખર્ચ સઘળા માલિકો સારા હોય છે. હું જન્મથી આ દક્ષિણ દેશમાં રહું છું, પણ મેં હજી સુધી એક પણ ખરાબ શેઠને જોયો નથી. ટોમનો ભવિષ્યનો શેઠ તેના ઉપર જીવન કરશે એ હું માની શકતી નથી. ”

ઑફેલિયા : “ વાહ ; પરંતુ તમારા પતિની છેવટની ઇચ્છા ટોમને ગુલામગીરીમાંથી સુક્ત કરી દેવાની હતી. તેણે ઈવાની આગળ પણ એ વિષે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તમારા પતિની તથા પુત્રીની છેવટની ઇચ્છાને તમે આ પ્રમાણે કચડી નાંખો એ શું તમને યોગ્ય છે કે ? ”

મેરી એ વાતનો ઉત્તર ન આપતાં મ્હોં પર રૂમાલ મૂકીને રાવા.

લાગી અને બેશુદ્ધ થઇ જવાની બિહકને લીધે એમોનિયાની શીશી સુંઘતાં સુંઘતાં ઈંધાયેલા સ્વરે કહેવા લાગી : “ જે હોય છે તે મારી સાથે લડવાને જ આવે છે. કોઈ મારા દુઃખમાં ભાગ તો લેતું જ નથી. મેં કદિ પણ ધાર્દ નહોતું કે તમે આ પ્રમાણે મારા શોકનું સ્મરણ કરાવવાને આવશો. તમને પણ મને દુઃખ દેતાં જરા વિચાર સુદ્ધાં આવ્યો નહિ ? મારી દરકારજ કોણ કરે છે ? મારી સ્થિતિ કોણ સમજી શકે છે ? દરેકને પોત પોતાના સુખની પડી છે. મારે એક પુત્રી હતી, તેને પરમાત્માએ લઈ લીધી; ત્યાર પછી મારા સ્વામી-મારા મનપસંદ સ્વામી હતા તેમનું પણ મૃત્યુ થયું. તમારા મનમાં જરા પણ માયા નથી. તેથી જ તમે એનું નામ લઈ મારા શોકને વિશેષ તાજે કરી આપ્યો છે.”

એમ કહીને મેરી વધારે જોરથી રોવા લાગી. તેને બેશુદ્ધિનાં લક્ષણ જણાવા લાગ્યાં. તે મગ્મીને કહેવા લાગી : “ પ્યારી પ્યારણાં ઉઘાડી નાંખ, કપૂરની શીશી લાવ, મારા માથા ઉપર પાણી રેડ, મારાં લુગડાં દીલો કરી નાંખ. ”

ચારે તરફ ધણો શોરબકોર થઈ રહ્યો. એ અરસામાં મિસ ઑફેલિયા જીવ લઇને પોતાના ઓરડામાં જતી રહી.

મિસ ઑફેલિયાએ જોયું કે, મેરીની સાથે વિવાદ કરવો નકામો છે. બેશુદ્ધિને બોલાવવાની મેરીમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. ત્યાર પછી જ્યારે કોઈ વખતે દાસ-દાસીઓના સંબંધમાં તેની આગળ સેન્ટકલેર તથા ઈવાના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો ત્યારે તે ધણો ઉત્પાત કરી મૂકતી. મિસ ઑફેલિયાએ ટોમના ઘુટકારાનો ઉપાય ન જોઈ મિસિસ શેલબિને એક પત્ર લખ્યો, અને તેમાં ટોમનાં દુઃખની હકીકત સ્પષ્ટપણે જણાવી. તેણે ટોમને જલ્દીથી લઈ જવા માટે પત્રમાં ધણો આગ્રહ કર્યો.

તેના બીજે જ દિવસે ટોમ, ઑડોલ્ફ તથા બીજા છ ગુલામોને વેચી ખાંખવાને માટે લિલામગૃહમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા.



પ્રકરણ ૩૩ મું.

ગુલામો વેચવાની વખાર.



૬૬ પાઠિકાએને ‘ ગુલામો વેચવાની વખાર ’ એ નામ સાંભળીને કદાચિત્ આશ્ચર્ય લાગશે, અને તેઓ મનમાં કલ્પના કરવા લાગશે કે, એ સ્થળ ભીષણ અંધકારથી ભરપૂર તથા દુર્ગંધી-વાળું હશે. પરંતુ વાસ્તવિક તેમ નહોતું. સમ્યક્તાની ઉન્નતિની સાથે સાથે લોકો સુસમ્ય રીતે, તથા ઘણી ચતુરાઈથી પાપ-કૃત્યો કરતાં શિખે છે. બજારમાં મનુષ્યરૂપી સંપત્તિ—જીવાત્મારૂપી માલને વેચવા માટે મૂકવામાં આવતો, ત્યારે એ મૂલ્યવાન માલનું મૂલ્ય ઓછું ન થઈ જાય તે વિષે ગુલામોના વ્યાપારીઓ વિશેષ કાળજી રાખતા હતા. ગુલામોને વેચતાં પહેલાં તેઓને સારાં વસ્ત્રો તથા સાફ ખાવાનું આપવામાં આવતું. તેમજ તેઓને કાંઈ રોગ ન થાય તેની ઘણી સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી. તેથી ન્યુઓર્લિન્સના વ્યાપારીઓની વખારો અસ્વચ્છ તથા અંધકારથી પૂર્ણ જોવામાં આવતી નહોતી. એ સર્વ વખારોના આગલા ભાગમાં સુસજ્જિત વરંડા જોવામાં આવતા હતા. ત્યાં દાસ-દાસીઓ હારબંધ ઉભા રહેતાં. બહારનાં લોકો એ ઉપરથી સમજી જતાં કે આ સ્થળે નરનારીઓનું વેચાણ થાય છે.

વ્યાપારીઓ ખરીદનારાઓને આદરસત્કારપૂર્વક બોલાવી ગુલામોને દેખાડતા હતા. પાઠક! આપણે પણ ત્યાં જઈશું કે? પરંતુ આપણે ત્યાં જઈને શું જોઈશું? ત્યાં જઈને કેવળ હૃદયભેદક દેખાવ આપણા જોવામાં આવશે. પરંતુ ત્યાં જવાની આપણને જરૂર છે. ત્યારે ચાલો આપણે જઈએ. જીઓ, સ્વામી, સ્ત્રી, પિતા, માતા, બાળક વગેરે નિરપરાધી નિરાધારો એક ખીજાની પાસેથી જન્મને માટે જૂદા પડવાના વિચારથી રુદન કરી રહ્યાં છે. સ્ત્રી, સ્વામીના સ્તંભ ઉપર મસ્તક મૂકીને કહે છે:—“ હાય વિધાતા! અમારે જન્મને માટે જૂદાં થવું પડશે. ઈશ્વર કરે ને અમે ભોગાં જ વેચાઈ જઈએ!” કોઈ ઠેકાણે સ્વામી સ્ત્રીને ગળે બાઝી પડી કહે છે:—“ માફ જીવન વૃથા છે. પરમેશ્વરે મને પુરૂષ તરિકે જન્મ શા માટે આપ્યો હશે?” કોઈ માતા બાલકને હૃદય સાથે દબાવી રાખી પોતાનું કપાળ કુટતાં કુટતાં કહે છે:—“ પરમેશ્વર! તેં મારા પેટે બાળક શામાટે આપ્યું? મૃત્યુ! તું ક્યાં છે? આવ, આવ અને મને તારો શિકાર બનાવ.” બાળક બાલિકાઓ પોતપોતાની માતાને

મન્યુત પકડી રહ્યાં છે. જાણે તેમને આ જન્મમાં માતાથી જુદાં થવું જ નહિ પડે ! આ પ્રમાણેના હૃદયભેદક દેખાવ જોઈને પાપાણનું હૃદય પણ પિગળી જઈ શકે. પરંતુ એ નરપિશાય નરાધમ અર્થલોભી વણિકોની નિષ્કુર-તાની સીમા જ નહોતી.

જે અવિનાશી માનવાત્માને અમૃતમયધામમાં જવાનો અધિકાર છે, જેઓને માટે જગન્નિયંતા નારાયણની ગોદ સર્વદા ખુલ્લી છે, તેઓનું આજે પૈસાના લોભમાં અંધ બની ગયેલા ગુલામોના વ્યાપારીઓ વેચાણ કરે છે ! તેમ છતાં એ વણિકો પોતાને સુધરેલા-સજ્યતાની ટોચે ગિરાજેલા માને છે અને અન્ય જાતિના લોકોને લૂચ્યા કહી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે !

ટોમ, ઝેડોલ્ફ તથા બીજા છ સાત ગુલામોને સ્કેંગ નામના એક વ્યાપારીની વખારમાં મોકલવામાં આવ્યા. અહિં બીજાં પણ ઘણા દાસ—દાસીઓ વેચાવાને આવ્યા હતા ! તેઓને હસતાં રાખવા માટે વખારોના માલિકો ઘણી મહેનત કરતા હતા. દાસ-દાસીઓનાં વિષણુવદનો નિહાળીને કદાચ ગ્રાહકો ઓછી કિંમત આપે એ આશંકાથી તેઓને હસતાં રાખવા માટે યત્ન થઈ રહ્યા હતા. ચોતરફ ઠૂઠા મસ્કરી ચાલી રહી હતી. પરંતુ ટોમના જોવો સંસ્કારી માણસ કદાપિ એવી અવસ્થામાં હસી શકે ખરો કે ? તેનું હૃદય ઈવાના તથા સેન્ટકલેરના શોકમાં વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. તેમાં વળી તેની આવી દુર્દશા થઈ. જેમનામાં મનુષ્યાત્મા છે તેઓ આવી અવસ્થામાં કદાપિ હસી શકે જ નહિ.

ટોમ, બીજા દાસ-દાસીઓથી વેગળો જઈને થોડે દૂર એક ખૂણામાં શોકાતુર મુખે પોતાની પેટી ઉપર બેઠો હતો. પરંતુ વખારના માલિકો કોઈને પણ ઉદાસ બેસી રહેવા દે એવા નહોતા. તેઓ દાસ-દાસીઓના હાથમાં વાજીંત્ર આપી તેઓને ગાયન ગાવાનું કહેતા. જે હતભાગ્ય દાસ-દાસીઓ સ્ત્રી, સ્વામી, સંતાન અથવા માતાપિતાથી જન્મને માટે વિખૂટા પડવાના વિચારથી શોકમગ્ન થઈ જવાને લીધે નાચગાનમાં ભાગ લઈ શકતા નહોતા. તેઓને ‘બદમાશ’ ગણવામાં આવતા હતા. એવા ‘બદમાશ’ લોકોને શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. જે કદાપિ ખરીદનારની આગળ ગુલામો હસ્તુ મ્હોં રાખીને ઉભા રહેતા નહિં, તો તેમની પીઠ ઉપર ચાપુકનો સખ્ત પ્રહાર કરવામાં આવતો.

સ્કેંગ સાહેબની વખારમાં સેમ્પે નામનો એક સીધી—ગુલામ મદદ-નીશ કાર્યાધ્યક્ષની જગ્યાએ હતો. તે સંધળાને હસાવવાનો યત્ન કરતો હતો. અને જેઓ ઉદાસીનભાવે બેસી રહેતાં તેઓને ચાપુકથી મારતો હતો. પાકો

કદાચ આ સ્થળે અમને એમ પૂછશે કે, એ માણસ સીધી-ગુલામ હોવા છતાં પોતાના જાતિ બંધુઓ પ્રત્યે શામાટે એટલો બધો જુલમ કરતો હતો ? એના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, સંસારમાં પરાધિન કે પરાજીત જાતિના લોકો સર્વદા ધણા સ્વાર્થી તથા નીચ થઈ જાય છે. પોતાને જે લાભ થતો હોય તો વિદેશી ઉપરીઓ ખુશામત કરવા સાર પોતાના સ્વદેશી બંધુઓ ઉપર જુલમ કરતાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નથી. એવાં ઉદાહરણો જે જોઈતા હોય તો આપણા દેશમાંથી ઘણાં મળી આવશે. એમ્મે અશિક્ષિત હતો તેથી તે પોતાના સ્વદેશી બંધુઓ ઉપર જુલમ કરતો હતો તેને માટે અમે તેના દોષ કાઢતા નથી.

એમ્મે, ટોમને શોકાતુર મુખે એક ખૂણામાં બેસી રહેલો જોઈને તેની પાસે આવીને બોલ્યો : “ તુમ કયા કરતા હૈ ? ”

ટોમે શાંતિથી કહ્યું : “ માઈ લિલામ થશે. ”

એમ્મે ટોમની વાત સાંભળીને તેને હસાવવા માટે હા : હા : કરીને હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ માઈ પણ કાલે જ લિલામ થશે. ” તેણે મનમાં ધાર્યું કે મેં ઘણું જ હસવા જેવું કહ્યું છે, તેથી ટોમ જરૂર હસી પડશે. ત્યાર પછી ઍડોલ્ફના ખમા ઉપર હાથ મૂકીને તે હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ આ બધા લોકોનું કાલે લિલામ થશે. ”

ઍડોલ્ફે ચીકાકા જઈને કહ્યું : “ મારી આગળથી ચાલ્યો જ. ” તેથી એમ્મે બોલ્યો : “ બાપરે ! આ તો ગોરા ગુલામ છે. એને તો તમાકુ પાણાની દુકાને બેસાડવામાં આવે તો ઠીક થાય. ”

ઍડોલ્ફે કહ્યું : “ હું કહું છું કે, અહિંથી જતો રહે; કેમ નહિ જાય કે ? ”

એમ્મે : “ આપણા આ ગોરા ગુલામભાઈ તો રહેજ વાતમાં ગુસ્સે થઈ જાય છે. ”

એમ કહીને તે ઍડોલ્ફનું અનુકરણ કરી તેના ચાળા પાડવા લાગ્યો અને મસ્કરીરૂપે બોલ્યો : “ આ કોઈ મ્હોટા માણસને ત્યાં હોય એમ લાગે છે. ”

ઍડોલ્ફે કહ્યું : “ હા, હું જોને ત્યાં હતો તે તારા જેવા છપ્પન ગુલામોને ખરીદવાને શક્તિમાન હતા. ”

એમ્મે બોલ્યો : “ બાપરે ! ત્યારે તો એ કોઈ મ્હોટા આસામી હોવો જોઈએ. ”

ઍડોલ્ફે અભિમાનથી કહ્યું : “ હું મિં સેન્ટલેરને ત્યાં હતો. ”

એમ્મે બોલ્યો : “ એમકે ? ત્યારે જ ધરની લાંગેલી તૂટેલી ચાહદાનીઓ પણ અહિંના વેચાવાને આવી છે ! ”

એ મસ્કરી સાંભળી ઐડોલ્ફ ક્રોધપૂર્વક સેમ્બો તરફ ધસ્યો. તે જોઈ સઘળાં તાળીઓ પાડવા લાગ્યાં. તેથી ઘણો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો. એ ગરબડ સાંભળીને વખારનો મુખ્ય માલિક હાથમાં ચામુક લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને સૌ પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને જોઈવાઈ ગયા. સેમ્બો તેને જોતાં બોલ્યો : “ સાહેબ, પ્રથમ આવેલા ગુલામો જરા પણ ગરબડ કરતા નથી. મેં તેઓને સીધા કરી નાંખ્યા છે. પરંતુ આ નવા આવેલા ગુલામો ઘણું તોફાન કરે છે. ” એ સાંભળીને એ મહાશય કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય દોમ તથા ઐડોલ્ફને એ ચાર લાતો મારીને ચાલતા થયા. જતી વખતે કહેતા ગયા કે, “ સઘળાં ગુપચુપ સૂઈ જાઓ, જરા પણ ઘોંઘાટ કરશો નહિ. ”

ગુલામોના ઓરડામાં ચાલતો પ્રકાર પાઠકો જોઈ રહ્યા. હવે ગુલામડીઓના ઓરડામાં કેવો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે તે તરફ આપણે નજર કરીએ. પાઠક, આવેલ આપણે આ સ્થાનેના ઓરડામાં પ્રવેશ કરીએ. જુઓ, અહિંયા અસંખ્ય ગુલામડીઓ બેઠી છે. તેઓમાં વૃદ્ધ, યુવતી, બાલિકા, સર્વ પ્રકારની સ્ત્રીઓ જણાય છે. એંશી વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રીથી તે ત્રણ વર્ષની બાલિકા પર્યંત અહિં છે. આ જુઓ, એક દશ વર્ષની બાલિકા રૂવે છે. તેની માતાને ગર્ભ દાલે વેચી નાંખવામાં આવી છે. આજે તેના તરફ સ્નેહ દૃષ્ટિથી કોઈ જોનાર રહ્યું નથી. બાલિકા મા મા કરીને રોયા કરે છે. કોઈ તેના તરફ જવું પણ નથી.

આ જુઓ, અધિક પરિશ્રમ કરવાથી વાત-આધિ-અસ્ત પુટ્ટી એક તરફ એસીને ગુપચુપ રોયા કરે છે. ત્રણવાર તેને માટે ખૂબો પાડવામાં આવી, પરંતુ કામ કરવાને તદ્દન નાલાયક છે એમ કહીને કોઈએ તેને ખરીદી નહિ. પુત્ર તથા પુત્રીઓ મળીને તેનાં પાંચ છ બાળકોને જૂઠા જૂઠા માણસો ખરીદી ગયા છે. શોકાતુર વૃદ્ધ માતા તેમને માટે અશ્રુપાત કરી રહી છે.

હજી જોવું છે કે ? આજે ત્યારે જેતા જેના મારી પાછળ આવે. જુઓ, આ બે સ્ત્રીઓ બીજી સ્ત્રીઓથી જરા દૂર બેઠી છે. તેમનો પોશાક ગૃહસ્થ મહિલાઓના જેવો જણાય છે. રંગ પણ ઇંગ્રેજોને મળતો આવે છે. એક સ્ત્રીની ઉમ્મર પીસતાળીશ વર્ષની હશે. તેના ચરીરનો આંધો ઘણો મજબુત જણાય છે. તેની પાસે બેઠેલી યુવતીની ઉમ્મર પંદર વર્ષની હશે. તેમનાં મુખ એક બીજાને ઘણાખરા મળતાં આવે છે. એ યુવતી પ્રથમ જણાવેલી સ્ત્રીની પુત્રી હોવી જોઈએ. પ્રાંઠા રમણી ઇંગ્રેજના ઔરસથી કાન્નિ ગુલામડીને પેટે અવતરેલી હતી. યુવતીનો જન્મ પણ ઇંગ્રેજના ઔરસથી જ થયો હતો એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. તેઓનો પોશાક અને સુકોમળ હસ્ત જેતાં અનુમાન

કરી શકાતું હતું કે, તેમણે કદાપિ મહેનતનું કાર્ય કરેલું નથી. તે જન્મે સ્ત્રી-ઓનું આવતી કાલે લિલામ થવાનું છે.

ન્યુયોર્કવાસી એક ધાર્મિક ખ્રિસ્તીએ તેઓને વેચવા માટે આ વખાર-માં મોકલ્યાં છે, તેમની જે કિમ્મત ઉપજશે તે તેને જ મળશે. પરંતુ તે પોતે ધર્મપરાયણ હોવાથી તેમાંથી થોડા રૂપિયા દેવળમાં અને લોર્ડ બિશપને માટે વ્યય કરશે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

ઉપરોક્ત સ્ત્રીઓમાંથી પ્રૌઢા સ્ત્રીનું નામ સુસાન હતું. તેની પાસે એકેલી યુવતી જે તેની પુત્રી થતી હતી, તેનું નામ એમેલિન હતું. તેઓ ન્યુયોર્ક-સવાસી એક દયાળુ ગૃહસ્થ મહિલાની દાસીઓ હતી. તેણે તેઓને કાળજી પૂર્વક શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેથી જન્મે જણીને સારી પેઢે લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તે ગૃહસ્થ મહિલાનો પુત્ર ધણો ઉડાઉ હોવાથી તે ધણો કરજદાર થઈ ગયો હતો. ન્યુયોર્કના એક મોટા વ્યાપારીની પેઢી-માંથી તેના પુત્રે રૂપિયા ઉપાડ્યા હતા. તે વ્યાપારીએ પોતાના રૂપિયા વસૂલ કરવા માટે તેના ઉપર કોર્ટમાં ફરિયાદ માંડી અને કોર્ટ તરફથી હુકમનામું થતાં તેના ઘર ઉપર જપ્તી આવી. પરંતુ કંપનીના વકીલે સલાહ આપી કે સ્થાવર સંપત્તિને વેચી નાંખીને રૂપિયા વસૂલ કરવામાં ધણું ખર્ચ તથા ધણો વખત લાગશે. તેથી તેની સલાહ પ્રમાણે અસ્થાવર સંપત્તિનું જ લિલામ કરવાનું નક્કી થયું. અસ્થાવર સંપત્તિમાં દાસ-દાસીઓ સૌ કરતાં વિશેષ મૂલ્યવાન હોય છે. પરંતુ તે પેઢીનો માલિક ઉત્તર પ્રદેશનો વતની હતો અને ચુસ્ત ક્રિશ્ચિયન હતો. તેણે તે નનારીઓનું વેચાણ કરવાને કેવી રીતે કબૂલ થાય ? તે દાસત્વ-પ્રથાને કેવી રીતે ઉત્તેજન આપી શકે ? એ વિષે વકીલ તથા તેની વચ્ચે ધણો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. અસ્થાવર સંપત્તિ વેચી ન નાંખે તો ત્રીસહજાર રૂપિયા વસૂલ થઈ શકે એવો સંભવ નહોતો. એક તરફ ત્રીસ હજાર રૂપિયા અને બીજી તરફ ખ્રિસ્તી ધર્મ હવે એમાં કોનું મૂલ્ય વધારે ? એ એમાંથી અંતે ત્રીસ હજાર રૂપિયાવાળું પડ્યું જ નીચું નમ્યું. તેની કિમ્મત વધારે થઈ. તેથી તે પેઢીના વ્યાપારીએ અસ્થાવર સંપત્તિ જપ્ત કરીને વેચી નાંખવા માટે પોતાના વકીલ ઉપર પત્ર લખ્યો. વકીલને પત્ર મળતાં જ તેણે સુસાન તથા તેની કન્યાને વેચી નાંખવા માટે વખારમાં મોકલાવી દીધી એટલા માટે સુસાન તથા તેની કન્યા એમેલિન અહિં વખારમાં બેસીને રહે છે.

એમેલિન કહેતી હતી : “ મા, તું મારા બોળામાં માથું મૂકીને જસ સઈ જા. ”

સુસાને કહ્યું : “ બેટા, મારી આંખોમાં ભંધ નથી. કદાચ આ આપણો અંતિમ મેળાપ છે. ”

એમેલિન બોલી : “ મા ! પ્રભુની કૃપા હશે તો કદાચ આપણે બેગાં જ વેચાઈ જઈશું. ”

સુસાને કહ્યું : “ બેટા એમેલિન ! મને લાગતું નથી કે આપણે સાથે વેચાઈશું. એવી વૃથા આશાનું પોષણ કરીને હું મારા મનને મનાવી શકતી નથી. ”

એમેલિન બોલી : “ કેમ ? તે લિલામ કરનારો તો કહેતો હતો કે, તમને બન્ને જણને સાથે જ વેચવામાં આવશે. ”

સુસાનની ઉમ્મર વધારે હતી. તેણે ઘણો અનુભવ મેળવ્યો હતો તેથી તે લોકોના સ્વભાવ સ્હેજમાં પારખી જતી હતી. લિલામ કરનારા માણસનાં વચનો અને તેની બોલવાની રીત ઉપરથી તે એકદમ હતાશ થઈ ગઈ હતી. બ્યારે તે વખારના રક્ષકે એમેલિનનો હાથ ઝાલી તેના સુંદર વાળ હલાવતાં કહ્યું હતું કે, “ ચહે માલ બહોત ઉમદા હૈ, ઇસકે દામ ખૂબ આવેંગે—” ભારથી જ સુસાનનો જીવ ઉડી ગયો હતો. સુસાનનું હૃદય ઘણું ધાર્મિક હતું. તેથી પોતાની પુત્રીને લંપટ, પિશાચ પ્રકૃતિનો ગોરો ધનિક ખરીદીને પોતાની ઉપપત્ની બનાવશે એ વિચારે તેના અંતરને દ્રવ્ય કરી નાંખ્યું હતું.

એમેલિન પુનઃ બોલી : “ મા ! તને રસોઈ કરતાં સારી રીતે આવડે છે. જો કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં તને રસોઈજીવનું અને મને સીવવાનું કામ મળી જાય તો આપણે સુખમાં રહી શકીએ. ”

સુસાન બોલી : “ બેટા ! લાવ, તારા વાળને સીધા કરીને બાંધી આપું. ”

એમેલિન : “ પણ એવી રીતે સીધો બંધોડો વાળવાથી તો હું ખરાબ દેખાઈશ ! શું સીધા બોળેલા વાળ જોઈને કોઈ ગૃહસ્થ મને ખરીદશે ખરો કે ? ”

સુસાને કહ્યું : “ હા, ખરીદશે. ”

એમેલિન બોલી : “ કેવી રીતે ખરીદશે ? ”

સુસાન : “ ધાર્મિક તથા ગૃહસ્થ માણસોને સીધો-સાદો પોશાક ઘણો ગમે છે. તેઓ ઠાઠમાઠને પસંદ કરતા નથી. પરંતુ લંપટ તથા પિશાચ પ્રકૃતિના લોકો પોશાકનો ઠાઠમાઠ જોઈને મોહિત થઈ જાય છે અને ખરીદ કરવાને લલચાય છે. હું આવી બાબતોમાં તારા કરતાં વધારે સમજું છું. બેટા, હું તને એક આશા કરું છું. જો કદાપિ દુર્ભાગ્યવશાત્ આપણે જૂદે જૂદે ઠેકાણે વેચાઈ જઈએ, તથા આપણે પુનઃ મળી ન શકીએ તો તું મારા આટલાં વચનો સ્મરણમાં રાખજે કે, પ્રાણ જાય તો પણ ધર્મનો ત્યાગ કરવો

નહિ. કદાચિત તારો સ્ત્રી ધર્મ નષ્ટ કરવાને માટે કોઇ ગોરો વ્યાપારી તારા ઉપર અભાચાર કરવા માટે તો આત્મહત્યા કરીને તું તારા ધર્મનું રક્ષણ કરજે. મેમસાહેબે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે સ્મરણમાં રાખજે. તારા બાઈ-બલને તથા ધર્મસંગીત પુસ્તકને સર્વદા તારી પાસે જ રાખજે. પરમેશ્વરને ભૂલી જઇશ નહિ. તે સર્વદા તારું સંરક્ષણ કરશે. ”

સુસાન તદ્દન નિરાશ થઇને કન્યાને એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપતી હતી. તે વિચાર કરી રહી હતી કે, આવતી કાલે તેની પરમ સુંદરી પવિત્ર હૃદયની કન્યાને ખરીદવા સાડ જે કોઈ નીચ ઇંગ્રેજની પાસે પુષ્કળ ધન હશે તેજ તેને ખરીદી શકશે. તે વારંવાર કહેવા લાગી : “ જે મારી પ્રિય પુત્રી આટલી બધી લાવણ્યમયી અને કેળવાયેલી હોવાને બદલે બેડોળ તથા મૂર્ખ હોત તો ધણું સાડ થાત. ”

એ સમયે ઇશ્વરની આગળ પ્રાર્થના તથા તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યા સિવાય કોઇ પણ પ્રકારે ધીરજ આવી શકતી નથી. પરંતુ આ વખાર-માંથી આજ સૂધીમાં કોણુ જાણે કેટલીયે આ પ્રમાણેની જીવંત પ્રાર્થનાઓ તથા પોકારો ઇશ્વરની આગળ કરવામાં આવ્યા છે જેની કાંઈ સંખ્યા જ નથી. શું ઇશ્વર તેમની પ્રાર્થનાઓ સાંભળતો નથી ? શું ઇશ્વર તેમને ભૂલી ગયો છે ? ના, કદિ પણ નહિ. તે પરમ ન્યાયવાન, પરમ દીનદયાળુ જગ-નિયંતા જગદીશ્વર એક ક્ષણુવાર પણ કોઈ ન્હાનામાં ન્હાના આત્માને સુદ્ધાં ભૂલી જતો નથી. અરે, પાપંડ, નિર્દયી, અર્થલોભી વાણુકજાતિ ! તમારે અવશ્ય તેનું કૃણ ભોગવવું પડશે. તમે નહિ ભોગવો તો તમારા વંશજોને પણ પોતાનાં રક્તથી આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. જે બાઈબલને તમે પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર માનો છો તેમાં જ લખ્યું છે કે, “ જેઓ એક ન્હાનામાં પણ ન્હાના આત્માનું અનિષ્ટ કરે છે, તેઓને-ગળામાં પત્થર બાંધીને સમુદ્ર-માં ડૂબી જાય અને જેટલું કષ્ટ થાય તેના કરતાં પણ વધારે દુઃખ સહન કરવું પડશે. ”

જેત જેતામાં રાત્રિ ગંભીર થઈ ! સુસાન તથા તેની કન્યા હૃદયનાં દ્વાર ઉઘાડીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી. અનેક પ્રકારનાં ધર્મગીતો ગાવા લાગી.

હાય સુસાન ! હાય એમેલિન ! તમે એક બીજા પાસેથી જન્મને માટે વિદાય લઈ લ્યો. આજની રાત્રિ સમાપ્ત થતાં તેની સાથે સાથે તમારો સુખ-ચંદ્રમા પણ અદૃશ્ય થઈ જશે.

પ્રાતઃકાળ થયો. સઘળા પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ જવા લાગ્યા. સ્કેગ સાહેબ આજના લિલામ માટે બંદોબસ્ત તથા વેચાવાને માટે આવેલાં ગુલામોને અવસ્થા પ્રમાણે સુસજ્જિત કરવા લાગ્યા. લિલામ કરવા પહેલાં ખરીદનારાઓને છેવટને માટે દેખાડી લેવા સાડ સૌને હારખંધ ઉભા રાખવામાં આવ્યાં.

સ્કેગ સાહેબ એક હાથમાં લિલામનું પત્રક તથા બીજા હાથમાં ચીરટ રાખીને એક છેડેથી બીજે છેડે સૂઝી બધાંને તપાસવા લાગ્યા. લિલામ કરવાના માલને બરાબર શણગારવામાં આવ્યો છે કે નહિ, તે જોતાં જોતાં તેણે મુસાન તથા એમેલિનની પાસે આવીને કહ્યું : “ તારા ગુચ્છાદાર સુંદર વાળ ક્યાં ગયાં ? ”

એમેલિને બયથી તેના તરફ નજર કરી. તેની માતાએ કિતર આખ્યા : “મે” તેને સીધો ચોટલો બાંધવાનું કહ્યું હતું, તેથી તેણે સીધા વાળ ઓળ્યા છે. આગળ ગુચ્છાદાર વાળ રાખવાથી તેના મુખ પર આમ તેમ વાળની લટીયો ઉડ્યા કરે છે અને તેથી તે ઘણી ખરાબ દેખાય છે. આવી રીતે સીધા વાળ ઓળવાથી તે વધારે સુંદર જણાય છે. ”

સ્કેગ સાહેબે ચામુક હાથમાં લઈ એમેલિનને ધમકાવતાં કહ્યું : “ચાલ, જલ્દીથી પહેલાંની માફક કરચલીયો દેખાય તેવી રીતે વાળ ઓળ. ” એમ કહી તેણે તેની માતાના તરફ જોઈ કહ્યું : “ તું તેને વાળ ઓળવામાં મદદ કર. મ્હોં આગળ ગુચ્છાદાર વાળ જણાવાથી તેના સો રૂપિયા વધારે ઉપજશે. ”

ધીમે ધીમે લોકોથી વખાર ભરાઈ ગઈ. ખરીદનારાઓ એક બીજાની સાથે વિવિધ પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા. એક માણસ ઓડોલ્ફના શરીરની પરીક્ષા કરતો હતો એટલામાં પાછળથી એકજણે તેને કહ્યું : “ આલફ્રેડ ! તું ક્યાંથી આવ્યો ? ”

તેના કિતરમાં આલફ્રેડે કહ્યું : “ ભાઈ ! મારે એક ગુલામની જરૂર છે. મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, સેંટકલેરના ગુલામો વેચાય છે, તેથી ખરીદવાને આવ્યો છું. ”

તે માણસે, કહ્યું : “ શું ? સેંટકલેરના ગુલામો ખરીદ કરીશ ? હું તો કદાપિ એ કાર્ય ન કરું. સેંટકલેરના ગુલામો તો લાડપાનમાં રહીને ઘણા જ મદમાશ થઈ ગયા છે. ”

આલફ્રેડ : “ તેને માટે હું બિતો નથી. એકવાર મારા હાથમાં આવશે કે તરતજ ઠેકાણે આવી જશે. તેમને બે દિવસમાં જ ખબર પડશે કે હું કાંઈ સેંટકલેર નથી. આ ગુલામ ઠીક જણાય છે. તેને ખરીદવાનો વિચાર કરું છું. ”

તે માણસે કહ્યું : “ પણ આ ગુલામ ઘણો ઉડાઉ છે. ”

આલક્રેડ : “ મારા ઘરમાં તેનું કાંઈ પણ ચાલવાનું નથી. એ ત્રણવાર દંડગૃહમાં હવા ખાવાને મોકલ્યો કે તરત તે સુધરી જશે. ”

ટૉમ સજળ નયને દરેક ખરીદનારના મ્હોં તરફ જોવા લાગ્યો કે, એમાં કોઈ દયાળુ અંતઃકરણનો માણસ છે કે નહિ. પરંતુ તેણે જોયેલા માણસોના મ્હોંનું અવલોકન કર્યું, તે સમજામાંથી કોઈના મ્હોં ઉપર કોઈનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં, કોઈના મ્હોં ઉપર નિષ્કૃંપતાની છાયા જણાતી હતી, કોઈ વળી ધન્વિયાસકત જણાતો હતો. એવી રીતે તેણે ઘણા માણસોના મુખનું નિરીક્ષણ કર્યું, પણ તેને સેન્ટકલેરના જેવી મધુર પ્રશાંત મૂર્તિ કોઈ જણાઈ નહિ.

લિલામ શરૂ થવાનું હતું એટલામાં એક ઠીંગણો મજબુત માણસ આવ્યો અને દાસ-દાસીઓના શરીરની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. તેના મ્હોં ઉપરથી તે નરકનો દ્વારપાળ હોય એવો લાગતો હતો. તેને જોતાં જ ટૉમના હૃદયમાં ભય તથા તિરસ્કારનો એકીસાથે જ સંચાર થયો. તે માણસ વારાફરતી દરેક માણસની પરીક્ષા કરી લઈને અંતે ટૉમની પાસે આવ્યો અને ટૉમના મ્હોંમાં આંગળીઓ ધાલીને તેના દાંત તપાસી જોયા. તેનું પહેરણ ઉતરાવીને તેના શરીરનાં દરેક અવયવોની પરીક્ષા કરી. પછી તેના પગનું જોર જોવાને માટે તેને દુધવાનું કહ્યું : પરીક્ષા કરી રહ્યા પછી તેણે ટૉમને પૂછ્યું : “ પહેલાં તું ક્યાં હતો ? ”

ટૉમે ઉત્તર આપ્યો : “ કેન્ટાકિમાં. ”

ખરીદનાર : “ ત્યાં શું કામ કરતો હતો ? ”

ટૉમ : “ મારા શેઠના ખેતરોમાં નજર રાખતો હતો. ”

ખરીદનાર : “ ઠીક છે. ”

એમ કહીને તે માણસ ઓડોલ્ફની પાસે આવ્યો. તેના મ્હોં તરફ તિરસ્કાર પૂર્વક જોઈને જ્યાં સુસાન તથા એમેલિન બેઠી હતી ત્યાં આગળ આવ્યો. તેણે પોતાનો વજ્ર જેવો કઠોર હાથ લાંબો કરીને એમેલિનને પોતાની પાસે ખેંચી. એમેલિન ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગી. તેના સ્કન્ધ તથા વક્ષસ્થળ ઉપર હાથ ફેરવીને તેણે તેની શારીરિક અવસ્થા જોઈ, તથા સતૃષ્ણ નયને વારંવાર તેના તરફ જોવા લાગ્યો. પછી ધક્કો મારીને તેની માતાની આગળ તેને ધકેલી દઈને તે દુષ્ટ ચાલતો થયો.

બ્યારે એ નરપિશાચ જેવો જણાતો ખરીદનાર એમેલિનના શરીરની પરીક્ષા કરતો હતો, ત્યારે તેની માતાનું હૃદય ભય તથા ત્રાસથી કંપનું હતું. એમેલિન પોતે પણ તેની નિષ્કૃંપ મુખાકૃતિ નિહાળી અત્યંત બિહવા તથા શેવા લાગી.

એમેલિનને રોતી જોઈ લિલામ કરનારાઓ ધણા ગુસ્સે થઈને કહેવા લાગ્યા : “ ચુપ રહે. જો રોઈરા તો તને શિક્ષા કરવામાં આવશે. ”

લિલામ શરૂ થયું. પહેલાં લિલામની જગ્યાએ ઝેડોલ્ફને ઉભો કરવામાં આવ્યો. એ ચાર જૂઓ બોલાયા પછી જે માણસ પહેલાં તેને તપાસતો હતો તેણે જ તેને ખરીદ કર્યો. એ પ્રમાણે સેન્ટકલેરનાં ગુલામોને જૂદા જૂદા માણસો ખરીદી ગયા. અંતે ટૉમનો વારો આવ્યો.

ટૉમ લિલામની જગ્યાએ ઉભો રહી ચોતરફ નજર કરવા લાગ્યો. પાંચ સાત જૂઓ બોલાયા પછીથી તે વેચાઈ ગયો. જે ઠીંગણા અને બળવાન માણસને જોઈને ટૉમના અંતઃકરણમાં ભયનો સંચાર થયો હતો, તેણે જ તેને ખરીદ્યો. અને કિમ્મત આપીને ટૉમને લિલામની જગ્યાએથી ઉતારો દૂર ઉભો રાખ્યો.

પુનઃ લિલામ કરનારાઓ જૂઓ પાડવા લાગ્યા. આ વખતે સુસાન વેચાઈ ગઈ. પરંતુ તેને લીલામની જગ્યાએથી ઉતારતી વખતે તે સતૃષ્ણ નયને પાછળ ફરીને તેની કન્યા તરફ નિહાળવા લાગી. તેની પુત્રીએ પોતાના હાથ લાંબા કર્યા. સુસાને પોતાના ખરીદનારને કાલાચાલા કરીને કહ્યું : “ પ્રભુ, મારી પુત્રીને પણ આપ જ ખરીદી લ્યો. ” તેનો ખરીદનાર સહેજ દયાળુ દીલનો લાગતો હતો. તેણે સુસાનને કહ્યું : “ હું તારી કન્યાને ખરીદવા માટે ચત્ન કરીશ; પરંતુ તેની કિમ્મત વધારે ચઢશે. મને લાગે છે કે મારાથી એટલી બધી કિમ્મત આપી શકાશે નહિ. ”

એમેલિનને લિલામની જગ્યાએ ઉભી કરવામાં આવી. તેનું સરલ મુખ-કમળ ત્રાસથી ફિક્કું પડી ગયું. પરંતુ એવી સ્થિતિમાં પણ તેના સૌંદર્યમાં ઘટાડો થયો નહિ, ઉલ્ટો તેના મુખ પર એક અનુપમ નવિન સૌંદર્યનો ભાવ ખિલ્યો. એ જોઈ તેની માતા ઘણી ખિંચવા લાગી. તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી કે, જો મારી પુત્રી કદરૂપી જન્મી હોત તો ઘણું સાફ થાત. તેને માટે ઘણાં માણસોએ માંગણી કરી. જે માણસે એમેલિનની માતાને ખરીદી હતી તેણે પણ ત્રણચાર વખત માંગણી કરી. પરંતુ જોતજોતામાં તેની કિમ્મત એટલી ઉંચે ચઢી ગઈ કે, તેનાથી એટલું મૂલ્ય આપી શકાય તેમ નહોતું. તેથી તે ચુપ ઉભો રહ્યો. એ પ્રમાણે ઘણાં ખરીદનારાઓ માંગણી કરતા કરતા બંધ થઈ ગયા. અંતે ફક્ત એ માણસો એક બીજના પ્રતિસ્પર્ધી થઈને કિમ્મત ચઢાવા લાગ્યા. એ બન્નેજણામાં એક ટૉમને ખરીદનાર ઠીંગણો અને બળવાન માણસ હતો, અને બીજો એ પ્રદેશનો એક મતવાન તથા ફળવાન માણસ હતો. અંતે ટૉમના ખરીદનારે જ છેવટની જૂએ એમે-

લિનને ખરીદી નરપિશાચ સાધન લેણિ એ સરલ હૃદયની સચ્ચારના પંદર વર્ષની બાલિકાના જીવનનો માલિક થયો. એ પિશાચના કાથમાંથી ઍમેલિનનું રક્ષણ કરનાર એકમાત્ર જગત્ત્રિયંતા જગદીશ્વર સિવાય બીજું કોઈ ન રહ્યું.

સાવધાન ઍમેલિન ! તારી માતાનો છેલ્લો ઉપદેશ સર્વદા સ્મરણમાં રાખજો. જીવન વિસર્જન કરજો, તથાપિ ધર્મનો ત્યાગ કરતી નાહ.

ઍમેલિન એ પ્રભાણે વેચાઈ ગઈ તેની માતા ઉન્માદિનીની માફક ઘણું કલ્પાંત કરવા લાગી. તેનો ખરીદનાર થોડો ઘણો દયાળુ હતો, તેથી તેને મનમાં ને મનમાં દુઃખ થવા લાગ્યું. પરંતુ એ લોકોને નિરંતર એવાં દૃશ્યો નિહાળવા પડતાં. તેથી તે અમ્લાન વદને પોતે ખરેદલી સંપત્તિ—મુસાનને લઈને પોતાના ઘર તરફ ચાલતો થયો.

એ લિલામ થયાને એ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા પછી લિલામગૃહના અધ્યક્ષે મુસાન તથા ઍમેલિનની કિંમતમાંથી પોતાનું કમીશન તથા લિલામનું ખર્ચ કાપી લઈને બાકીનાં પૈસા ન્યુયોર્કની પેટીના માલિકના વડીલ ઉપર મોકલી દીધાં. જો એ રૂપિયાના ચેકની (ફંડી) પાછળ નીચે પ્રમાણે લખ્યું હોત તો ઠીક થાત:—

“તુલસી હાય ગરીબ છી હરસે સહી ન જાય.”

પ્રકરણ ૩૪ મું.

નૌકામાં મુસાફરી.



ક નદી પ્રવાહિત થઈ રહી છે. નદીમાં એક ન્હાની નૌકા દક્ષિણ દેશ તરફ ગમન કરી રહી છે. નૌકામાંથી કેટલાંક દાસ-દાસીઓનો રૂદ્ધ સ્વર સાંભળવામાં આવે છે. તેઓમાં ટોમ નીચું મસ્તક રાખીને બેસી રહ્યો છે. તેના હાથપગ લોખંડની સાંકળોથી બાંધ્યા છે. પરંતુ તેનું હૃદય એ દુઃખ કરતાં પણ અધિક દુઃખથી વિદીર્ણ થઈ રહ્યું છે. આશાના આકાશમાંથી ચંદ્ર તથા તારાઓ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. નદી કીનારે દેખાતાં વૃક્ષો જેમ ઝડપથી પાછળ ચાલ્યા જતા હતા તે પ્રમાણે તેની સ્થાને જે કાંઈ હતું તે સઘળું જતું રહ્યું. હવે તે મુનઃ દેખાશે નહિ, તે બધું પાછું આવશે નહિ. કેન્ટાકિમાંનું ઘર, સ્ત્રી, કન્યા

ક્યાણુ પ્રભુનો પરિવાર એ બધું આજ ક્યા છે ? સેંટકલેરનું ઘર—એ ઘરની અપૂર્વ શોભા સમૃદ્ધિ, ઈવાનું દેવબાળા જેવું લાવણ્યમય મુખ, તે ક્યાણુ તથા હસ-મુખો સેંટકલેર,—તે પરિશ્રમરહિત જીવન, તે સુખના વિશ્રામનાં દિવસો—સઘણું એક પછી એક ચાલ્યું ગયું. હવે તેની જગ્યાએ શું રહ્યું ?—કેવળ સ્વપ્ન સમાન સ્મૃતિ.

ટોમના નવા શેઠ મિ. લેઝીએ ન્યુઓર્લિન્સમાંની જૂદી જૂદી વખારોમાંથી બધા મળીને આઠ દાસ-દાસીઓ ખરીદા હતા. તેઓમાંથી બળ્યે જણાને બેઠા માંધવામાં આવ્યા હતા. નૌકામાં થોડે દૂર ગયા પછી નદીના મુખ આગળ આવતાં મિ. લેઝી તેમાંથી ઉતરી પડ્યો અને પાછરેટ નામની એક સ્ટી-મર ઉપર સ્વાર થયો. દાસ-દાસીઓને સ્ટીમર ઉપર ચઢાવ્યા પછી તે ટોમની પાસે આવ્યો. ટોમ, સેંટકલેરને ત્યાં સર્વદા ગૃહસ્થને લાયકનો પોશાક પહેરતો હતો. વેચાયા પહેલાં વખારના માલિકે તેને તેનો સૌથી ઉત્તમ પોશાક પહેરવાનું કહ્યું હતું તેથી અત્યારે તેના શરીર ઉપર એ સઘણાં વસ્ત્રો હતાં. મિ. લેઝીએ તેને ઉભો થવા કહ્યું. ટોમ તત્કાળ ઉભો થયો. લેઝીએ તેને એ પોશાક ઠાઠી નાંખવાનું કહ્યું. ટોમ કોટ તથા ખમીસ ઉતારવા લાગ્યો. પરંતુ તેના હાથ બાંધેલા હોવાથી તે ઝડપથી વસ્ત્રો ઠાઠી શકતો નહોતો તે જોઈ લેઝીએ પોતેજ જોર કરીને વસ્ત્રો ખેંચી કાઢ્યાં, અને ટોમની પાસે સેંટકલેરની આપેલી એક ટ્રંક હતી તેમાંથી તેણે એક ફાટી ગયેલું પાટલુન તથા એક ખમીસ કાઢ્યું. એ ટ્રંકમાં શું શું હતું, તે લેઝીએ પ્રથમથી જ તપાસી લીધું હતું. તેણે વિના વિલંબે ટ્રંકમાંથી જૂનાં લુગડાં બહાર કાઢ્યાં. ટોમ જ્યારે સેંટકલેરને ત્યાં ઘોડાના તબેલામાં કામ કરતો હતો ત્યારે જ એ જૂનાં લુગડાંનો ઉપયોગ કરતો. તેણે લેઝીની આજ્ઞાનુસાર એ જૂનાં લુગડાં પહેર્યાં. પછી લેઝીએ તેના પગમાંથી ખુટ કિતરાવી લીધા અને એક જોડી તદ્દન ફાટી ગયેલાં સ્લીપર પહેરવા માટે આપ્યાં. ટોમે તે ફાટી ગયેલાં સ્લીપર પણ પહેરી લીધાં. તેણે પોશાક બદલતી વખતે જો સમયસરકતા વાપરીને કોટમાંથી બાઈબલ ઠાઠી લીધું ન હોત, તો તેને બાઈબલ ખોલને ખેસવું પડત. ટોમ પોશાક બદલી રહ્યો કે તરત જ લેઝી તપાસવા લાગ્યો. ટોમના ખિસ્સામાંથી ઈલાએ આપેલો એક રેશમી રમાલ નીકળ્યો તે લઈને લેઝીએ તરત જ પોતાના કોઠના ગળવામાં મૂકી દીધો. ત્યાર પછી બીજા ખિસ્સામાંથી એક સંગીત પુસ્તક નીકળ્યું. ટોમ ઉતાવળમાં એ પુસ્તક લઈ લેવાનું ભૂલી ગયો હતો. લેઝી તે પુસ્તક જોતાં જ કોપપૂર્વક બોલી ઉઠ્યો : “ શું તું દેવળમાં જાય છે કે ? ”

ટોમે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો : “ પ્રભુ, હું નિરંતર નિયમિત રીતે દેવળમાં જાય છું. ”

લેખી : “ હું કોઈને દેવળમાં જવા દેતો નથી તેમજ મારા ખેતરમાં કામ કરતા દાસ-દાસીઓને પ્રાર્થના કરવા પણ દેતો નથી અથવા કોઈ પણ પ્રકારનાં ધર્મ ગીતો ગાવા દેતો નથી. આ વાત તું બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. સ્ક્રમન્ચો ? હવે હું જ તારો ધર્મ છું. હું જ તારું દેવળ તથા ઈશ્વર છું. જે માને તે હવે હું જ છું. માટે હવેથી તારે મારા કથા પ્રમાણે વર્તવું પડશે.”

લેખી લાલચોળ નેત્રો કરી એ પ્રમાણે બોલતો હતો. જો કે ટોમ એ વખતે ચુપ રહ્યો. પરંતુ તેનો અંતરાત્મા બોલી ઉઠ્યો કે, “ ના ! કદાપિ નહિ ! તું મારો ધર્મ તેમજ ઈશ્વર નથી.” એ વખતે જે વાક્ય ઈવા હમ્મેશાં તેને વાંચી સંભળાવતી તેનું તેને સ્મરણ થયું. જાણે કોઈ અદૃશ્ય રહીને તેને આશ્વાસન આપતાં કહેતું હતું કે, “ ટોમ જિહ્વો નાહ. કેમકે મેં તારો ઉદ્ધાર કર્યો છે. મેં તને માફ નામ આપ્યું છે. તું મારો જ છું.”

પરંતુ લેખીના કાનમાં એ સ્વર સંભળાયો નહિ. પાપપૂર્ણ કાનોમાં એ સ્વર કદાપિ પ્રવેશ કરે જ નહિ. યોડીવાર સુધી લેખી ટોમના મુખ તરફ જોઈ રહી અને પછી અન્ય સ્થળે જતો રહ્યો.

એ પછી લેખી ટોમની ટૂંકમાં જેટલાં સારાં સારાં વસ્ત્રો હતાં, તેનું લિલામ કરવા લાગ્યો. સેન્ટકલેરે ટોમને ઘણી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપી હતી. અર્થપિશાચ લેખી લોભને અટકાવી શક્યો નહિ. તેણે ટોમનાં સઘળાં લુગડાં તથા ટૂંક સુધાં વેચી નાંખી અને જે કિંમત આવી તે હજમ કરી ગયો ! કાપલ પ્રમાણે ગુલામોનો પોતાનાં વસ્ત્રો ઉપર પણ કોઈ પણ પ્રકારનો હક્ક ગણાતો નહિ. તેથી ટોમને લેખીએ ખરીદ કરેલો હોવાથી તે પોતે જ હવે તેની સઘળી વસ્તુઓનો માલિક થયો હતો. એ લિલામ વખતે ટોમ ઉપર કેટલીયે વિપદ પડી.

સઘળી વસ્તુઓ વેચી રહીને લેખી પુનઃ ટોમની પાસે આવીને બોલ્યો : “ ટોમ ! તારો જે તદ્દન નકામો માલ હતો, તે મહેં વેચી નાંખ્યો. હવે તારી પાસે જે લુગડાં છે તે સંભાળીને રાખજે. એક વર્ષ પૂરું થયા પહેલાં તને નવાં લુગડાં મળશે નહિ. હું મારા ખેતરમાં કામ કરતા કુલીઓને વર્ષમાં ફક્ત એક જ વખત નવાં લુગડાં આપું છું.”

એમ કહીને લેખી એમેલિનની પાસે આવ્યો. એમેલિન તથા બીજા એક સ્ત્રી સાથે બાંધવામાં આવી હતી. લેખીએ એમેલિનની હડપચી હલાવતાં કહ્યું : “ બહાલી ! તારે જરાપણ જિહ્વાનુ નથી.” પરંતુ સચ્ચરિત્રા બાલિકા બધું તથા તિરસ્કારપૂર્વક તેના તરફ જોવા લાગી. તે જોઈને લેખી પુનઃ

બોલ્યો : “ મારી સાથે આવી રીતનું વર્તન ચાલશે નહિ. હું જ્યારે તારી સાથે વાત કરવા આવું ત્યારે તારે હસ્તું મ્હોં રાખવું પડશે. કેમ સાંભળ્યું કે ? ”

ત્યાર પછી એમ્બેલિનની સાથે બાંધેલી ખીજી અને ઘડકો મારતાં બોલ્યો : “ કેમ રે ડોકરી ! આવું તોખરા જેવું મ્હોં ચઢાવીને કેમ ખેડી છે ? તને કહું છું કે, તારું મ્હોં હસ્તું રાખ. કેમ, સાંભળતી નથી ? ”

વળી થોડે દૂર જઈને પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : “ હું તમને બધાને કહું છું કે, એકવાર મારા મ્હોં તરફ જુઓ. મારી આંખો તરફ ખરાખર જોઈ રહો. (જોરથી જમીન ઉપર પગ પછાડીને) એકવાર સ્થિર નજરે મહારી તરફ જુઓ. ”

બચ્ચી સઘળાં તેના તરફ જોવા લાગ્યાં. ત્યાર પછી લેઝી પોતાની લોખંડી મુકીઓ દેખાડીને બોલ્યો : “ આ લોખંડી મુકી તરફ નજર કરો. આ મુકી લોઢા કરતાં પણ કઠિન છે. નિઝા-સીનીઓને મારી મારીને મારા હાથ મજબૂત થઈ ગયા છે. ” એમ કહીને તેણે ટોમના મ્હોં આગળ મુકી વાળેલો હાથ લાંબો કર્યો તેથી ટોમ સહેજ પાછળ ખસી ગયો.

લેઝી પુનઃ કહેવા લાગ્યો : “ હું ખેતરમાં દેખરેખ રાખવા માટે ઓવરશિયર રાખતો નથી. હું મારી જોતે જ ખેતરનું કામકાજ સંભાળું છું. તમારે ખેતરમાં ખરાખર કામ કરવું પડશે. હું જે વખતે આજ્ઞા કરું તે વખતે તરત જ તમારે તેનો અમલ કરવો પડશે. કોઈ બાબતમાં એક ક્ષણ પણ વિલંબ કરશો તો તે મારી આગળ ચાલશે નહિ. આ પ્રમાણે હું કામ કરું છું. મારે ત્યાં દયા માયાની કંઈ વાત જ નથી. મને એવી વાતો ગમતી નથી. ”

લેઝીની આ વાત સાંભળી સઘળાં દાસ-દાસીઓ બચ તથા ત્રાસથી ધ્રુજવા લાગ્યાં. તેઓ તદ્દન નિરાશ બની જઈને નીચા મસ્તક રાખીને ખેસી રહ્યાં. થોડીવાર પછી લેઝી લાલપાણી-દાર પીવાને માટે સ્ટીમરના ખીજા ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. તેની પાસે ખીજે એક માણસ ઉભો હતો તેને ઉદ્દેશીને તે કહેવા લાગ્યો : “ મહાશય, હું ગુલામોની સાથે આ પ્રમાણે વર્તન રાખું છું. તેઓને ખરીદ કર્યા પછી તરતજ સમજાવી દઉં છું કે, મારે ત્યાં તમારે સીધી રીતે કામ કરવું પડશે. ” તે અપરિચિત ગૃહસ્થ ઘણા કૌતુહલપૂર્ણ નેત્રે લેઝીના તરફ જોવા લાગ્યો. જાણે કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કોઈ નવી વસ્તુ તરફ જોઈ રહ્યો ન હોય !

લેઝી પુનઃ કહેવા લાગ્યો : “ મહાશય, હું કાંઈ સુવાળા હાથવાળો જમીનદાર નથી કે, કુલીઓને ફટકારવા માટે ઓવરશિયર રાખું. જુઓ, મારો હાથ તથા આંગળીઓ કેટલી મજબૂત છે. હાથમાં આ ઠેકાણેનું માંસ

જુલમની પેઠે સખ્ત થઈ ગયું છે, એ કેવળ ગુલામોને સતત માર્યા કરવાનું જ છે. ”

તે અપરિચિત માણસ લેખીને હાથ જોડતે બોલ્યો : “ હા, ખરી વાત છે. તમારા હાથ ધણા મજબૂત જણાય છે. પરંતુ મને લાગે છે કે, હાથેશાં આવી રીતે વર્તવાથી તમારું અંતઃકરણ પણ પાપાણુ જેવું સખ્ત થઈ ગયેલું હોવું જોઈએ. ”

લેખી હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ તમે ખરું કહો છો. હું કામની વખતે દયા માયાની પર્વા કરતો નથી. ”

અપરિચિત : “ તમે ધણાં મજબૂત દાસ-દાસીઓ ખરીદ કર્યા છે. ”

લેખી : “ હા, ઠીક છે. જે પેલો દોમ નામનો ગુલામ છે તેની દરેક જાણ ધણી પ્રશંસા કરે છે. તેને માટે મારે વધારે કિંમત આપવી પડી છે. પરંતુ તે સાડે કામ કરી શકશે. તેનામાં કેટલીક કુટિયો પણ છે, પણ હું તેને થોડા દિવસમાં સુધારીશ. પેલી બુઢી ડોસી ઠીક સસ્તામાં આવી ગઈ છે. મને લાગે છે કે તેને કંઈ રોગ લાગૂ પડ્યો છે, તેને લીધે કદાચ તે લાંબો વખત જીવશે નહિ. પણ તેની પાસે સખ્ત મહેનત કરાવીને હું મારા પૈસા વસૂલ કરા લઉંશ. કોઈ કાંઈ જમીનદારો કુલીઓને કાંઈ રોગ થાય છે તો મરી જવાની બિલકથા તેમની પાસેથી વધારે કામ કરાવતા નથી. પરંતુ મારો રિવાજ એથી તદ્દન જૂદો જ છે. માંદા હોય અથવા સાગ્ન હોય, પણ તેઓને સોંપવામાં આવેલું કામ પૂરું કરવું જ જોઈએ. થોડું થોડું કામ કરીને ચાર વર્ષ જીવે અને જે લાભ થાય તેટલો જ લાભ વધારે મહેનત કરીને બે વર્ષ જીવવાથી થાય છે. એકંદરે સરવાળો તો સરખો જ આવે છે. એક ગુલામની પાસે થોડું કામ કરાવીને તેને વધારે જીવાડવાથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી. અધિક પરિશ્રમ કરવાથી વહેલો મરી જાય તો તેના બદલામાં એક નવો ગુલામ ખરીદવાથી વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ રહે છે. ”

અપરિચિત : “ તમારા ખેતરમાં કુલીઓ સાધારણ રીતે કેટલાં વર્ષ સુધી જીવે છે ? ”

લેખી : “ તેનું કાંઈ કેંકાણું નથી. જે યુવાન માણસ હોય તો છ સાત વર્ષ કાંઢે છે. પરંતુ જેઓ ચાળીશ પીસતાળીસ વર્ષના હોય છે, તેઓ તો બે ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે વખત જીવતા નથી. પહેલાં હું પણ કુલીઓ માંદા પડી જતા ત્યારે તેમની દવા કરતો તથા તેઓને ઓઢવા માટે કાંબળી આપતો. પરંતુ છેવટે મેં જોયું કે, એથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. હવે હું એ પ્રમાણે વર્તતો નથી. માંદા હોય તોપણ કુલીની પાસે કામ કરાવું છું.

જોઈએ મરી જાય છે તો તેના બદલામાં નવો ગુલામ ખરીદી લાવું છું. સેવા દરેક પ્રકારની સુગમતા થાય છે.”

તે અપરિચિત માણસ લેણીની વાતો સાંભળીને સ્ટીમરના એક યુવાન ઉતાડની પાસે જઈને બેઠો. તે યુવકે થોડે દૂર ઉભા રહીને બન્નેજાણી વાતો સાંભળી હતી. પ્રથમ જણાવેલા માણસે યુવકને કહ્યું : “ દક્ષિણ દેશનાં સઘળાં જમીનદારો કાંઈ આ માણસના જેવા નિષ્ઠુર હોતા નથી. ”

યુવક : “ ત્યારે ધણું સારું. ”

પ્રથમ માણસ : “ આ માણસ તો ઘણો નીચ જણાય છે. તેનું આચરણ ખરેખર પશુના જેવું છે. ”

યુવક : “ પરંતુ તમારા દેશમાં પ્રચલિત કાયદો તો આવા નિષ્ઠુર તથા નરાધમ લોકોને સેંકડો નર નારીઓના જીવનના માલિક બનવાનો સુયોગ આપે છે. તમારે ત્યાં એવો એક પણ કાયદો પ્રચલિત નથી કે, જેથી એવા નિષ્ઠુર લોકોના અત્યાચારમાંથી આ બિચારા નિરપરાધી નિરાધાર ગુલામોનું રક્ષણ થઈ શકે. જમીનદારોમાં ઘણા ખરા લોકો આવા નિષ્ઠુર સ્વભાવના જ હોય છે. ”

પ્રથમ માણસ : “ ના, તમારી ભૂલ છે. જમીનદારોમાં પણ કેટલાક સારા સ્વભાવના હોય છે. ”

યુવક : “ વાડ, આ સ્થળે એક વખત કદાચ એમ પણ માની લઈએ કે, જમીનદારોમાં કેટલાક સારા હોય છે. જો તેમ હોય તો જે અત્યાચારો થાય છે તેને માટે તેઓને જ દોષિત ગણવા બેઠએ. કેમકે એવા બે ચાર ગૃહસ્થ લોકોને લીધે જ અઘાપી પર્યંત આ દુષ્ટ દાસત્વ-પ્રથાનો નાશ થયો નથી. જો કદાપિ સઘળા જમીનદારો આ લેણીના જેવા હોત તો શું આ પ્રથા અત્યારસુધી પ્રચલિત હોત પણ ખરી કે ? ”

એ પ્રમાણે તે માણસે વાતચિત કરી રહ્યા હતા. પરંતુ લોખંડી સાંકળમાં બંધાયેલી એમેલિન તથા તેની સાથેની લુસી નામની બી શું વાતો કરે છે તે જરા સાંભળે.

એમેલિન કહ્યું : “ તમે પહેલાં કોને ત્યાં હતો ? ”

લુસી : “ હું એલીસ નામના સાહેબને ત્યાં હતી. કદાચ તે તેમને બોલા પણ હશે. ”

એમેલિન : “ શું તે તમારી સાથે સારી રીતે વર્તેલો હતો ? ”

લુસી : “ હા, તે માદો પડ્યા પહેલાં સારી રીતે વર્તેલો હતો. પરંતુ માદો પડ્યા પછીથી સઘળાની સાથે ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. તેની સેવા

શુશ્રુષા કરવા માટે મારે આખી રાત્રિ તેની પથારી પાસે જગતાં બેસી રહેવું પડતું હતું. પરંતુ એક દિવસ મને ઉંઘ આવી ગઇ, તેથી તેણે ગુસ્સે થઈ જમને કહ્યું કે, “ હું તને કોઇ નિષ્ઠુર સ્વભાવના માણસને ત્યાં વેચી નાંખીશ. ”

એમેલિન : “ શું તમારું કોઇ સચુંબાહું નથી ? ”

લુસી : “ મારા સ્વામી છે. તે લુહારનું કામ કરે છે. મારા શેઠે તેમને એક ઠેકાણે ભાડે આપ્યા છે. મારે ચાર છોકરાં છે. મને અચાનક લિલામ ગૃહમાં મોકલી દીધી હોવાથી હું મારા સ્વામીને તેમજ છોકરાંઓને મળી શકી પણ નથી. ”

એટલું બોલતાં બોલતાં લુસી રોઇ પડી. પારકાનું દુઃખ જોઇને મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેને આશ્વાસન આપવાની ઇચ્છા થાય છે. એમેલિન પણ લુસીના દુઃખની વાત સાંભળીને તેને સાંત્વનામુચક બે શબ્દો કહેવા ઇચ્છતી હતી; પરંતુ શું કહેવું તેની કંઇ તેને સમજણ પડી નહિ. તેઓ પોતાના હાલના માલિકના બચથી એટલી બધી તો ખિંચી ગઇ હતી કે તેમના અંતઃકરણમાંથી કાંઇ ઉદ્ગારો જ નીકળતા નહોતા.

ઘોર સંકટના સમયે પણ ઈશ્વરના ઉપર અચળ આસ્થા રાખવાથી મનુષ્યને ઘણી ધીરજ આવે છે. લુસી અશિક્ષિત હોવા છતાં પણ તે ઘણી ધર્મપરાયણ હતી. એમેલિનને પણ ધર્મનું સારું શિક્ષણ મળ્યું હોવાથી તેનું હૃદય ધર્મભાવથી ભરપૂર હતું. પરંતુ એ બન્ને સ્ત્રીઓ એવી દુર્દશામાં પડી હતી, એવા રાક્ષસ પ્રકૃતિના લંપટ ઇંગ્રેજના હાથમાં પડી હતી કે, તેવી અવસ્થામાં ધાર્મિકમાં ધાર્મિક મનુષ્ય પણ ઈશ્વર પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખીને સાંત્વના મેળવી શકે કે કેમ એ વિષે સંદેહ છે.

સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગી. અંતે એક ન્હાના નગરની પાસે આવીને તેણે લંગર નાંખ્યું. લેશી પોતાનાં દાસ-દાસીઓને લઇને આં જ ઉતર્યા.



પ્રકરણ ૩૫ મું.

નરરાક્ષસનું નરકગાર !



ક અતિ દુર્ગમ તથા ખરાબ રસ્તે થઈને એક બાંધેલી માડી ચાલી જાય છે અને તેની પાછળ પાછળ ટોમ તથા બીજા કેટલાક ગુલામો ચાલે છે. ગાડીમાં લેંચી મહાશયની સ્વાસ્થ્ય બિરાજમાન થયેલી છે. ગાડીના પાછલા ભાગમાં કેટલોક સરસામાન ભરવામાં આવ્યો છે, તથા તેનાથી થોડે દૂર બે સ્ત્રીઓ.

એક જ સાંકળમાં બેગી બંધાયેલી બેઠી છે. લેંચી સાહેબ દાસ-દાસીઓને સાથે લઈને પોતાના ખેતર તરફ જાય છે.

એ જનશત્રુ વિકટ માર્ગ દરેક મુસાફરને અતિ દુઃખદાયક લાગતો હતો. તેમાં પણ આ સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવારથી વિખુટાં પડેલાં ગુલામોને તે બધો જ દુઃખદાયક જણાવા લાગ્યો. એ સઘળાંમાંથી કેવળ લેંચી સાહેબનું મુખ હસ્તું જણાતું હતું. તે વચ્ચે વચ્ચે ઝેંડીની ખાટલીમાંથી ગ્લાસમાં દારૂ કાઢીને પીતો હતો. થોડે દૂર ગયા પછી અધિક સુરાપાન કરવાથી લેંચી ઉત્તેજિત થઈ ગયો અને સુરાદેવીના નિશામાં ચક્રચૂર થઈને સઘળાં ગુલામોને ગાયન ગાવાનો હુકમ કરવા લાગ્યો. શું એવી દુઃખી અવસ્થામાં હૃદયમાંથી સંગીતનો ધ્વની નીકળી શકે ખરો કે?—તેથી તેઓ એક બીજાના મહેલ તરફ જોવા લાગ્યાં. પરંતુ લેંચી તેઓને ચામુકના ફટકા મારતાં મારતાં બોલ્યો : “ ચાલો, ગાયન ગાઓ. ” ત્યારે ટોમ નીચે પ્રમાણે તેની સાદી ભાષામાં ગાયન ગાવા લાગ્યો;—

“ મારા યશસ્વિન, સુખના ધામ;

અહા ! કેટલું મધુર છે તારું નામ.

આવશે જ્યારે સકળ દુઃખોનો અંત;

ત્યારે કરવા સમર્થ થઈશ ઈશ્વર તણાં દર્શન. ”

લેંચીએ ટોમનું ગાયન સાંભળી ગુસ્સે થઈને તેની પીઠ ઉપર ચામુકનેક પ્રહાર કરતાં કરતાં કહ્યું : “ મને એવા ધર્મગીતો સાંભળવા ગમતાં નથી. મારે તો લહેજજતદાર ગાયન સાંભળવું છે. ” તેથી લેંચીની સાથે તેનો બૂનો નાકર હતો તે એક હાસ્યજનક ગાયન ગાવા લાગ્યો.

લેંચી પણ તેના સૂરમાં પોતાનો સૂર મેળવીને ગાવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે આતાં ગાતાં તેઓ માર્ગ કાપવા લાગ્યા. કેટલીકવાર પછી લેંચીએ અંબેલિન-

ના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું : “ હવે માઈ ધર પાસે આવી પહોંચું છે.”
લેશીએ જ્યારે એમેલિનનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. ત્યારે તેને ઘણો બય ઉપ-
જ્યો હતો. પરંતુ એ નરાધમે જ્યારે તેની સાથે એ પ્રમાણે પ્રેમથી વાત-
કરી ત્યારે તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, આ કરતાં જો લેશીએ તેને
હાત મારી હોત તો સાઈ. લેશીની આંખોનો ભાવ જોઈને એમેલિનનું
અંતઃકરણ ધ્રુજી ઉઠ્યું. તેણે પોતાના ખભા ઉપરના લેશીના હાથને ખસડી
નાંખ્યો અને પૂર્વે જણાવેલી સ્ત્રીની સોડમાં જઈને બેસી ગઈ તથા સંકટના
સમયે એક આળસ જોવી રીતે પોતાની માતા પ્રત્યે નિહાળે તેવી રીતે તે
દુઃખપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોવા લાગી.

લેશીએ એમેલિનના કાનને સ્પર્શ કરી પુનઃ કહ્યું : “ તું એરીંગ પ-
કેરતી નથી ? તારી પાસે એરીંગ નથી કે ? ”

એમેલિને કહ્યું : “ જી ના. મને એરીંગ પડવા ગમતાં નથી.

લેશી બોલ્યો : “ જો તું માઈ કહ્યું માનીશ તો હું તને ઘેર જઈને
એક બેડી એરીંગ આપીશ. તારે બિહવાનું શું છે ? હું તારી પાસે મહે-
નતનું કામ કરાવીશ નહિ. તું મારી સાથે ઘણી મોજમજક કરજે. મ્હોટા
ધરની સ્ત્રીઓની માફક તું મારે ત્યાં રહી શકીશ; પરંતુ તારે માઈ કહ્યું
માનવું પડશે.”

એમેલિનની સાથે લેશી એ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતો હતો એટલામાં ગાડી
ખેતર આગળ આવી પહોંચી. એ ખેતર પહેલાં એક ખીજા ઈંદ્રજને આધિન
હતું. તે લેશીના જોવા નરાધમ નહોતો. તેના વખતમાં એ સ્થળ અત્યારના
જેવું ભયંકર લાગતું નહોતું. પરંતુ તે ભાગ્યદેવીના ભયંકર સપાટામાં આવી
જવાથી કરજદાર થઈ ગયો અને તેની પાસેથી લેશીએ એ જમીન સસ્તામાં
ખરીદી લીધી. હાલમાં એ સ્થળ જોતાં ખરેખર નરકાગારનો ભાસ થતો હતો.

ગાડી કમ્પાઉન્ડમાં આવી પહોંચતાં ગાડીનાં પૈડાંનો અવાજ સાંભળીને
ધરમાંથી ત્રણ ચાર ન્હાસ-શિકારી કુતરાંઓ ભસતાં ભસતાં બહાર આવ્યાં.
એ કુતરાંઓ ટોમ તથા ખીજા નવા ગુલામેને અવશ્ય કરડી ખાત. પરંતુ
પાછળથી ધરમાંના એક ગુલામે તેમને હાંક પાડી તેમજ લેશી ગાડીમાંથી
કિતરીને તેમના શરીર ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

ટોમ તથા ખીજા નવા ગુલામોના તરફ જોઈને લેશી કહેવા લાગ્યો :
“ જોયું, મેં કેવા બહાદુર કુતરા રાખ્યા છે ? જો ન્હાસવાનો યત્ન કર્યો તો
એમ જ માનજો કે, મૃત્યુના મુખમાં જ પડશે. મારા બહાદુર કુતરાઓ તમને
ક્ષણવારમાં પકડી પાડીને ફાડી ખાશે.”

એમ કહીને તેણે 'સંમ્બો' નામથી હાંક પાડી. થોડીવારમાં એક નર-પિશાચ જેવો જાણતો ગુલામ આવી પહોંચ્યો. તેણે જોઇને લેશીએ પૂછ્યું :
“ કેમ, કામકાજ તો બરાબર ચાલે છે ને ? ”

સંમ્બો બોલ્યો : “ હા, સરકાર ! ” પછી ‘ કુધમ્બો ’ નામથી હાંક પાડી. તે સાંભળીને એક બીજો પિશાચ જેવો માણસ ત્યાં આવ્યો. તે અત્યાચારથી દૂર ઉભો રહીને માલિકનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકર્ષવા માટે ચલ કરી રહ્યો હતો. લેશીએ તેને કહ્યું : “ મેં તને જે કામ કરવાનું કહ્યું હતું તે પૂરું કર્યું કે ? ”

કુધમ્બોએ ઉત્તર આપ્યો : “ હા જી. ”

એ બંને નરપિશાચો લેશીના ખેતરના પ્રધાન કાર્યવાહક હતા. ધણી વખતથી નિર્દય કાર્યો કરીને તેમનાં અંતઃકરણ એવાં નિષ્કુર બની ગયાં હતાં કે, ગમે એવું નીચ કાર્ય કરતાં તેઓ પાછી પ્હાની કરે એવા નહોતા. લેશીએ જેવી રીતે શિકારી કુતરાંઓને કૂર સ્વભાવના બનાવી દીધા હતા તેવીજ રીતે આ બંને ગુલામોને પણ ધણી કૂર સ્વભાવના બનાવ્યા હતા. દાસત્વ-પ્રથા-પ્રચલિત પ્રદેશમાં એ સીધીઓ ઇંત્રોને કરતાં પણ અધિક કૂર-તાથી વર્તતા હતા. તેનું મૂળ કારણ બીજું કંઈ જ નથી. કેવળ તેમના આત્માનું હદ કરતાં પણ અધિક અધઃપતન થઈ ગયું હતું. જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે અત્યાચારથી પીડાતી અથવા સદાની પરાજિત જાતિના લોકોના અનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વીરોધિત ભાવ રહેવા પામતો નથી. એવી જાતિના લોકોના હૃદયમાં નીચતા, સ્વાર્થપરાયણતા, દ્રેષ, હિંસા વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં દોષો પોતપોતાનું ઘર કરી લે છે. એટલા માટે જ સીધી ગુલામો સ્વજાતિય લોકોના ઉપર જુદા કરતાં જરા પણ અચકાતા નહોતા.

લેશીએ પોતાના ખેતરનું કામકાજ વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવવાને માટે એક યુક્તિ કરી હતી. તે સારીપેઠે જાણતો હતો કે, અત્યાચારથી પીડાતી જાતિના લોકોમાં સંપ હોતો નથી—એકબીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોતી નથી. સંમ્બો કુધમ્બો ઉપર વેરભાવ રાખતો હતો અને કુધમ્બો સુયોગ મળતાં સંમ્બોનું અનિષ્ટ કરવાનું ભૂલતો નહિ. ખેતરનાં સકળાં ગુલામો એ બંને જાણા ઉપર દ્રેષભાવ રાખતા હતા. લેશી, સંમ્બોનો વાંક કુધમ્બોના મ્હોડેથી અને કુધમ્બોનો વાંક સંમ્બોના મ્હોડેથી સાંભળી લેતો હતો.

લેશીની સહાયે તેના બે કાર્યવાહકો ઉભા રહેવાથી ત્રણે દૈન્યે એક જ ચુંચા ન હોય, એવો ભાસ થયો હતો. તેમના સ્વભાવ હિંસાપ્રાણીઓ કરતાં

પણ અધિક ફર હતાં. તેમની બીણણુ મૃતિ, બચદ્દેશક નેત્રો, તથા ઠંઠા સ્વર એ સ્થાનને માટે સર્વથા યોગ્ય જણાતા હતા.

લેડી બોલ્યો : “ સંમ્મો, આ ગુલામેને તેઓને રહેવાની જગ્યાએ લઈ જા, અને આ સ્ત્રી હું તને સોંપું છું. મેં તારે માટે એક ગોરી ગુલામડી લાવવાનું તને વચન આપ્યું હતું, તેથી હું લેતો આવ્યો છું. જા, તેને તારી સાથે લઈ જા.”

એમ કહીને એમેલિનની સાથે બાંધેલી લુસીને તેણે મુક્ત કરી અને તેને સંમ્મોની તરફ હસેલી દીધી.

લુસી ચમકીને બે ડગલાં પાછળ ખસી ગઈ. તે બોલી : “ પ્રભુ ! ન્યુએલ્લિન્સમાં મારા સ્વામી હયાત છે.”

લેડીએ કહ્યું : “ તેથી શું થયું ? શું તને અહિંયાં કોઈ પુરૂષની જરૂર નહિ પડે કે ? હું તારી વાત સાંભળવા માગતો નથી.” એમ કહીને તેણે હાથમાં આપુક લીધો અને લુસીના તરફ લાલચોળ નેત્રો કરી કહ્યું : “ જા, ગુપત્યુપ સંમ્મોની સાથે જતી રહે.”

ત્યારપછી તે એમેલિનના તરફ જોઈને બોલ્યો : “ બહાલી, તું મારી સાથે આવ.”

લેડીએ જ્યારે બારણામાં ઉભા રહીને એમેલિનને ‘બહાલી’ના નામથી બોલાવી ત્યારે ઝરખામાંથી એક સ્ત્રીનું મ્હોં દેખાયું. જેવો લેડી બારણાં ઉઘાડીને ઘરમાં ગયો કે તરત જ તે સ્ત્રીએ ક્રોધસ્પર્શક સ્વરે તેને બે ચાર વાતો સંભળાવી દીધી. લેડી તેના ઉત્તરમાં બોલ્યો : “ ચુપ રહે. હું મારી ઈચ્છાનુસાર કરીશ. મારી ઈચ્છામાં આવશે તો એકને બદલે ત્રણ લઈ આવશે.”

ટોમ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી એમેલિનના તરફ નિહાળી રહ્યો હતો. ત્યારપછી ટોમ સંમ્મોની સાથે ચાલ્યો ગયો.

લેડીનાં દાસ-દાસીઓને રહેવાનું સ્થળ ધણું જ ગંદુ હતું. ગુલામેને રહેવા માટે અધિકારીની માફક સુકા ઘાસની ન્હાની ન્હાની ઝૂંપડીઓ બાંધવામાં આવી હતી. એ સર્વ ગંદી ઝૂંપડીઓ જોઈને ટોમનું હૃદય સુકાઈ ગયું. તે સૌથી પહેલાં પોતાના બાઇબલને મૂકવાને માટે ઝૂંપડીમાં કોઈ તાકું શોધવા લાગ્યો. પછી સંમ્મોને કહ્યું : “ આ બધી ઝૂંપડીઓમાંથી મને કઈ ઝૂંપડી આપવામાં આવશે ? ”

સંમ્મો બોલ્યો : “ હમણાં મને કાંઈ ખબર નથી. બધી ઝૂંપડીઓ બંધ છે. તને કઈ ઝૂંપડી આપશે તે હું જાણતો નથી.”

ઘણીવાર પછી દોઢને રહેવા માટે એક ઝૂંપડી આપવામાં આવી. પરંતુ એ કેવી જગ્યા હતી તે હમણાં જણાવવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ”

x 4 x x +

રહાંજે ખેતરમાંથી દાસ-દાસીઓ પોતાની ઝૂંપડીઓ તરફ પાછા ફર્યા. જોમના દરેકના શરીર ઉપર ફાટેલાં લુગડાં હતાં. સમજાનાં શરીર ઉપર ઘૂણ ચોટેલી હતી તથા મુખ કરમાઈ ગયા હતાં. દુષ્કાળથી પીડાતા લોકોની માફક ક્ષુધા તથા તૃષારથી વ્યાકુળ થઈને તેઓ પોતપોતાની ઝૂંપડીઓમાં આવ્યાં. સહવારથી રહાંજ સૂધા તેમણે ખેતરમાં સખત મહેનતનું કાર્ય કર્યું હતું, તથા કેટલીયે-વાર ઓવરસાયરોના હાથનો માર ખાધો હતો. હવે આ વખતે દરેક જણને એક એક પગલી ધઉં આપવામાં આવ્યાં. તેઓ હવે ધઉંને દળીને રોટલીઓ બનાવશે. દોઢ દરેકના મોંનું અગ્લોકન કરીને જોવા લાગ્યો કે, એમાં કાંઈ પોતાનો સાથીદાર થવાને યોગ્ય છે કે નહિ. પરંતુ તેમનામાંથી એકજણમાં પણ મનુષ્યાત્મા હોય એમ તેને લાગ્યું નહિ. પુરૂષો પણ જેવાં દૂર, સ્વાર્થી તથા નિર્દય હતા; સ્ત્રીઓ અત્યાચારથી પીડાયેલી તથા ઘણી નબળી હતી. તેઓમાં જે બળવાન હતી તે બીજી સ્ત્રીઓને દૂર હડસેલી મૂકી પોતાનું કાર્ય કરીને ચાલી જતી હતી. કાઠના મોં ઉપર દ્યાનું ચિહ્ન સુદ્ધાં જણાતું નહોતું. દરેકજણ એક બીજા પ્રત્યે વેરભાવથી જોઈ રહ્યા હતા. સૌ પોત-પોતાના પેટની ચિન્તા કરતા હતા. વાસ્તવિક રીતે બીજણ અત્યાચાર સહન કરી કરીને તેમનાં અંતઃકરણ પાપાણ જેવાં કંઈક થઈ ગયાં હતાં. લુપ્ત તથા તરસ સિવાય માનવ પદ્ધતિની બીજી સર્વ પ્રકારની રવભાવ-સિદ્ધ આકાંક્ષાઓ ઘટી ગઈ હતી. રહાંજે તેઓને જે પાશોર પાશોર ધઉં આપવામાં આવતા તે તેઓ જૂદા જૂદા દળી લેતા. ગુલામોની સખ્યાના પ્રમાણમાં ઘંટીઓ ઘણી જ યોડી હતી. તેથી મોડી રાત સૂધી ઘંટીઓ ફર્યા કરતી. જેઓ બળવાન હતા, તેઓ પોતાનું કામ સૌથી પહેલું કરી લેતા; નિર્બળોનો સૌથી પછી બોજન તૈયાર કરવાનો વારો આવતો.

લેઝીએ સૈમ્બોને જે પ્રોઠા સ્ત્રી સોંપી હતી તેને એક ચેલી ધઉં આપતાં સૈમ્બોએ કહ્યું : “ તારું નામ શું ? ”

સ્ત્રીએ કહ્યું : “ લુસી. ”

સૈમ્બો બોલ્યો : “ લુસી, હવેથી તું મારી સ્ત્રી છે. તું આ ધઉં દળીને આપણા માટે રોટલીઓ બનાવ. ”

લુસીએ કહ્યું : “ હું તમારી સ્ત્રી નથી, અને મધ્યક પણ નહિ. તમે અહિંથી જતા રહો. ”

સૈમ્બોએ કહ્યું : “ જો હવેથી આવું બોલીશ તો લાકડીથી તારું માથું જ ભાંગી નાંખીશ.”

હુસીએ કહ્યું : “ તમારી જેવી ઈચ્છા. જેમ મ્હોત વહેલું આવે તેમ સાઈ. જો અત્યાર પહેલાં હું મરી ગઈ હોત તો ઘણું સાઈ થાત.”

સૈમ્બો તે સ્ત્રીને મારવા તૈયાર થયો તે જોઈ કુષ્મ્બો બોલી ઉઠ્યો : “ ખબરદાર સૈમ્બો, લોકોને મારી કામનું નુકસાન કરે છે! હું શેઠને કહી દઈશ.” કુષ્મ્બો પોતાના ઘડ દળતો હતો. તેના પહેલાં ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ ઘડ દળવા માટે ઉભી રહી હતી પણ તેઓને દૂર હડસેલી મૂકીને તે પોતાના ઘડ દળતો હતો. તેથી સૈમ્બો બોલ્યો,—

“ હું પણ શેઠને કહી દઈશ કે ચાર સ્ત્રીઓને દૂર હડસેલી મૂકીને તું તારા ઘડ દળી લેતો હતો.”

દોમને આખો દિવસ પગે ચાલવું પડ્યું હતું. તેથી તે થાકીને લોથ-પોથ થઈ ગયો હતો અને બૂખ પણ કકડીને લાગી હતી; પરંતુ ખાવાનું ઠેકાણું ક્યારે પડશે તે હજી નક્કા નહોતું. કુષ્મ્બોએ તેના હાથમાં ઘડની ચેલી આપતાં કહ્યું : “ જા, જઈને રાંધી ખા. આ એક અઠવાડિયાનો ખોરાક છે.” દોમ લગભગ મધ્ય રાત્રિ સુધી રાહ જોઈને ખેસી રહ્યો છતાં ઘડ દળવાનો તેનો વારો ન આવ્યો. રાત્રે એક વાગ્યે જ્યારે ઘંટી ખાલી પડી ચારે તેણે જોયું કે, બે માંદી સ્ત્રીઓ ઘંટીની પાસે ખેસી રહી છે. તેમના શરીરમાં શક્તિ નથી. કોઈએ તેમને ઘડ દળવા દીધા નહોતા. દોમે ઉઠીને પ્રથમ તેમના ઘડ દળી આપ્યા અને પછી પોતાના ઘડ દળ્યા. આ સ્થળે દયાનું આ પ્રથમ દર્ષાંત હતું. અત્યાર પહેલાં અહિં કોઈએ કોઈના પ્રત્યે દયા દેખાડી નહોતી. અહિંયાંને માટે આ એક અઘોરિક વાત હતી. જો કે તે એક ઘણું સામાન્ય દયાનું કામ હતું, તથાપિ દોમનું એ આચરણ જોઈને એ સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ કૃતચ્છતાથી ભરાઈ આવ્યાં. તેના બદલામાં તેમણે દોમની રોટલીઓ તૈયાર કરી આપી. જ્યારે તે સ્ત્રીઓ રોટલીઓ તૈયાર કરતી હતી, ત્યારે દોમે ચુલાની પાસે ખેસી ખિસ્સામાંથી બાઈબલ કાઢ્યું. તેના હાથમાં બાઈબલ જોઈને એક સ્ત્રીએ પૂછ્યું :—“ તમારા હાથમાં એ શું છે ?”

દોમે ઉત્તર આપ્યો : “ બાઈબલ, આપણું ધર્મપુસ્તક.”

સ્ત્રી : “ કેન્ટાકિ છોડ્યા પછી બાઈબલનું નામ સુધ્ધાં સાંભળ્યું નથી.”

દોમ : “ શું તું પહેલાં કેન્ટાકિમાં હતી ?”

સ્ત્રી : “ હા, ત્યાં સુખમાં હતી. આવી દુર્દશા થશે તેની સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહોતી.”

ખીજ સ્ત્રીએ પૂછ્યું : “ એ ક્યું પુસ્તક કયું ? ”

ટૉમ : “ બાઇબલ. ”

ખીજ સ્ત્રી : “ બાઇબલ કોને કહેવાય ? ”

પ્રથમ સ્ત્રી : “ થું તે કદાપિ એ પુસ્તકનું નામ સાંભળ્યું નથી ? ”

“કેન્ટાકિમાં મારી શેક્ષણી કોઈ કોઈવાર એ પુસ્તક વાંચ્યા કરતી હતી.” ત્યારે

ખીજ સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો : “ હું સાંભળતી હતી. અહિંયા તો ફક્ત ગાળો અને બિબલ્સ શબ્દો જ સાંભળવામાં આવે છે. વાર, તમે જરા વાંચો તો હું સાંભળું. ”

ટૉમ બાઇબલમાંથી વાંચવા લાગ્યો : “ હે થાડી ગરેબા મનુષ્યો ! તમે મારી પાસે આવો. હું તમને વિશ્રામ આપીશ. ”

પ્રથમ સ્ત્રી બેસી : “અહા કેવી મુંઢ વાત છે ! એ કોણ કહે છે વાર ? ”

ટૉમ : “ ઈશ્વર. ”

પ્રથમ સ્ત્રી : “ એ ક્યાં રહે છે તેની જો માહિતી હોત તો હું તેની પાસે જાત. તેની પાસે ગયા વિના મને વિશ્રામ મળશે નહિ. માફ શરીર ધણુંજ દુર્બળ થઈ ગયું છે; તેમાં વળી સૈમ્પો મને નિરંતર માર્યા કરે છે. કોઈ દિવસે પણ મધ્ય રાત્રિ કરતાં વહેલું ખાવાનું મળતું નથી. જ્યાં ખાન રહીને જરા નિદ્રા આવી જાય છે કે તરત જ સહવાર પડી જાય છે અને ખેતરમાં જવાનો ઘંટ વાગે છે. જો પરમેશ્વરનું રહેણાણ માફમ હોત તો તેની પાસે જઈને આ બધું કહેત. હા પરમેશ્વર ! હવે તો આ દુઃખ સહન થતું નથી. ”

ટૉમ : “ ઈશ્વર તો સર્વવ્યાપક છે. તે સર્વત્ર રહે છે. ”

સ્ત્રી : “ હું તમારી વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતી નથી. એવી વાતો મેં ઘણીવાર સાંભળી છે કે, પરમેશ્વર અહિં છે, ત્યાં છે; પરંતુ માફ દુઃખ જોઈને તે કંઈ પણ કરતો નથી. તે મારો ઉદ્ધાર કરતો નથી. હું તો હવે ઝુંપડીમાં જઈને સુઈ જાઉં છું. અહિં ઈશ્વર કદાપિ નથી. ”

એમ કહીને તે સ્ત્રી જતી રહી. ટૉમ એકલો બેસીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

આસ્માની આકાશમાં જેવી રીતે ચંદ્રમા ઉદય થઈને સુપચાપ ગંભીરતા પૂર્વક જગતનું નિરીક્ષણ કરે છે, તેવી જ રીતે પરમેશ્વર સુપચાપ ગંભીરભાવથી જગતનાં પાપ, તાપ તથા અત્યાચારો જોઈ રહ્યો છે. તેથી જ વખતે એ કાળો ગુલામ હાથમાં બાઇબલ લઈને નિસ્સહાય અવસ્થામાં તેને પોકારી રહ્યો હતો. તે વખતે તેની પ્રત્યેક વાત પરમાત્માના કાન સુધી પહોંચી હતી.

પરંતુ ઈશ્વર સર્વવ્યાપક હોવાથી અહિંયા પણ હાજર છે એવું તે એ અમણુ સ્ત્રીને કેવી રીતે સમજાવી શકે? એવા અત્યાચાર તથા દુઃખમાં પડેલી અમણુ સ્ત્રી ઈશ્વર પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખી શકે એ શું સંભવિત છે?

ટોમને આજે પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી પૂર્ણ શાંતિ મળી નહિ. તે બિદિગ્નચિત્તે સૂઈ રહેવાને ગયો. ઘરમાં ગંદી હવા તથા દુર્ગંધીને લીધે તેને બ્હાર આવવાનું મન થતું હતું; પરંતુ શું કરે, તે તદ્દન થાકી ગયો હતો. તેથી નિરૂપાયે સૂઈ રહ્યો. ક્ષણવારમાં તે ઊંઘી ગયો. નિદ્રિતાવસ્થામાં તે સ્વપ્ન નિહાળવા લાગ્યો, જાણે તે સરોવર પાસે આવેલા ઉદ્યાનમાં એક પત્થરના બાંકડા ઉપર બેઠો છે, તથા ઈશ્વર ગંભીર સ્વરે તેની આગળ બાધબલ વાંચી રહી છે; કે—

“ જ્યારે તમે પાણી ઉપર થઇને ચાલ્યા આવશો, ત્યારે હું તમારી સાથે રહીશ. તેથી પાણી તમને ડૂબાડી શકશે નહિ. જ્યારે અગ્નિમાં દૂદ્દશે ત્યારે પણ હું તમારી સાથે રહીશ, તેથી અગ્નિ તમને બાળી શકશે નહિ. હું જ તમારો પ્રભુ તથા પરમેશ્વર છું. ”

એ શબ્દો સુમધુર સંગીતની માફક ટોમના કાનોમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. જાણે ઈવા સુવર્ણ રથ ઉપર આરૂઢ થઇને વારંવાર તેના તરફ સ્નેહ-પૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોતી આકાશ માર્ગે ઉડતી હતી અને રથમાંથી તેના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરતી હતી.

ટોમ જાગૃત થયો. પરંતુ આ કેવું સ્વપ્ન? અવિશ્વાસી મનુષ્ય એને સ્વપ્ન માનીને અસત્ય ગણી શકે; પરંતુ જે દયાળુ દીલની બાલિકાએ જીવિત અવસ્થામાં સદૈવ જીજ્ઞાસું દુઃખ જોઇને આંસુ પાડ્યા હતા, તે શું મૃત્યુ પછી દુઃખીને ધીરજ આપવાને આવી ન શકે કે? શું એ અસંભવિત છે? કદાપિ નહિ.



પ્રકરણ ૩૬ મું.



કેસી.



મ ટૂંક સમયમાં લેણીના ખેતરનું કામકાજ તથા ત્યાંની રીતભાત શીખી ગયો. તે કાર્ય કરવામાં ધણો હુશિયાર હતો, તથા પોતાના પૂર્વાભ્યાસ અને ચરિત્રની સાધુતાને લીધે કોઈ કાર્યમાં ભૂલ અથવા ખેદરકારી કરતો નહિ. તેનો સ્વભાવ પણ શાંત હતો, તેથી તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે,

કામમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા પડવા ન દેવાથી કદાચિત્ ચાલુકનો માર ખાવો નહિ પડે. અહિંયા થતા અત્યાચારો જોઈને તેનું હૃદય સ્થંભિત થઈ ગયું હતું. પરંતુ તે ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને કામ કરવા લાગ્યો. તેનું મન કદાપિ સર્વથા નિરત્સાહિત બની જતું નહોતું. કોઈ પણ પ્રકારે તે મંગળ-મય પરમાત્મા પોતાનો અવસ્ય ઉદ્ધાર કરશે એવો તેને અડગ વિશ્વાસ હતો.

લેણી ટોમનાં કામકાજ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય રાખવા લાગ્યો. તે ટૂંક વખતમાં જાણી શક્યો કે, ટોમ કામકાજમાં ધણો હુશિયાર છે, તથાપિ તેના મનમાંથી ટોમ પ્રત્યેનો વૈરભાવ કોઈ પણ પ્રકારે દૂર ન થયો. તેનું મૂળ કારણ શું હશે એ સમજી શકવાને લેણી સર્વથા અસમર્થ હતો. વાસ્તવિક રીતે ટોમના ઉપરથી લેણીનો વૈરભાવ કોઈ પણ પ્રકારે દૂર થઈ શકે તેમ નહોતો. જુઠ્ઠાઓને સાચા ઉપર, પાપીઓને પુણ્યાત્મા ઉપર, તથા અધર્મીઓને ધર્માત્માઓ ઉપર એક પ્રકારનો સ્વભાવ-સિદ્ધ દ્રેષભાવ હોય છે. એટલા માટે જ સંસારમાં પરમ ધાર્મિક દેશસુધારક પોતાના જ દેશબંધુઓની દૃષ્ટિમાં ખુચે છે, તથા જેઓને માટે તેઓ પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધાં ત્યાગવાને તત્પર રહે છે, તેઓ જ તેમનો પ્રાણ લે છે.

લેણી સારીપેઠે સમજતો હતો કે, તે ગુલામોના ઉપર અત્યાચાર કરે છે, તેથી ટોમ તેને તિરસ્કારપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નિહાળે છે. પરંતુ સંસારમાં સારા ખોટા સર્વ પ્રકારના લોકો ખીજના મ્હોડેથી પોતાની પ્રશંસા સાંભળવાને ઇચ્છે છે. તેમનાં આચરણ તથા મતને ખીજાં લોકો અનુમોદન આપતાં નથી તો તેઓને મનમાં સંતોષ થતો નથી. તેથી કોઈ કોઈવાર એવું પણ બને છે કે એક ગુલામ સુદ્ધાનો પ્રતિકૂળ મત અસહ્ય થઈ પડે છે. તદુપરાંત લેણીએ પણ જોયું કે, ટોમ વખતો વખત દાસ-દાસીઓ પ્રત્યે દયાભાવ

દર્શાવે છે; તેઓને કંઈ કષ્ટ પડતાં તે પોતે ધણા દુઃખી થાય છે. લેખીના ખેતરમાં દાસ-દાસીઓમાં કોઈ પણ એક બીજાના ઉપર કદાપિ સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરતું નહિ; તેથી ટોમનું આચરણ તેને અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેણે ટોમને પોતાના ખેતરમાં પરિદર્શકના કાર્ય ઉપર નીમવાના હેતુથી ધણી મોંઘી કિંમત આપીને ખરીદ્યો હતો. પરંતુ પરિદર્શક થનાર મનુષ્ય અત્યંત નિષ્ઠુર સ્વભાવનો હોવો જોઈએ, બ્યારે ટોમ બીજા કાર્યમાં વિશેષ નિપૂણ હોવા છતાં એ અતિ આવશ્યક ગુણથી સર્વથા વંચિત હતો. તેથી લેખીએ વિચાર્યું કે, ટોમને નિષ્ઠુર સ્વભાવનો બનાવવાને માટે જલ્દીથી કંઈ ઉપાય કરવો પડશે. તેથી વિના વિલંબે તેને હૃદય નિષ્ઠુર બનાવવાની નવિન શિક્ષાપ્રણાલીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં ટોમ તથા બીજા ગુલામો ખેતરમાં જવાને એકત્ર થયા, એટલે એક નવિન સ્ત્રી પણ તેમના ટાળામાં બળી ગઈ. તે સ્ત્રી ઉંચી અને રંગે સ્ફેજ સ્વામળી હતી. તેના હાથપગ સુકુમાર જણાતા હતા, તથા પોશાક ઉપરથી તે ગૃહસ્થ મહિલા જેવી જણાતી હતી. તેની ઉમ્મર આશરે આઠીસ પિસતાળીસ વર્ષની હશે. તેના મ્હોંનો ભાવ એવો હતો કે તેને એક-વાર જોનાર કદિ પણ તેને ભૂલી શકે નહિ. તેના મ્હોં ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે તેના જીવનનો ઇતિહાસ અનેક કષ્ટમય તથા અદ્ભુત ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. પ્રશસ્ત લલાટ, વિશાળ ઉજ્જવળ નેત્રો, તથા બાલુ સમાન ભ્રૂ-ટીઓથી તેનું મુખમંડળ સુશોભિત થઈ રહ્યું હતું. તેના શરીરનાં અવયવો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાતું હતું કે તે રમણી યૌવનકાળમાં અપૂર્વ સ્પલાવ-ગ્યવતી હશે પરંતુ શોક તથા દુઃખનાં ચિહ્નોએ હવે એ સૌંદર્યનો નાશ કર્યો છે. તેના મુખમંડળમાં વિદેષ, હૃદયવિદારક નિરાશા તથા અહંકાર-મિશ્રિત અદ્ભુત સહિષ્ણુતાનો ભાવ જણાતો હતો.

એ સ્ત્રી કોણ છે અને ક્યાંથી આવી તેની ટોમને ચિલકુલ માહિતી નહોતી. પરંતુ તે સ્ત્રી ખેતરમાં જતી વખતે બરાબર ટોમની પાસે પાસે જ ચાલતી હતી. ખેતરનાં બીજાં ગુલામો તેને સારી પેઠે ઓળખતાં હોય એમ માલૂમ પડતું હતું. કેમકે એ હલકા સ્વભાવના ફાટેલાં તૂટેલાં લુગડાંથી ઢંકા-યેલાં ગુલામોમાંથી તેને જોઈને કોઈએ મસ્કરી કરી, કોઈ સહેજ હસ્યું, કોઈ તેના તરફ દયાથી જોવા લાગ્યું, કોઈ વળી રાજી થયું.

એકજણ બોલ્યો : “ કેમ ? હવે તો અમારી સાથે ખેતરમાં કામ કરવા આવવું પડ્યું ને ? હું ધણો ખુશી થયો.” બીજો માણસ બોલ્યો : “હવે બાઈ સાહેબને માલૂમ પડશે કે ખેતરમાં કેવી રીતે કામ થાય છે.”

ત્રીજી વ્યક્તિએ વળી કહ્યું : “ હા, હવે જોઈશું કે તેનાથી કેવી રીતે કામ આવ્યું છે ! તેને પણ આપણી માફક માર ખાવો પડશે. ”

તે સ્ત્રી એ લોકોની વાત ઉપર બિલકુલ ધ્યાન આપ્યા વિના અભિમાનથી ચાલવા લાગી. ટોમ સમ્ય સમાજમાં રહેલો હોવાથી તેની રીતભાત ઉપરથી સમજી ગયો કે તે કોઈ ગૃહસ્થ મહિલા હોવી જોઈએ. પરંતુ તેની આવી દુર્દશા કેમ થઈ હશે તેનો કંઈ તે નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. તે સ્ત્રી બરાબર ટોમની સાથે સાથે જ ચાલ્યા કરતી હતી, પણ તેણે મ્હોંમાંથી એક શબ્દ સુદ્ધાં ઉચ્ચાર્યો નહિ.

ટોમ ખેતરમાં પહોંચતાં જ કામ કરવા મંડી પડ્યો. કામ કરતાં કરતાં ટોમ વારંવાર તે સ્ત્રીની તરફ જોવા લાગ્યો. તે તેનાથી થોડે જ દૂર કામ કરતી હતી. બીજા કુલીઓના કરતાં તે વિશેષ ઝડપથી કપાસ વીણતી હતી, પરંતુ તે ધિક્કાર તથા અભિમાનની સાથે જાણે કામ કરતી ન હોય, એમ લાગતું હતું. ટોમની પાસે જ લુસી નામની ગુલામડી કે, જેને તેની સાથે લિલામમાંથી ખરીદવામાં આવી હતી, તે કપાસ વીણતી હતી. તે સ્ત્રી અત્યંત આવ્યા પછી ઘણી જ દુર્મળ તથા માંદી થઈ ગઈ હતી. તે કપાસ વીણતાં વીણતાં વારંવાર મૃત્યુની યાચના કર્યા કરતી હતી અને કોઈ કોઈવાર થાકી જવાથી જમીન ઉપર પડી જતી હતી. ટોમે પોતાની ટોપલીમાંથી થોડો કપાસ લુસીની ટોપલીમાં નાંખ્યો.

લુસી આશ્ચર્યચકિત થઈને બોલી ઉઠી : “ અરે, આ શું કરો છો ? ના, ના, મને મદદ કરતા નહિ. કદાચ મારે માટે તમારે શિરે સંકટ આવી પડશે. ”

એટલામાં પરિદર્શક સૈમ્સે ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. લુસીએ તેને પોતાના ઉપપતિ તરિકે ગ્રહણ કર્યો નહોતો, તેથી તે તેના ઉપર ઘણો ગુસ્સે થયેલો હતો. તેણે તરત જ લુસીને એક લાત મારી. લુસી બેશુદ્ધ થઈને ધરણી પર ઢળી પડી. પછી સૈમ્સે ટોમની પાસે જઈને તેની પીઠ તથા તેના મ્હોં ઉપર ચાપ્પુકનો પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ટોમ ગુપચુપ કપાસ વીણવા મંડી પડ્યો. પરંતુ લુસીને બેશુદ્ધ થઈ ગયેલી જોઈને સૈમ્સેના હાથ નીચેનો એક નોકર કહેવા લાગ્યો : “ આ હરામખોરોને હમણાં જ શુદ્ધિમાં લાવું છું. ” એમ કહી તેણે પોતાના કોટમાંથી એક ટાંકણી કાઢી તેના કપાળમાં બોકી દીધી. તેથી વેદના થવાથી તેણે કારમી ચીસ પાડી. તે માણસ બોલ્યો : “ ઉઠ હરામખોરો, મારી આગળ તારા આવા ઢોંગ નહિં આવે. ”

લુસી શુદ્ધિમાં આવતાં સહેજ ઉત્તેજિત બનીને ઝડપથી કપાસ વીણવા

લાગી એ જોઈ તે માણસે કહ્યું : “ જો આ પ્રમાણે ઝડપથી કામ નહિ કરે તો તને યમરાજના દરબારમાં મોકલી દઈશ.”

હુસી મનમાં બોલી : “ હું યમરાજને ત્યાં જવાને ધણી ખુશી છું. ત્યાં જવાથી આ સકળ દુઃખોનો સત્વર અંત આવી જાય ! હા પરમેશ્વર ! શું તું મને આ નરકાગારમાંથી ઉપાડી નહિ લે ? ”

ટોમ સારીપેટે જાણતો હતો કે, જો હુસી સ્લાંજ સૂંઝીમાં ટોપલી ભરીને કપાસ આપી નહિ શકે તો લેણી તેને મારીને અધમૂરી કરી નાંખશે. તેથી તેણે પોતાની વિપદનો જરા પણ વિચાર ન કરતાં તેની ટોપલીમાં નેટલે કપાસ હતો તેટલો બધો હુસીની ટોપલીમાં નાંખી દીધો.

હુસી બોલી : “ હવેથી આ પ્રમાણે ન કરતા. નહિતર તમારે મારે આવો પડશે.”

ટોમ કહ્યું : “ તારું દુઃખ મારાથી જોઈ શકાતું નથી. તારે મારે આવો ન પડે, એટલા માટે હું આવું કંઈ છું. તું મારે માટે ચિન્તા ન કરીશ.”

એટલામાં અચાનક પૂર્વે જણાવેલી અપરિચિત રમણી ટોમની પાસે આવી અને પોતાની ટોપલીમાંથી ટોમની ટોપલીમાં થોડો કપાસ નાંખતાં બોલી : “ તમે હજી અહિં નવા આવ્યા છો, તેથી અહિંયાની રીતભાતથી સર્વથા અજાણ્યા છો. અહિં એક મહિનો કામ કર્યા પછી બીજાને મદદ કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ તમે પોતાનું જ કામ પૂરું નહિ કરી શકો. ”

પરંતુ એકજણુ પરિચાલક-મજૂરોનો ઉપરી તે સ્ત્રીની હોલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો તે હાથમાં ચાથુક સહિત ત્યાં આવ્યો, અને તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો : “ કેમ, શું કરે છે ? હું બધું જોયાં કંઈ છું. અત્યારે તું મારા તાબામાં છે. તારી એ બધી ચાલાકી મારી આગળ ચાલશે નહિ. સમજી કે ? ”

તે રમણી તીવ્રદષ્ટિથી પરિચાલકના મ્હોં તરફ જોઈ રહી. તેના હોઠ હાલવા લાગ્યા, તથા તેની આંખોમાંથી અગ્નિકણુ નીકળવા લાગ્યા. તે પરિચાલકને સંબોધીને કહેવા લાગી : “ કુતરા, જરા મારી પાસે તો આવ. તને હું સ્વાદ સ્ખાડું ! હજી પણ તને શિકારી કુતરાઓ મારફતે ફાડી નાંખાવવાની મારામાં શક્તિ છે. મારા મ્હોમાંથી એક શબ્દ નીકળતાંની સાથે જ તને ધગધગતા અગ્નિમાં હોમવામાં આવશે. તું મારી આગળ સ્વાખ દેખાડવા આવ્યો છે ? ”

એ સાંભળી પરિચાલક સ્હેજ દબાઈ ગયો અને બોલ્યો : “ સારું તું ખેતરમાં કામ કરવાને શામાટે આવી છે ? મિસ કેસી, માંડે કંઈ અરાખ ન કરીશ હોં ! ”

રમણી બોલી : “ જા, મારી પાસેથી દૂર જતો રહે. ”

પરિચાલક બીજી તરફ કુલીઓનું કામ જોવાને ચાલ્યો ગયો. તે રમણી

ધુનઃ કપાસ વીણવા લાગી. તેને ઝડપથી કામ કરતી જોઈને ટૉમ તો દિગ્ભ્રમ અનુભવ્યો. તેણે સ્થાન પડતાં પહેલાં જ પોતાની ટોપલી ભરી લીધી. વળી તેણે વખતો વખત પોતાની ટોપલીમાંથી ટૉમની ટોપલીમાં કપાસ નાંખ્યો હતો. સંધ્યા પછી ધીમે ધીમે ચોતરફ અંધારું થવા આવ્યું, એટલે સઘળા દાસ-દાસીઓ પોતપોતાની ટોપલી માથે મૂકીને રૂના ગોડાઉન તરફ ચાલ્યા. લેઝી સઘળાનું કપાસ તોલી જોવા માટે ત્યાં બેઠો હતો, અને તેના બે પરિચાલકોની સાથે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા.

લેઝી બોલ્યો : “ એ કાળા ગુલામ ટૉમને સુધારવો પડશે. પરંતુ તેને ટેકાણે લાવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડશે. ”

નિઓ સીધી પરિચાલક દાંત ખંડાર કાઢીને વિકટ હાસ્ય કરવા લાગ્યો. પણ કુમ્મો બોલી ઉઠ્યો : “ આપના વિના તે સુધરશે નહિ. આપને જેવી રીતે ચાલુકથી ફટકાવતાં આવડે છે, એટલું તો શયતાનને પણ આવડતું નથી. ”

લેઝી : “ એને ટેકાણે લાવવાનો મારી પાસે એક ઘણો સરસ ઉપાય છે. ગુલામડીઓને મારવાનું કામ આપણે તેને જ સોંપીયું. ”

કુમ્મો : “ જી સાહેબ, પણ તે કાર્યએ કરવાને કદાપિ રાજી નહિ થાય. થોડોને મારવાને તે કદિ પણ કબૂલ થશે નહિ. તેનું એ ધાર્મિકપણું સહેજમાં ફર કરી ચકાય તેમ નથી. ”

લેઝી : “ હું હમણાં જ તેના ધર્મભાવ કાઢી નાંખુ છું. ”

એટલામાં સૈમ્મો ત્યાં આવીને બોલ્યો : “ સાહેબ, આ બુઝો, લુસી એ આજે બિલકુલ કામ કર્યું નથી. કુલીઓમાં એના જેવી ખરાબ સ્ત્રી બીજી કોઈ પણ નથી. ”

એ સાંભળી કુમ્મો વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો : “ સૈમ્મો ! ખચરદાર ! હું બાણું છું કે તું લુસી ઉપર શામાટે રોષ રાખે છે. ”

સૈમ્મો તેને ઉત્તર ન આપતાં લેઝી તરફ જોઈને બોલ્યો : “ સાહેબ, આપે જ તેને મારી સ્ત્રી થવા દહું હતું; પરંતુ તે આપની આજ્ઞા જંરા પણ માનતી નથી. ”

લેઝી : “ હું એને મારી મારીને ચમતે ત્યાં મોકલી દેત; પરંતુ શું કંઈ કે હમણાં ઘણું કામ હોવાથી તુકસાન થાય તેમ છે. ”

સૈમ્મો : “ લુસી ઘણી જ બુઝી છે. તે બિલકુલ કામ કરતી નથી. કેવળ હેરાન કરે છે અને આ ટૉમ તેને સહાયતા આપે છે. ”

લેઝી : “ શું ટૉમે તેને મદદ કરી છે ? ત્યારે ટૉમના હાથે જ લુસી ને શિક્ષા આજે કરવામાં આવશે. એથી ટૉમને પણ શિક્ષણ મળશે. એ બુઝી

અધભૂવી થઇ ગઇ છે. ટોમ એને તારી માફક જોરથી મારશે નહિ, એટલે મરી જવાની ઝીક નથી. ”

એ સાંભળી સંમ્મો તથા કુઇમ્મો હા: હા: હા: કરીને હસી પડ્યા.

પરિચાલક બોલ્યો : “ મિસ કેસી તથા ટોમ પોતાની ટોપલીમાંથી લુસીને કપાસ આપતા હતા. ”

લેઝી : “ મિસ કેસીએ પોતાનું કામ પૂરું કર્યું કે નહિ ? ”

પરિચાલક : “ હાજી. જો એ કામ કરવા બેસે તો ભૂતની માફક કામ કરી શકે છે. ”

લેઝીએ કપાસ તોલવાની આજ્ઞા આપી. બધા કુલીઓ ધણી થાકી ગયેલા જણાતા હતા. દરેક જણ વારા ફરતી પોતપોતાની ટોપલી કાંટા ઉપર મૂકવા લાગ્યા. લેઝી દરેકનું વજન લખી લેવા લાગ્યો. ટોમની ટોપલીનું વજન કરવામાં આવ્યું. તેનું કામ સંતોષજનક નીકળ્યું. ટોમ ઉત્સુક નયને લુસીની ટોપલી તરફ જોઈ રહ્યો. લુસીએ ધુજતા ધુજતા આવી પોતાની ટોપલી કાંટા ઉપર મૂકી. જો કે વજન બરાબર હતું, છતાં આજે તેને શિક્ષા કરવાની હોવાથી કૃત્રિમ ક્રોધ દેખાડીને લેઝી બોલ્યો : “ કેમ, આજે પણ ઓછું કામ કર્યું કે ? વાર ઉભી રહે. હમણાં જ તને સીધી કરવામાં આવે છે. ”

લુસી નિરાશ થઇ જઇને ભયથી રોવા લાગી. ત્યાર પછી કેસી નામની તે નવિન સ્ત્રી ધણી જ ઉદ્વેગથી પોતાની ટોપલી લઇને આવી. લેઝી કોતુહલપૂર્ણ દષ્ટિથી તેના મુખ તરફ જોવા લાગ્યો. રમણી સ્થિર નેત્રોથી તેને નિહાળવા લાગી. તેના હોઠ હાલવા લાગ્યા. તેણે ફ્રેંચ ભાષામાં લેઝીને કંઈ કહ્યું. તેણે શું કહ્યું તે કોઇ સમજી શક્યાં નહિ. પરંતુ તેણે જે કંઈ કહ્યું તે ઉપરથી લેઝીનું મુખ સાક્ષાત પિશાચ જેવું થઇ ગયું. તેણે કેસીને મારવા માટે હાથ ઉગામ્યો. કેસી તિરસ્કાર દર્શાવી નિડરપણે ત્યાંથી ધીમે ધીમે જતી રહી.

થોડીવાર પછી લેઝીએ ટોમને પાસે બોલાવી કહ્યું : “ ટોમ ! મેં તને સાધારણ કુલીનું કામ કરવા માટે કંઈ ખરીદ્યો નથી. તને પરિચાલકની જગ્યાએ નિમવાનો મારો વિચાર છે. તારી હુશિયારી જોઇ હું તને આગળ ઉપર ઉંચા પદની આપીશ. કુલીઓને કેવી રીતે મારવામાં આવે છે તે તું તારા આટલા દિવસના અનુભવથી સમજી શક્યો હોઈશ. આજે તું લુસીને ચાપુકવડે માર-એ ધણી જ લુચ્છી છે. ”

ટોમ બોલ્યો : “ પ્રભુ ! મને ક્ષમા કરો. હું સ્ત્રીજાતિ ઉપર હાથ ઉગામી શકીશ નહિ. કૃપા કરી મને એ કાર્ય ન સોંપો. હું એવું કાર્ય કદાપિ કરીશ નહિ. ”

એ સાંભળી લેથી ક્રોધસૂચક સ્વરે બોલ્યો : “ તારે અવશ્ય એ કાર્ય કરવું જ પડશે. ” એમ કહીને તે દોમને ચાચુકથી મારવા લાગ્યો, તથા તેના મ્હોં ઉપર વારંવાર તમાચા મારવા લાગ્યો. લગભગ પંદર મિનિટ સુધી એ પ્રમાણે સતત પ્રહાર કરીને તે પુનઃ બોલ્યો : “ હવે કહીશ કે, તેને કદાપિ નહિ માફ ? બોલ, હવે એ સ્ત્રીને મારીશ કે નહિ ? ”

દોમના નાકમાંથી લોહી નીકળતું હતું. તે લોહી લોહતાં લોહતાં બોલ્યો : “ પ્રભુ ! હું બીજું બધું કામ કરીશ. જ્યાં સુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી રાત્રિ દિવસ આપનું કાર્ય કરીશ. પરંતુ સ્ત્રીને મારવાના કાર્યને હું સર્વથા અયોગ્ય માનું છું—હું એને કદાપિ મારી શકીશ નહિ. કદાપિ નહિ ! ”

દોમ હમ્મેશ અતિ નમ્રતાપૂર્વક વાત કરતો. તેથી લેથીએ જાણ્યું કે, દોમ ખિંદ ગયો છે, એટલે હમણાં તાબે થઈ જશે. પરંતુ દોમનાં છેલ્લાં વચનો સાંભળીને સઘળાં કુલીઓ ગભરાઈ ગયાં. લુસી હાથ જોડીને બોલી : “ ઓ પરમેશ્વર ! ” સઘળાં એક બીજાનાં મ્હોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યાં અને આવનાર આપત્તિની રાહ જોવા લાગ્યાં.

લેથી થોડીવાર સુધી તો જડબરત જોવા થઈ ગયો, પણ થોડીવારમાં બચકર મૂર્તિ ધારણ કરી બોલી ઉઠ્યો : “ કેમ હરામખંદા ! હું તને જે કામ કરવાનું કહું છું તેને તું અયોગ્ય માને છે ? શાલા દોર, યોગ્ય અને અયોગ્યની પંચાત કરવાની તને શી જરૂર છે ? તું તારા મનમાં શું સમજે છે ? તું પોતાને મોટા પંડિત માને છે, તેથી તારા શેઠની સહામે યોગ્ય અને અયોગ્ય કરવા બેઠો છે, કેમ ? એ છોકરીને મારવાના કાર્યને તું અન્યાય માની બહાનાં બતાવે છે ? ”

દોમ : “ પ્રભુ ! હું એને મારવાના કાર્યને અન્યાય માનું છું. એ સ્ત્રી ઘણી જ દુર્બળ તથા માંદી છે. તેને મારવી એ ખરેખર નિર્દયતાનું કામ છે. એવું કાર્ય મારાથી કદાપિ થશે નહિ. પ્રભુ, જે મને મારી નાંખવાની ઈચ્છા હોય, તો બલે તેમ કરો. પરંતુ હું મારો પ્રાણ જતાં સુધી આમાંથી કોઈને પણ મારવા માટે હાથ ઉગામીશ નહિ. ”

દોમ ધીમા સ્વરે બોલ્યો હતો, પણ તેનાં વાક્યોથી તેના હૃદયની દૃઢતા તથા અડગ પ્રતિજ્ઞા જણાઈ આવતી હતી. લેથી ક્રોધથી ટંપવા લાગ્યો. તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિકણા નીકળવા લાગ્યા. પરંતુ કોઈ દૂર જનવર જેવી રીતે પોતાના પંજમાં સપડાયેલા શિકારને તત્કાળ મારી ન નાંખતાં રમત કરી ધીમે ધીમે રિયાવી રિયાવીને મારી નાંખે છે, તેવી જ રીતે લેથીએ તત્કાળ તો દોમને કોઈ મ્હોટી સજા ન કરી, તથા ક્રોધના વેગને રહેજ રોકી રાખીને મક્કરી કરતાં કહ્યું :—

“ચાલો, અંતે આપણા જેવા પાપીઓના દગમાં એક ધાર્મિક કુતરાની પધરામણી થઈ ! એ કોઈ મહર્ષિ અથવા સંન્યસન પુરૂષથી ઉતરે તેમ નથી. આપણે સદગાં પાપાંડી છીએ. તે આપણાં પાપોને દેખાડવા માટે આપણી પાસે આગ્યો છે. અહીં કેવો મહાન ધર્માત્મા પુરૂષ છે ! કેમ રે હરામખોર ! તું ધર્મનો ઢોંગ કરે છે, પણ તે તારા બાઈબલમાંથી આવત સાંભળી નથી કે, ‘અરે નોકરો, તમારા માલિકના હુકમને માન આપો.’ શું હું તારો માલિક નથી ? શું મેં તારા આ કાળા શરીરને માટે બારસેક રૂપિયા રોકડા આપ્યા નથી ? કહે, તારું શરીર તેમજ તારો આત્મા મારી માલિકીના છે કે નહિ ?” એમ કહીને લેણીએ જોરથી ટોમને લાત મારતાં પુનઃ કહ્યું : “બોલ, બોલ ! હવે કેમ જવાબ આપતો નથી ?”

એવી અસહ્ય શારીરિક વેદનામાં તથા ઘેર અત્યાચારથી મરી ગયેલા જેવો થઈ ગયા છતાં લેણીના એ પ્રશ્નથી ટોમના હૃદયમાં આનંદ થવા લાગ્યો. જ્યોત્સના પ્રવાહિત થવા લાગ્યો. ટોમ અચાનક મસ્તક ઉંચું કરીને હિંમો થયો. તેના ધાયલ થયેલા મુખમાંથી જે રક્તધારા વહી રહી હતી, તેની સાથે આંસુઓનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. ટોમ વિશ્વાસપૂર્વક ઉંચે નજર કરી કહેવા લાગ્યો;—

“ના ! ના ! ના ! સાહેબ, મારો આત્મા આપનો નથી. આપે મારો આત્મા ખરીદ્યો નથી, પણ જે આત્માનું રક્ષણ કરી શકવાને શક્તિમાન છે તે ઇશ્વરે જ ખરીદ્ય કર્યો છે. તેણે જ તેનું મૂલ્ય આપ્યું છે. આપ મારા શરીરને દુઃખ આપી શકશો; પરંતુ આત્માને કંઈ પણ કરી શકશો નહિ.”

લેણી બોલ્યો : “હું કંઈ જ કરી નહિ શકું ? તારે જોવું છે ? અરે એમ્મો ! અરે કુઈમ્મો ! આ કુતરાને ટેકાણે લાવો. એક મહિના સુધી ઉભો થઈ ન શકે એટલો સખ મારો.”

એ બંને ચમદૂત જેવા જણાતા નરપિશાચો તરત જ ટોમને ઘસડી બહાર લઈ જઈને મારવા લાગ્યા. એ જોઈને લુસી વારંવાર ચીસો પાડવા લાગી.



પ્રકરણ ૩૭ મું.

કેસીની કમંકથા.

૨૧

ત્રિનો લગભગ ખીન્ને પ્રહરવીતિ ગયો હશે. ચોતરફ અંધકારનું સાં-
 શાન્ત્ય સ્થપાઈ ગયું હતું. કેટલાક ભાંગ્યા તૂટ્યા સરસામાનથી તથા
 કોહવાઈ ગયેલા કપાસથી ભરેલી એક ન્હાની કોટડીમાં ટૉમ
 મારના કબૂતરી અચેતન અવસ્થામાં પડી રહ્યા છે. આખો
 દિવસ કંઈ પણ આહાર મળ્યો ન હોવાથી તેનો કંઈ સુકાઈ
 ગયો હતો. તેમાં વળી મચ્છરોના ઉપદ્રવથી તેના દુઃખમાં વિશેષ ઉમેરો થતો
 હતો. સહેજ આંખો મીચવાનો પણ સુયોગ મળતો નથી.

પાઠક ! આવો આપણે જોઈએ કે એવા દુઃખના સમયમાં ટૉમ શું
 કરે છે ? તે જમીન ઉપર પડી રહીને પોકારી રહ્યા હતા કે, “હે પરમે-
 શ્વર ! હે જગન્નિયંતા ! હે દીનમન્ધુ ! એકવાર દીનના પ્રત્યે નજર કર.
 માપ તથા અત્યાચારો ઉપર વિજય મેળવવા માટે શક્તિ આપ. ”

એ પછી કોટડીમાં કોઈનો પગરવ સાંભળવામાં આવ્યો. તરત જ
 એક જ્ઞાનસમાંથી આવતો પ્રકાશ તેના મુખ ઉપર પડ્યો. ટૉમ બોલી ઉઠ્યો :
 “અહિં કોણ છે ? કૃપા કરીને મને થોડું પાણી આપો, માફ ગળું
 સુકાઈ ગયું છે. ”

આવનાર વ્યક્તિ કેસી હતી. તેણે હાથમાંનું જ્ઞાનસ જમીન ઉપર મૂક્યું
 અને પાણીનું પત્રાકું ભરીને ટૉમના મુખ આગળ ધર્યું. ટૉમ પાણી પીને
 જરા સ્વસ્થ થયો. તેણે ખીજું પાણી માગ્યું. કેસીએ તેને વારા ફરતી બે
 ત્રણ ગ્લાસ પાણી પીવડાવ્યું. તે બોલી : “મારી પાસે પૂરતું પાણી છે.
 તમારે જેટલું પીવું હોય એટલું નિરાંતે પીજો. આવી સ્થિતિમાં તમને પાણીની
 ઘણી જરૂર હશે તેની મને સારી પેઠે ખબર હતી. જ્યારે જ્યારે કુલીઓ-
 માંથી કોઈને તમારી માફક મારવામાં આવે છે, ત્યારે હું રાત્રે તેની પાસે
 આવીને પાણી પીવાડી જઈ છું. હું કંઈ આજે પહેલીવાર તમારી પાસે
 આવી નથી. ”

ટૉમ પાણી પીને બોલ્યો : “મેમ સાહેબ, હું આપને આશીર્વાદ
 આપું છું. ”

કેસી બોલી : “મને મેમ સાહેબના નામથી શા માટે બોલાવો છો ?
 જેવા તમે હતભાગ્ય ગુલામ છો, તેવી જ હું પણ એક અભાગિની ગુલા-
 મડી છું. તમારા કરતાં પણ હું તો ઘણી દુઃખિની છું. ”

એમ કહીને તે બારણાં આગળ મઠ અને પોતાની સાથે જે પથારી

લેતી આવી હતી તે ટોમની પાસે લઇ આવી. તેણે ટોમને પથારી પાથરી આપી અને તેના ઉપર ગાણીથી બીની કરેલી ચાદર બિછાવી આપતાં કહ્યું : “ મારા હૃતભાગ્ય સાથી, ગમે તેમ કરીને અહિં આવી પથારીમાં સૂઈ જાઓ. ”

ટોમનું આખું શરીર લોહીલુહાણુ થઇ ગયું હતું. તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ નહોતી; પરંતુ જેમ તેમ કરીને ખસતો ખસતો આવી પથારીમાં સૂતો. પથારીમાં સૂઈ જતાં જ તેને થોડો ઘણો આરામ થયો.

લેખીના એ નરકાગારમાં લાંબા વખતથી કેસી રહેતી હોવાથી શરીરના ધવાયેલા ભાગની ચિકિત્સા કરવાના કાર્યમાં તે વિશેષ નિપૂણુ થઈ ગઈ હતી. તે ટોમના ધવાયેલા ભાગો ઉપર મલમ ચોપડવા લાગી. ઔષધના ગુણથી ટોમની વેદના કેટલેક અંશે ઓછી થઈ. એ પછી કેસીએ ટોમનું મસ્તક ઉંચકીને ઉશિકાની જગ્યાએ થોડું રૂ મૂક્યું. તે બોલી : “ તમારે માટે મારાથી જેટલું બન્યું તેટલું મેં કર્યું. ”

ટોમે અંતઃકરણથી તેનો આભાર માન્યો. રમણી જમીનપર બેસી ગઈ અને બન્ને હાથ ધુઈંણુ ઉપર મૂકીને તીવ્ર વેદનાસૂચક મુખે, અનિમિષ તેજે ટોમના તરફ નિહાળવા લાગી. તેના મસ્તક ઉપરથી વસ્ત્ર પાછળ ખસી ગયું, અને તેનો લાંબો કૃષ્ણવર્ણ કેશકલાપ તેના શોકાતુર મુખ-મંડળ ઉપર વિખરાઈ ગયો.

કેટલીકવારે તે રમણી બોલી ઉઠી :—“ એથી કંઈ લાભ નહિ થાય. હૃતભાગ્ય ! તમારા સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થ જશે. તમે આજે વિલક્ષણુ સાહસ દેખાડ્યું હતું, ન્યાય પણ તમારી તરફેણમાં જ હતો; પણ આ સંગ્રામ વૃથા છે; એમાં તમને જય મળશે નહિ. તમે સાક્ષાત્ શયતાનના હાથમાં સપડાયા છો, તેની શક્તિ અગાધ છે. અંતે તમારે નિરૂપાયે તેને તાળે થવું જ પડશે અને આત્મસમર્પણુ કરવું પડશે—ન્યાયના પક્ષનો ત્યાગ કરવો પડશે. ”

“ ન્યાયનો પક્ષ છોડવો પડશે ! યું મનુષ્ય હૃદયની દુર્બળતાએ તથા શારીરિક અસહ્ય વેદનાએ પણ તે પહેલાં તેના કાનમાં એ વાત નહોતી દીધી ? ટોમ ધ્રુજી ઉઠ્યો. જે પ્રલોભન—લાલચની સાથે ટોમ અત્યાર સુધી યુદ્ધ કરતો આવ્યો હતો, તે પ્રલોભનની સાક્ષાત્ પ્રતિમા એ રમણી ન હોય, એવું ટોમને લાગ્યું. ટોમ દુઃખી સ્વરે બોલ્યો : “ હે પરમેશ્વર ! હે દીન-દયાળ ! હું કેવી રીતે ન્યાયના પક્ષનો ત્યાગ કરી શકું ? ”

તે રમણીએ સ્થિર કંઈ કહ્યું : “ પરમેશ્વરને બોલાવ્યાથી કંઈ લાભ નથી. તે કંઈ પણ સાંભળતો નથી. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે પરમેશ્વર છે જ

નહિ, જે કદાચ હોય, તો તે આપણા પક્ષમાં નથી, તે આપણો વિરોધી છે. સ્વર્ગ, મૃત્યુ સઘળું આપણી વિરુદ્ધ છે. સઘળાં એકત્ર થઈને આપણને નરક તરફ ધસડી જાય છે. ત્યારે પછી આપણે શા માટે નરકમાં ન જવું ? ”

દામે નેત્રા મીંચી દીધાં. તે રમણીના મુખમાંથી એવાં નારિતક વચ્ચેના સાંભળીને તેનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યું.

રમણી પુનઃ કહેવા લાગી : “ જુઓ, હજી તમને અહિંયાની સઘળાં માહિતી મળી નથી; પરંતુ હું સઘળું જાણું છું. છેલ્લાં પાંચ વર્ષોથી હું આ સ્થળે નિવાસ કરું છું. માંડે શરીર તથા આત્મા એ નરપિશાચ નરાધમના પગ નીચે છે, તથાપિ હું તેને અંતઃકરણથી ધિક્કારું છું. જે અહિંયા કદાપિ તમને જીવતા જ અગ્નિમાં નાંખીને શેકી નાંખવામાં આવે, તમારા શરીરના ટૂકડે ટૂકડા કરી નાંખે, કુતરાઓની પાસે તમને ફાડી નાંખાવે, ઝાડની ડાળે લટકાવીને ચામુકના પ્રહાર કરી તમારો પ્રાણ લેવામાં આવે, તથાપિ તેને કોઈ શિક્ષા કરનાર નથી. કાયદા પ્રમાણે ગોરા ઈંગ્રેજોની સાક્ષી સિવાય તેની વિરુદ્ધમાં કામ ચલાવી ન શકાય. પરંતુ પાંચ ગાંડીની અંદર એક પણ ઈંગ્રેજ વસતો નથી. અને કદાચ હોય તોપણ શું ? આ મિથ્યાવાદી વણિક ભતિએ શું કોઈ પણ પ્રકારનું અસત્ય કાર્ય કરવાનું બાકી મૂક્યું છે ? તેઓ શું તમારા માટે સત્ય વાત કહેશે ? ઈશ્વર અથવા મનુષ્યનો રચેલો એવો એક પણ કાયદો નથી કે, જેથી આપણને કંઈ લાભ થાય. અને માંડે તથા તમારો માલિક પેલો નરાધમ, નરરાક્ષસ, પૃથ્વીમાં એવું એક પણ પાપ નથી કે જે કરતાં તે પાછી પહાની કરે ! મેં અહિં આવીને જે જે બીજાનું અત્યાચાર જોયા છે તેનું જે સવિસ્તર વર્ણન કરું તો મનુષ્ય ભયથી ગાંડો જ બની જાય. એ પાપાત્માની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તન કરવામાં કંઈ પણ લાભ નથી. શું એ નરાધમની સાથે હું મારી ઇચ્છાથી રહું છું ? શું મેં સભ્ય સમાજમાં રહીને શિક્ષણ લીધું નથી ? એ માણસ—હા પરમેશ્વર ! એ માણસ કેવો હતો અને કેવો થઈ ગયો ! તોપણ મેં આ પાંચ વર્ષ તેની સાથે વિતાડ્યા. એ પાંચ વર્ષોમાં દિવસ રાત્રિ, દરેક ક્ષણે, મેં મારા દુર્ભાગ્યને ગાળો દીધા કરી છે. પરંતુ હવે એ પાપાત્મા મારો ત્યાગ કરીને એક પંદર વર્ષની બાલિકાને પોતાની ઉપપત્ની બનાવવા સારું લઈ આવ્યો છે. મેં તેના મ્હોડેથી સાંભળ્યું છે કે તેની શઠાણીએ તેને હિંમતી કેળવણી તથા ધર્મનું શિક્ષણ આપ્યું છે. તે અહિં પોતાનું બાળબિલ લેતી આવી છે—નરકગારમાં બાળબિલ લાગે આવી છે. ” એમ કહીને કેસી ઉ-માદિનીની માફક હસવા લાગી.

દૌમ તે સ્ત્રીના મુખમાંથી એવી વાત સાંભળીને ચોતરફ અધકાર જેવા લાગ્યો. તે હાથ જોડીને બોલી ઉઠ્યો : “ પ્રભુ, તું ક્યાં છે ? શું આ દીન દુઃખીને તું તદ્દન ભૂલી ગયો છે ? જો તું સહાય નહિ કરે તો અમારો સહાયક ખીજે કોણ થશે ? ”

કેસી પુનઃ કહેવા લાગી : “ વળી તમે આ કુતરા જેવા હતભાગ્ય ગુલામેને માટે શા માટે આટલું બધું કष्ट સહન કરો છો ? જો તેમને તક મળે તો તમારું અનિષ્ટ કરવાને પણ તેઓ ચૂકે એવા નથી. તમે એ લોકો-માંથી કોઈના ઉપર પણ પ્રહાર કરવાને કબૂલ ન થયા; પરંતુ જો શેઠનો દુકમ મળે, તો તેઓ તમને મારતાં જરા પણ અચકાય નહિ. તેઓમાંથી દરેક જણ એક ખીજાને માટે નિષ્ઠુર છે ! તમારે એ લોકોને માટે દુઃખી થવાની બિલકુલ જરૂર નથી. ”

દૌમ બોલ્યો : “ હાય, એ લોકો શાથી એટલા બધા નિષ્ઠુર થઈ ગયા છે ? જો હું તેમની માફક ખીજાઓને ચામુક મારવાને રાજી થાઉં તો હું પણ ટૂંક વખતમાં તેમના જેવો નિષ્ઠુર સ્વભાવનો બની જાઉં. મેમ સાહેબ, મેં માફ સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે—માફ સધળું ગયું છે; સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા બધું જતું રહ્યું છે. એક અતિ દયાળુ માલિક મળ્યો હતો, તે પણ મરી ગયો. જો કદાપિ તે એક અઠવાડિયું વધારે જીવ્યો હોત તો હું ગુલામ-ગીરીમાંથી મુક્ત થઈ જાત. પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે શું અને પરમેશ્વર કરે છે શું ! હવે આ સંસારમાં માફ કંઈ જ રહ્યું નથી ! કંઈ જ નથી ! કંઈ જ નથી ! શું હવે હું મારો ધર્મ પણ ગુમાવી બેસું ? ના, ના. હું કદાપિ અયોગ્ય માર્ગ અહણ્યુ કરીશ નહિ. ”

કેસીએ કહ્યું : “ પરંતુ આપણાં પાપ માટે શું પરમેશ્વર આપણને અપરાધી ઠરાવશે ? મારી માન્યતા એવી છે કે, જે બળાદારે આપણી પાસે પાપ કૃત્યો કરાવે છે, તેને જ પરમેશ્વર આપણાં પાપને માટે દોષિત ગણશે. ”

દૌમ : “ એ ખરું છે. પરંતુ પાપકૃત્યો કરીને હસ્ત કલંકિત કરતાં કરતાં આપણાં હૃદય પણ પાપી થઈ જાય ! જો કદાપિ હું સંમ્બોના જેવો પાપાણુ હૃદયનો અને અત્યાચારી થઈ જાઉં અને પછી વિચાર કરું કે એમ શાથી બન્યું તો કંઈ લાભ ન નીકળે. હું જેવો દુરાચારી બની જાઉં તેવો જ પછી રહું તેની અને ધીકર છે. ”

કેસી દૌમની વાત સાંભળીને દિગ્મુદ્ધ જેવી થઈ ગઈ અને તેના તરફ ઉન્માદિનીની માફક જોષ રહી. બન્ને સહસા તેના હૃદયમાં નવિન

ચિન્તાએ પ્રવેશ કર્યો ન હોય ! કેટલીકવાર પછી ગંભીર નિશ્વાસ મૂકીને તે બોલી:—

“હે પરમેશ્વર ! હું કેવી પાપિની છું ! ટૉમ ! તમે ખરું કહ્યું ! હાય ! હાય ! મેં શું કર્યું—સર્વસ્વનો મેં નાશ કરી નાખ્યો !” એમ બોલતાં બોલતાં દારણુ માનસિક વેદનાથી અસ્થિર થઈ જઈને તે જમીન પર પટકાઈ પડી.

કેટલીકવાર સૂધી ઉભય નિસ્તબ્ધ રહ્યાં. અંતે ટૉમ ધીમા સ્વરે બોલ્યો : “મેમ સાહેબ, કૃપા કરીને—”

રમણી સહસા ઉભી થઈ. તેનું મુખ પ્રથમની માફક વિષણુ તથા કંઠાર જણાતું હતું. ટૉમ બોલ્યો : “એ લોકોએ મને મારતી વખતે મારો કોટ પેલા ખૂણામાં ફેંકી દીધો હતો. એ કોટમાં માફે બાઈબલ છે. જો આપ જઈને બાઈબલ લઈ આવો તો અત્યંત ઉપકાર થાય.”

કેસી ઉઠીને બાઈબલ લઈ આવી. ટૉમ બાઈબલમાંથી તેણે નીશાની કરેલો ભાગ દેખાડતાં બોલ્યો : “મેમ સાહેબ, કૃપા કરીને અહિંથી વાંચશો કે ? પાણી પીવડાવ્યાથી જેટલો ઉપકૃત થયો છું, તેથી અધિક ઉપકૃત એટલું કાર્ય કરશો તો થઈશ.”

કેસીએ નિરસ હૃદયે તથા અશ્રદ્ધાથી બાઈબલ હાથમાં લીધું અને જ્યાં ટૉમે નીશાની કરી રાખી હતી ત્યાંથી વાંચવા લાગી. તેને સારી પેઠે લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું. તે સ્પષ્ટસ્વરે ને મૃદુ મધુર કંઠે ઇસુ ખ્રિસ્તને વધસ્તંભ ઉપર પોતાનો પ્રાણુ ત્યાગ્યો હતો તેનો વૃતાંત વાંચવા લાગી. વાંચતાં વાંચતાં વારંવાર તેનો કંઠ ધ્રુજવા લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે સ્વર સ્ખલિત થવા લાગ્યો. એ વખતે કેસી ક્ષણવાર ચુપ થઈ જતી હતી અને પછી જરા રહીને આત્મસંયમ કરી પુનઃ વાંચતી હતી. અંતે જ્યારે “પિતા ! તેઓને ક્ષમા કરજે; કેમકે તેઓ જાણતા નથી કે, તેઓ શું કરી રહ્યાં છે.”* એ વાક્ય વાંચવામાં આવ્યું ત્યારે પુસ્તક બંધ કરીને તે રોવા લાગી. ટૉમ પણ રોતો હતો. કેટલીકવાર પછી ટૉમ કહેવા લાગ્યો:—

“મેમ સાહેબ, જો કદાપિ આપણે ઇસુના દર્શાતનું અનુસરણ કરી શક્યા હોત, તો શું આ સંસારનાં દુઃખ તથા કષ્ટથી ગભરાઈ જાત ? મેમ સાહેબ, હું સારી પેઠે સમજું છું કે તમે મારા કરતાં વિશય કેળવાયેલાં

* જ્યારે ઇસુ ખ્રિસ્તને વધસ્તંભ ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે પોતાના શત્રુઓને માટે ઇશ્વરની આગળ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી હતી.

છો તથા દરેક પ્રકારે મારા કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ છો; છતાં આ મૂર્ખ મરીખ ટોમ પણ તમને એક વિષયમાં શિક્ષણ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તમે કહો છો કે, 'ઈશ્વર આપણી વિરૂદ્ધ છે, તથા તે ગેરા ઇન્નેન્નેનો પક્ષપાત ખેંચે છે. નહિ તો તેઓ આપણા ઉપર અત્યાચાર કરે છે તેને માટે તે એ લોકોને શિક્ષા ન કરે કે? પરંતુ એમ માનવામાં ખરેખર તમારી મોટી ભૂલ છે. પરમ ધાર્મિક ઈશ્વરના પ્રિય પુત્ર ઇસુ ખ્રિસ્તને અતિ ભયંકર અત્યાચાર સહન કરવા પડ્યા હતા. તેમણે દીન દરિદ્રની માફક પોતાનું જીવન વ્યતિત કર્યું હતું, અતિ પાપાત્માઓએ તેમનો પ્રાણ સુઢાં લીધો. પરંતુ આપણામાંથી તેમના જેવું દુઃખ કોઈને પણ ભોગવવું પડ્યું છે? હું દહતાપૂર્વક કહું છું કે ઈશ્વર આપણને ભૂલી ગયો નથી. આપણે દુઃખ ભોગવીએ છીએ તેથી એમ માની લેવું ઉચિત નથી કે ઈશ્વરે આ પાપો ત્યાગ કર્યો છે. ને આપણે તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને સદૈવ પાપકૃત્યોથી દૂર રહીએ તો અવશ્ય આપણને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. વર્તમાન વિપદ, વર્તમાન દુઃખ તથા કષ્ટો આપણા અંતરાત્માને ધીમે ધીમે શુદ્ધ કરીને ઈશ્વરના સહવાસમાં રહેવાને યોગ્ય બનાવે છે. ”

કેસી બોલી : “ પરંતુ જે દુર્દશામાં પડવાથી આપણે માટે પાપમાર્ગથી દૂર રહેવાનું અસંભવિત થઈ જાય છે, તેવી સ્થિતિમાં તે આપણને શા માટે મૂકે છે? ”

ટોમ : “ આપણે ગમે એવી સ્થિતિમાં પડીએ, તથાપિ મારી માન્યતા પ્રમાણે પાપમાર્ગથી દૂર રહેવાનું આપણે માટે અસંભવિત નથી. ”

કેસી : “ એ બધું હવે આગળ ઉપર માલૂમ પડશે. કાલે કદાચ પુનઃ તમને સતાવશે તો શું કરશો? હું અહિંયાની દરેક વાતથી વાંકેફગાર છું. તમને તેઓ કેવી રીતે રિઆવશે તેનો વિચાર કરતાં જ માફ હૃદય કંપી ઉઠે છે. એ પ્રમાણે તમને દુઃખ દઈને અતિ તમારી મારફતે પાપકૃત્ય કરાવશે, અને તમારે નિરૂપાયે તેઓનું કહ્યું માનવું જ પડશે. ”

ટોમ : “ ઈશ્વર! શું તું માફ રક્ષણ નહિ કરે? પ્રભુ! તું મારો મદદગાર થજો. તારો આ એવક અત્યાચાર તથા દુઃખથી ભય પામી જઈને પાપમાર્ગે દોરાર્ધ ન જાય તેની સંભાળ રાખજો. ”

કેસી : “ મેં આવી રીતે ઘણું રૂદન તથા ઘણી પ્રાર્થનાઓ સાંભળી છે. પરંતુ અતિ જોરે છે કે, તેઓના દૃઢ સંકલ્પ તૂટી ગયા છે તથા પાપાત્માઓએ તેમને વશીભૂત કર્યા છે. એક તરફ એમેલિન પણ પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરી રહી છે અને તમે પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો પડે તેને માટે

ચલ કરી રહ્યા છો; પરંતુ એથી લાભ શું થશે? કાંતો તમારે તેમની ઇચ્છાને આધિન થવું પડશે અથવા રિઆઇને મૃત્યુને આલિંગન કરવું પડશે.”

ટૉમ : “ વારુ, ત્યારે હું મરવાને જ કબૂલ છું. તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સૂધી બલે તે મને સતાવ્યા કરે; પરંતુ એક દિવસ અવસ્ય મારે મરવું જ પડશે, એમાં કોઈ અટકાવ નાંખી શકશે નહિ. મૃત્યુ પછી તેઓ મને શું કરી શકશે? મરણ પછી હું તેઓના પંજામાંથી મુક્ત થઈ શકીશ. ઈશ્વર મારી સાથે સાથે છે, તે જ મને આ પરીક્ષામાં ક્ષતેહમંદ કરશે.”

કેસીએ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. તે નીચું મસ્તક રાખીને જમીન તરફ નેઢ રહી. કેટલીકવાર પછી પોતાની મેળે જ કંઈ બોલવા લાગી : “ તેમજ થશે. પરંતુ જેઓ અત્યાચાર તથા દુઃખથી ભય પામીને પાપ-માર્ગે ગયા છે, તેઓની મુક્તિ થવાની જરા પણ આશા નથી. અપવિત્રતામાં રહીને અમારે એટલે સૂધી અધઃપતન થઈ ગયું છે કે અમને પોતાના જ ઉપર તિરસ્કાર આવે છે. મરી જવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ આત્મહત્યા કરવાની હિમ્મત ચાલતી નથી. કંઈ આશા જ નથી! હાય! હાય! કંઈ આશા જ નથી! પેલી આલિકા એમેલિન-એ વખતે બરાબર મારી પણ એટલી જ ઉમ્મર હતી.” સાર પછી ટૉમના તરફ નેઢને તે ઝડપથી કહેવા લાગી : “ હું કેવી થઈ ગઈ છું, તે તમે જુઓ છો ને? પરંતુ હું એશ્વર્યની ગોદમાં ઉછરેલી છું. બાલ્યકાળમાં હું સુંદર પોશાક પરિધાન કરીને ફરતી હતી. માઈ બાલ-સૌંદર્ય નેઢને સઘળા મુગ્ધ થઈ જતા હતા. જે કોઈ મારે ત્યા આવતું તે મારા રૂપલાવણ્યની પ્રશંસા કરતું. મને હજી પણ યાદ છે કે, હું બાલ્યકાળમાં અમારા ભાઈ બ્લેન્ડેની સાથે સંતાકુકડી રમતી હતી. મને અગિયાર વર્ષની ઉમ્મરે એક શિક્ષા-શ્રમમાં મૂકવામાં આવી. જ્યાં હું સંગીત, વાદ્ય, ફ્રેંચ ભાષા, ભરતકામ, તથા બીજા અનેક વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા લાગી. પરંતુ ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરે મારા પિતાનું મરણ નિપજ્યું. પિતાની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા વખતે હું ઘેર આવી. પિતાનું આકસ્મિક મરણ થયું હતું. જ્યારે તેમની મિલકતનો હિસાબ કાઢવામાં આવ્યો, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે એટલી મિલકતમાંથી તેમનું કરજ પતાવી શકવું મુશ્કેલ છે. લેણદારોએ મિલકતનું પત્રક બનાવતી વખતે તેમાં માઈ પણ નામ લખ્યું. હું ગુલામડીના પેટે જન્મી હતી, પણ મને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી દેવાનો મારા પિતાનો વિચાર હતો. પરંતુ તેમના મનની વાત મનમાં જ રહી ગઈ અને આકસ્મિક મૃત્યુ આવતાં પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા. તેથી તેમની મિલકતમાં મારી પણ ગણત્રી

કરવામાં આવી. પિતાની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા થઇ ગયા પછી બીજે જ દિવસે તેમની પરિણીતા પત્ની મિલકતનો વહીવટ કરવાનું કામ પોતાના વકીલને સોંપી તેના પેટે જન્મેલા પુત્રને લઇ પોતાના પિયરમાં જતી રહી. તેની વર્તણૂકથી મને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું, પરંતુ તે મને એવી અવસ્થામાં મૂકીને શામાટે જતી રહી તેની મને એ વખતે સમજણ પડી નહિ. જે વકીલના હાથમાં મને બીજી મિલકતની સાથે સોંપવામાં આવી હતી, તે દરરોજ અમારે ત્યાં આવતો હતો, તથા મારી સાથે ઘણી જ સબ્યતાથી વર્તતો હતો. એક દિવસ તે પોતાની સાથે એક પરમ સુંદર યુવાન ઇંગ્રેજને લઈ આવ્યો. મને લાગ્યું કે મેં તેના જેવો સુંદર યુવક પહેલાં કદિ પણ જોયો નથી. હું તે રહાંજને કદાપિ ભૂલી શકીશ નહિ. તેની સાથે ઉદ્યાનમાં હું ફરી હતી. હું હુખ તથા શોકથી તદ્દન નિરસ્પૃહિત થઇ જઈને એકલી રહેતી હતી. તેણે મારા પ્રત્યે હદઉપરાંત દયા દેખાડી. તેણે મને કહ્યું કે, ‘મેં તને શિક્ષણશાળામાં ગયા પૂર્વે જ જોઈ હતી અને ત્યારથી જ હું તારા પ્રેમમાં પડ્યો છું, તથા હવે હું તારો મિત્ર તથા રક્ષક થવા ઇચ્છું છું.’ પરંતુ એ વખતે તેણે મને કહ્યું નહિ કે, મેં તને જે હજાર રૂપિયા આપીને ખરીદી છે તથા હવેથી તું મારી મિલકત બની છે. મેં મારી ઇચ્છાથી તેને આત્મસમર્પણ કરી દીધું, કેમકે તેને હું ચાહતી હતી. હજી પણ તેને ચાહું છું! જ્યાં સુધી આ દેહમાં પ્રાણ રહેશે ત્યાં સુધી તેને ચાહીશ. તે જેવો સુંદર હતો તેવું જ તેવું ચારિત્ર શુદ્ધ તથા અંતઃકરણ ઉદાર હતું. તેણે મને દાસ-દાસી, ગાડી-ઘોડા, જાત જાનનું ફરતીચર તથા વસ્ત્રાલંકારથી ભરપૂર એક અતિ સુસજ્જિત મકાનમાં લાવીને રાખ્યા. પૈ-સાથી જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે તે સઘળી તેણે મને લાવી આપી. પરંતુ એ સર્વને હું તુન્છ સમજતી હતી. હું કેવળ તેના પ્રેમની ભૂખા હતી. હું ઈશ્વર તેમજ મારા આત્મા કરતાં પણ તેને વિશેષ ચાહતી હતી; તેની ક્ષુદ્ર ઇચ્છાનું પાલન કરવા માટે મારું સર્વસ્વ આપી શકતી હતી.

તેની આગળ મારી કેવળ એક જ પ્રાર્થના હતી—હું ઇચ્છતી હતી કે તે શાસ્ત્રાનુસાર મારી સાથે વિવાહ કરે. હું વિચાર કરતી હતી કે, જ્યારે તે મને આટલા બહા પ્રેમથી ચાહે છે, ત્યારે અવશ્ય મારી સાથે શાસ્ત્રાનુસાર લગ્ન કરી મને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરશે; પરંતુ જ્યારે હું તેની આગળ લગ્ન સંબંધી વાત કહાડતી ત્યારે તે કહેતો કે, ‘લોકાચાર અને દેશાચાર પ્રમાણે આપણો વિવાહ થઈ શકે એ સંભવિત નથી. જો આપણે એકબીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખીને ચાલીએ તો ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં આપણે વિવાહિત જ

છીએ.' જો એ સત્ય હોય તો શું હું તેની ધર્મપત્ની નહોતી? શું મેં તેના ઉપરના પ્રેમમાં સહેજ પણ ન્યૂનતા પડવા દીધી હતી? મેં લાગ-લાગટ સાત વર્ષો સુધી તેના સ્વભાવનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેને કેવી રીતે સુખી કરી શકાય તેની જ દિવસ રાત્રિ મારા મનમાં ચિન્તા થયા કરતી હતી. તેને માટે જ હું માંડે જીવન સમજતી હતી. એક વખત તેને ઝેરી તાવ લાગુ પડ્યો હતો, ત્યારે લાગલાગટ એકવીસ દિવસ સુધી હું તેની પથારી પાસે બેસી રહી હતી. હું તેને મારા હાથે જ ઔષધ આપતી હતી. તે ત્યારે નિરોગી થઈને શય્યામાંથી ઉઠ્યો ત્યારે મને તેની મંગલકારિણી દેવી કહીને બોલાવ્યા કરતો હતો, અને કહેતો હતો કે તે જ મૃત્યુના મુખમાંથી માંડે રક્ષણ કર્યું છે. મારે પેટે બે સંતાન થયાં. પ્રથમ પુત્ર જન્મ્યો હતો. તેના પિતાના નામ પ્રભાણે તેનું નામ હેનરી પાડ્યું હતું. તે સર્વોચ્ચ તેના પિતાની આકૃતિને મળતો આવતો હતો. તે સુંદર નેત્રો, તે પ્રશસ્ત લલાટ, તે કર-ચલીઓવાળા વાળ, સમગ્ર તેના પિતાને આબેહૂબ મળતું આવતું હતું; રૂપની સાથે તેણે તેના પિતાની તેજસ્વિતા તથા બીજા ગુણો પણ પ્રાપ્ત કર્યા હતા. બીજા કન્યા હતી. તે કહેતો કે આ છોકરી તને બરાબર મળતી આવે છે. વળી તે કહેતો કે સમસ્ત લુસિયાના પ્રદેશમાં તું એક અદ્વિતીય સુંદરી છે. તે મારે માટે તથા બન્ને સંતાનોને માટે ઘણું અભિમાન ધરાવતો હતો. તે મને તથા સંતાનોને સુંદર વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત કરી ગાડીમાં ફરવાને લઈ જતો હતો. રસ્તામાં ચોતરફથી લોકોમાં મારી તથા મારા સંતાનોની જે પ્રશંસા થતી, તે મને દરરોજ કહી સંભળાવતો. અહા ! એ કેવા સુખી દિવસો હતા ! હું વિચાર કરતી હતી કે, મારા જેવું બીજું કોઈ ભાગ્યે જ સુખી હશે. પરંતુ તે સુખ નાશ પામ્યું ! દુઃખના દિવસો આવ્યા ! તેના એક કાકાનો ભાઈ હતો, તે ન્યુઆર્લિન્સમાં આવ્યો. તેને તે અંતઃકરણથી ચાહતો હતો. પરંતુ તે માણસને પ્રથમવાર જોતાં જ મારા હૃદયમાં એક પ્રકારના ભયનો સંચાર થયો. મને લાગ્યું કે, એ માણસને લીધે અમારા સર્વસ્વનો નાશ થશે. તે માણસ હેનરીને દરરોજ ફરવા લઈ જતો અને પાછા ઘેર ફરતા કોઈવાર રાત્રિના બે અથવા ત્રણ વાગી જતા. મારાથી સાહસ કરીને હેનરીને કંઈ કહી શકતું નહિ, કેમકે હું બેચેન હતી કે તે ઘણો અભિમાની છે. એ દુષ્ટ તેને જીગરખાનામાં લઈ જવા લાગ્યો; અને ધીમે ધીમે તેને જીગરખાનામાં લઈ જવા લાગ્યો. હેનરીના સ્વભાવ એવો હતો કે જેની ઉપર તેને આસક્તિ થતી તેને તે સહેજમાં છોડી દેતો નહિ. ત્યાર પછી તે દુષ્ટ તેની સાથે એક દમિયન રમણીની ઓળખાણ કરાવી. તેનું મન ધીમે ધીમે

એ સ્ત્રીના પ્રત્યે આકર્ષાવા લાગ્યું. હવે મારા ઉપરથી તેનો પ્રેમ ધીમે ધીમે ઓછો થવા લાગ્યો. તે મને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કંઈ પણ કહેતો નહિ, પણ હું સઘળું સમજી ગઈ. દિવસે દિવસે માફ અંતઃકરણ ચીરાઈ જવા લાગ્યું; પરંતુ હું કંઈ પણ કહી શકતી નહિ. આ તરફ તે જુગાર રમતાં રમતાં કરજદાર થઈ ગયો. તે પાપિષ્ઠે મને તથા મારા બાળકોને વેચી નાંખી દેવું પતાવી દહન તે રમણી સાથે લગ્ન કરવા માટે હેનરીને સલાહ આપી, અને તેણે અમને ખરીદી લેવાની ઇચ્છા જણાવી. હેનરીએ મને બંને બાળકો સાથે તે પાપાત્માને વેચી દીધી. એક દિવસ હેનરીએ મારી પાસે આવતો હતું કે, ‘હું કંઈ કામ પ્રસંગે થોડા વખતને માટે બહાર ગામ જવાનો છું.’ તે દિવસે તેણે મારા પ્રત્યે રોજના કરતાં વિશેષ પ્રેમ દર્શાવ્યો અને કહ્યું કે ‘હું દૂક વખતમાં આવતો રહીશ.’ પરંતુ હું તેના એવા મધુર સંભાષણથી હેતરાઈ નહિ. હું સમજી ગઈ કે મારા સર્વસ્વનો નાશ થવાનો સમય સમીપ આવી પહોંચ્યો છે. હું પાપાણુપ્રતિમા સમાન સ્તાંભિત થઈ ગઈ. મારા મુખમાંથી એક ઉચ્ચાર સુદ્ધાં નીકળી શક્યો નહિ, તેમ જ મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુતું એક બિન્દુ પણ પડ્યું નહિ. જતી વખતે હેનરી વારંવાર બંને બાળકોના મુખ ઉપર ચુમ્બન કરવા લાગ્યો; ત્યાર પછી બહાર નીકળીને ઘોડે-સ્વાર થયો. હું એકિ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહી. જેવો તે દૃષ્ટિ આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયો કે, તરતજ હું બેશુદ્ધ થઈ જઈને ધરણી પર ઢળી પડી.

ત્યાર પછી બીજો જ દિવસે તે પાપાત્મા મારી પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, મેં તને તારાં બાળકો સહિત ખરીદી છે. તેણે મને વેચાણનો દસ્તાવેજપત્ર દેખાડ્યો. હું તેને વારંવાર ગાળો દેવા લાગી, અને બોલી કે, પ્રાણુ જતાં મૂંઝી કદાપિ તારી થઈશ નહિ, તારી સાથે રહીશ નહિ.

વાસ્તવિક રીતે હું તેને એટલો બધો ધિક્કારતી હતી કે તેની છાયાનો સ્પર્શ થતો તો હું મને દોષિત થયેલી માનતી. તે દુષ્ટે જોયું કે હું કોઈ પણ પ્રકારે તેને તાબે થતી નથી, ત્યારે તે મને બચ દેખાડીને કહેવા લાગ્યો કે જો તું મારી સાથે સીંધી રીતે નહિ ચાલે તો તને તથા તારાં બાળકોને બીજો ઠેકાણે વેચી નાંખીશ. મેં તેને મ્હોડેથી જ સાંભળ્યું કે મને ખરીદ કરવાને માટે જ તેણે યુક્તિપૂર્વક હેનરીને કરજદાર બનાવી દીધો હતો. એક મૃદુર રમણીની સાથે તેના વિવાહ કરાવી આપ્યા છે અને અંતે મને વેચી નાંખવાની પણ તેણે પોતે જ સલાહ આપી હતી. તે પાપાત્મા કહેવા લાગ્યો કે, બે ચાર અશ્રુબિન્દુઓથી અથવા તિરસ્કારથી હું બિંહ જાઉં એવો નથી. તું મારા હાથમાં છે. મારે આધિન થવા વિના તારો છૂટકો જ નથી.

મેં જોયું કે મારા હાથપગ બંધાયેલા છે—મારાં બન્ને બાળકો તેના હાથમાં હતાં; હું જ્યારે તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તતી, ત્યારે તે દુષ્ટ મારા બાળકોને વેચી નાંખવાની ધમકી આપતો. બાળકોનું સંરક્ષણ કરવા સારું નિરૂપાયે મારે તેને તાબે થવું પડ્યું. પરંતુ એ કેવું ધિક્કારયુક્ત જીવન હતું! દિવસ રાત્રિ મારા હૃદયમાં મર્મભેદી વેદનાનો અગ્નિ બળ્યા કરતો ! હું હેનરીની આગળ પુસ્તક વાંચતી, તેની સાથે નૃત્ય કરતી, તેને ગાયન ગાઇ સંભળાવીને ખુશ કરતી. પરંતુ એ માણસને રાજી રાખવાને માટે જે કાંઈ કરવું પડતું તે હું ઘણી જિહ્વા જિહ્વા અનિચ્છાથી કરતી હતી. પરંતુ જે સંતાનોનું રક્ષણ કરવા માટે હું એ નરાધમની ઇચ્છાને આધિન થઇ હતી, તેઓની સાથે તે ઘણી જ ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. મારી પુત્રી ઘણી જિહ્વકણ સ્વભાવની હતી, તે હમેશાં તેના ભયથી ધ્રુજ્યા કરતી હતી. પરંતુ મારો પુત્ર હેનરી તેના પિતાના જેવો તેજસ્વી તથા સ્વાધીનતાપ્રિય હતો. તે સદૈવ એ નરાધમની સાથે ઝગડો કર્યા કરતો હતો. તે જોઈ હું હુમેશાં જિહ્વતી હતી અને બન્ને બાળકોને તેનાથી દૂર રાખ્યા કરતી હતી. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે એ પાપાણુ હૃદયના મનુષ્યને દયા ન આવી. તેણે મારા હૃદયના ધન, મારા જીવનના સર્વસ્વ એ બન્ને બાળકોને વેચી નાંખ્યા. ત્યારે અને કોને વેચ્યા તેની મને જરા પણ ખબર ન પડી. તે દુષ્ટ એક દિવસ મને ફરવા લાઇ ગયો. હું જ્યારે ઘેર પાછી આવી ત્યારે મેં મારાં બાળકોને જોયાં નહિ. મેં તે નરાધમને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે અમ્લાનવદને કિત્તર આપ્યો કે, “ મેં બન્ને જણાને વેચી નાંખ્યાં છે. તેણે મને તેમની દિમ્મતના રૂપિયા—તેમના રક્તનું મૂલ્ય દેખાડ્યું.

સંતાન વેચાઈ ગયાનું જાણી હું હિન્માદિની થઇ ગઇ. અને ખરા ખાટાનો ખ્યાલ કર્યા વિના હું તેને ગાળો દેવા લાગી, ઈશ્વરના નામથી અનેક પ્રકારના શાપ આપવા લાગી. પરંતુ પડ્યુંત્ર, લુચ્ચાઈ, છળકપટ, તથા બીજાં જાત જાતનાં કૌશલને જોઓએ પોતાનાં અસ્ત્ર બનાવી રાખ્યાં છે, તેઓનું હૃદય કદાપિ પરાજિત થતું નથી, કદાપિ પિગળતું નથી. તેઓ કૌશલનો આશ્રય લઇ લોકોને છેતરવાનો યત્ન કરે છે. તે ધૂર્ત લુચ્ચાઈથી મને વશીભૂત કરવાના હેતુથી કહેવા લાગ્યો કે, ‘ જો તું મારાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરીશ તો આ જન્મમાં તારા સંતાનોનું મુખ પુનઃ જોઈ શકીશ નહિ, તથા તારી ઉદ્ધતાને લીધે તારાં બાળકોને વિશેષ કષ્ટ સહન કરવું પડશે; પણ જો મારી વાત માનીશ તો કોઈ કોઈ વખતે તારાં બાળકોનાં મુખનું દર્શન કરવાનો તને સુયોગ આપીશ, તથા તેમને પુનઃ ખરીદી લા-

વીશ. ' સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ બાળકના દુઃખની વાત આવતાં સહેજમાં પીગળી જાય છે અને તેઓને વશીભૂત કરતાં કશી મૂશ્કેલી પડતી નથી. તે પાખંડીએ મને બધા દેખાડી તથા આશ્વાસન આપીને પુનઃ વશીભૂત કરી લીધી. તેથી બે ત્રણ અઠવાડિયા વિના કંકાસે વીતી ગયાં. ત્યાર પછી એક દિવસ હું દંડગૃહની પાસે ચઢીને જતી હતી. દંડગૃહની પાસે ઘણાં માણસોની ભીડ તથા એક બાળકની ચીસો સાંભળી હું વંનવાને માટે થોડે દૂર ઉભી રહી. તરત જ દંડગૃહમાંથી મારો હેનરી ત્રણ ચાર માણસોને દૂર હટાડેલી દંધ રોતો રોતો મારી આગળ દોડી આવ્યો અને મને બાઝી પડ્યો. તે ત્રણ ચાર માણસો ઘણી બિભત્સ ગાળો દેતાં દેતાં તેને પકડવા માટે દોડી આવ્યાં. તેઓમાંથી એક તદ્દન પિશાચ જેવો જણાતો ગોરો વ-
શ્લિક કહેવા લાગ્યો કે, તે હેનરીને દંડગૃહમાં લઈ જતો હતો એટલામાં તેનો હાથ છોડાવીને હેનરી નાશી છૂટ્યો હતો, તેથી તેને ચારગણી શિક્ષા કરવામાં આવશે. એ મનુષ્યના મુખની આકૃતિ આ જીવનમાં કદાપિ ભૂલી શકીશ નહિ. તે નિષ્કુરતાનો અવતાર જ જણાતો હતો. હું ત્યાં એકત્ર થયેલા લોકોને મારા પુત્રને છોડાવવા સાઝ વિનંતી કરવા લાગી. પરંતુ મારી વાત સાંભળીને તેઓ હસવા લાગ્યાં. હેનરી નિરાશ થઈને મારા મુખ તરફ જોવા લાગ્યો તથા માઈ વચ્ચે જોરથી પકડી રાખીને રોવા લાગ્યો. દંડગૃહના તે નરપિશાચો મારી પાસેથી મારા હેનરીને છોડાવીને લઈ ગયા ત્યારે મારા વચ્ચેનો થોડો ભાગ ફાડીને લઈ ગયા. કેમકે હેનરીએ માઈ વચ્ચે જોરથી પકડી રાખ્યું હતું. લઈ જતી વખતે મારો પુત્ર 'મા! મા!' કરીને ચીસો પાડવા લાગ્યો. મારી પાસે એક માણસ ઉભો હતો, તેને મેં કહ્યું કે, મારી પાસે થોડા રૂપિયા છે તે આપને દૂધ કરી તેને ચાખુકના મારમાંથી મુક્ત કરાવો. તેણે માથું હલાવીને કહ્યું કે, 'કોઈ પણ પ્રકારે તેને શિક્ષામાંથી મુક્ત કરાવી શકાય તેમ નથી. જે માણસ તેને અહિંયા લાગ્યો છે તે તેનો માલિક છે. કોઈ પણ પ્રકારે તેને વશીભૂત ન કરી શકવાથી તે તેને અહિં દંડગૃહમાં લઈ આવ્યો છે, તેથી તેને તે છોડશે નહિ.' હું દોડતી દોડતી ઘેર આવી. રસ્તામાં હેનરીનો તે રૂઢન સ્વર વારંવાર મને સંભળાવા લાગ્યો. મેં ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં જ તે નરાધમ બટલરના ઓરડામાં જઈને દુઃખી સ્વરે તથા વિનંતીપૂર્વક હેનરીને એ સંકટમાંથી બચાવવા માટે કહ્યું. તે નરાધમ હસતાં હસતાં બોલ્યો : 'હીક થું. તેને એવી શિક્ષા થવી જ બાકી. તે તેને જ લાયક છે. ચાખુકનો માર ખાધા સિવાય તે સુધરી શકે તેમ નથી. '

નરાધમમની એવી નિર્દય વર્તણુક તથા તેના મુખમાંથી એવાં નિષ્કુર વચનો સાંભળીને હું ઉન્મત્ત જેવી બની ગઈ. મારા મસ્તક ઉપર વજ્રપ્રધાત થયો હોય એમ મને લાગ્યું. માંડ મસ્તક ફરવા લાગ્યું. મેં ભય-કર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યાર પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. કેવળ એટલું જ યાદ છે કે, ટેબલ ઉપરથી તીક્ષ્ણ છરી લાઇને હું તેને મારવા માટે ધસી ગઈ હતી. એ પછી હું બેશુદ્ધ થઈ ગઈ અને ચાર પાંચ દિવસ સૂઈ એવી અવસ્થામાં જ પડી રહી. જ્યારે મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે મેં જોયું કે, હું એક અપરિચિત ઘરમાં આવી છું. એક કાળી સ્ત્રી મારી સેવા સુશ્રુષા કરી રહી છે. એક ડૉક્ટર ઉશિકા આગળ બેઠો છે. પછી મને માલૂમ પડ્યું કે, તે નરાધમ મને વેચી નાંખવા માટે એ ઘરમાં મૂકી ગયો છે. માંડ મૂલ્ય વધારે ઉપજે એ હેતુથી તેણે મારે માટે ડૉક્ટરનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

હવે મને જીવવાની આકાંક્ષા રહી નહોતી. હું સદૈવ મૃત્યુની યાચના કરતી હતી; પણ મૃત્યુએ મને પોતાના પંજરામાં ન લીધી. મારી ઇચ્છા નહોતી છતાં હું દિવસે દિવસે સારી થવા લાગી અને અંતે પ્રથમની માફક સશક્ત થઈ ગઈ. ત્યાર પછી એ ઘરના લોકો મને સારાં સારાં વસ્ત્રો પહેરવાને આપવા લાગ્યા. ધણા માણસો દરરોજ મારી પાસે આવવા લાગ્યાં. તેઓ મારા શરીરની પરીક્ષા કરીને મારી સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતા અને ઘરનાં લોકોને મારી ઈન્મત પૂછતા. પરંતુ હું એવું ઉદાસ મ્હોં કરીને બેસી રહેતી કે, મને કોઈ ખરીદવાનો આગ્રહ કરતું નહિ. તે જોઈને ઘરના માણસો મારા પર ચાણુકના પ્રહાર કરતા અને મને પ્રકુલિત મુખે બેસવાનું કહેતા. ત્યાર પછી કેપ્ટન સ્કેટ્ટ નામનો એક ઈંગ્લેન્ડ મને ખરીદ કરવાને આવ્યો. તે સહેજ સહૃદય જણાતો હતો. તે સમજી શક્યો કે, કોઈ ગંભીર શોકને લીધે મારી આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. તેણે ધણીવાર મને એકાંતમાં મળીને મારા દુઃખનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું કહ્યું. અંતે તેણે મને ખરીદી લીધી અને મારા સંતાનોને પુનઃ ખરીદી લેવાનું કહી મને આશ્વાસન આપ્યું. એક દિવસ હૈનરીની શોધ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે તેને પર્લ નદીની પાસેના એક ગામડામાં કોઈ ખેડૂતને ત્યાં વેચી દેવામાં આવ્યો છે. તેથી હૈનરીને પુનઃ ખરીદી શકવાનો સંભવ રહ્યો નહિ. એ વાતને આજે અઠાર વર્ષો વીતી ગયાં છે. તે અરસામાં મેં મારા હૈનરીના સંબંધમાં કંઈ પણ સાંભળ્યું નથી. ત્યાર પછી મારી પુત્રીની શોધ કરતાં ખબર પડી કે, એક વૃદ્ધ સ્ત્રી તેનું પાલનપોષણ કરે છે. સ્કેટ્ટ વિશેષ મૂલ્ય આપીને તેને ખ-

રીઠ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, પણ તે નરપિશાચ પાપાત્મા બટલાર સમજી ગયો કે, મારે માટે સ્ફુર્ત મારી કન્યાને ખરીદવાને તૈયાર થયો છે. તેથી મને દુઃખ દેવાના હેતુથી તેણે સ્ફુર્તને મારી પુત્રી વેચાતી આપી નહિ. કેપ્ટન સ્ફુર્ત ઘણો દયાળુ હૃદયનો હતો. તે મને લઈને તેના ખેતરવાળા ખંભલામાં રહેવા માટે ગયો. ત્યાં હું તેની સાથે રહેવા લાગી. એક વર્ષ વીત્યું નહિ હોય એટલામાં તેના ઔરસથી મારા પેટે એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અહા ! કેવો સુંદર પુત્ર હતો ! હું તેને કેટલો આહતી હતી. તે છોકરો મારા હિંનરીને આબેહુખ મળતો આવતો હતો. પરંતુ મેં પ્રથમથી જ દત્ત સંકલ્પ કરી મૂક્યો હતો કે તેને ઉછેરીને મોટો ન કરવો ! પંદરમા દિવસે હું તેને હૃદય સરસો આપી રાખીને વારંવાર તેના મુખ ઉપર ચુમ્મન કરવા લાગી; વારંવાર તેના તરફ સનૃષ્ણુ નયને નિહાળવા લાગી; પછી તેને અરીણનો ચૂર્ક પીવડાવીને છાતી સાથે દબાવી રાખી સૂઈ ગઈ. બાળક સદાની નિદ્રામાં મગ્ન થઈ ગયો. તે નિદ્રામાંથી પુનઃ કદાપિ જાગ્યત થવા પામ્યો નહિ. એ કલાકમાં જ તેનું મૃત્યુ નિપજ્યું. સમસ્ત રાત્રિ તેને હૃદય સાથે દબાવી રાખી વારંવાર તેનું મુખ ચુમ્મીને હું કહેવા લાગી—વત્સ, મેં તને પાખંડીઓના હાથમાંથી મુક્ત કર્યો. તેં સંતાન-ચાતિનીના ગર્ભે શા માટે જન્મ ધારણ કર્યો ? પોતાના પુત્રનો વધ કરવાથી મારા મનમાં જરા પણ કષ્ટ થયું નહિ. ઉલટું તેને અત્યાચાર તથા દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યો એ વિચારથી મને આનંદ થવા લાગ્યો. ગુલામ—ગુલામડીઓનાં સંતાન સંતતિઓને માટે મૃત્યુ કરતાં વિશેષ સુખદાયક તથા શાંતિદાયક બીજી કંઈ વસ્તુ હોઈ શકે ?

“ કેટલાક દિવસ પછી અતિસારના રોગથી કેપ્ટન સ્ફુર્તનું મરણ થયું, પરંતુ કૂર કાળે મને ઉપાડી ન લાંધી ! મને તેના વારસદારોએ વેચી નાંખી. એ પ્રમાણે વારા ફરતી ચાર પાંચ માણસોએ મને ખરીદી. ત્યાર પછી આ નરરાક્ષસ લેગ્રીએ મને ખરીદી અને આજ પાંચ વર્ષોથી હું તેની સાથે અહિં રહું છું. ” આટલું બોલતાં બોલતાં કેસીનો કંઈ રૂંધાઈ જવા લાગ્યો. તેનાથી આગળ બોલી શકાયું નહિ. તેને લેગ્રીનું નામ યાદ આવતાં જ તેના હૃદયમાં કોઈ વિશેષ નવિન પ્રકારનો શોક, દુઃખ અથવા વેરભાવનો સંચાર થયો હોય એમ લાગ્યું.

ઉપરોક્ત કર્મકથા કહેતી વખતે તે કોઈવાર દૌમને સંબોધીને કહેતી, તો કોઈવાર પામલિનીની આફ્ર કોતાની મેળે જ બોલતી કરતી હતી.

દૌમ કેસીની કર્મકથા સાંભળીને પોતાનું દુઃખ સર્વથા ભૂલી ગયો.

હતો અને પોતાના બન્ને હાથ ઉપર ટેકો દઇને એકાગ્રચિત્તે કંસીના મુખ તરફ અનિમેષ નેત્રે નિહાળી રહ્યા હતા.

કેટલીકવાર પછી કંસી પુનઃ કહેવા લાગી : “ તમે કહો છો કે પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વર છે, તે સઘળું જીવે છે. કદાચ પરમેશ્વરની હસ્તી હોઈ શકે. હું બ્યારે ધર્માશ્રમ (Convent) માં હતી, ત્યારે ધર્માશ્રમમાં રહેતી બહેનો (Sisters) કહેતી કે, ‘ એક દિવસ મનુષ્યનાં પાપ તથા પુણ્યનો વિચાર થશે. ’ પરંતુ તે દિવસે શું ગોરાઓને તેમનાં પાપોનું પ્રતિક્ષણ ભોગવવું નહિ પડે ? શું તેમનાં પાપોને માટે ઈશ્વર તેઓને શિક્ષા નહિ કરે ? તેઓ એમ સમજે છે કે આપણને કોઈ પણ પ્રકારે કષ્ટ નથી. આપણા મનમાં કદિ પણ સંતાન શોક ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે, મારા મનમાં જે શોકનો અગ્નિ બળ્યા કરે છે, તેનાથી આ દેશ ભસ્મીભૂત થઈ જઈ શકે. હું ઈશ્વરની પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે, આ આખા દેશની સાથે તે મને પૃથ્વીના ગર્ભમાં સમાવી દે, પૃથ્વીમાંથી અગ્નિ નીકળે અને સમસ્ત દેશ બળીને ભસ્મ થઈ જાય. તે વિચારનો દિવસ હવે સત્વર આવશે. જે સકળ અત્યાચારીઓએ મારો તથા મારાં સંતાન સંતાનનો સર્વનાશ કર્યો છે, જેમણે મારા શરીર તથા આત્માનો વિનાશ કર્યો છે, તેઓની વિરુદ્ધમાં તે રાજરાજેશ્વર પરમેશ્વરની સન્મુખ હું ઉભી થઈને ન્યાય માગીશ; તેને કરગરીને ન્યાય કરવાની પ્રાર્થના કરીશ.

“ બાલ્યકાળમાં મને ધર્મ ઉપર વિશેષ ભક્તિ હતી. હું ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ રાખતી તથા નિરંતર તેની પ્રાર્થના કરતી. પરંતુ હવે મારા શરીરનું તથા આત્માનું સંપૂર્ણ અધઃપતન થઈ ગયું છે, મારા સ્કન્ધ ઉપર સદૈવ શયતાન બિરાજે છે. તે શયતાન સર્વદા મને મારા હાથે અત્યાચાર તથા નિષ્ઠુરતાનું પ્રતિક્ષણ આપવાને ઉત્તેજીત કર્યા કરે છે. હું એક દિવસ આ અત્યાચારોનું ક્ષણ અવશ્ય આપીશ. હાલના એ નરપિશાચને તેના પોતાના રહેઠાણમાં મોકલી આપીશ. કોઈ રાત્રે સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં હું મારે મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. ” એમ કહીને કંસી હાઃ હાઃ કરીને વિકટહાસ્ય કરવા લાગી. પરંતુ અચાનક અચેતન થઈ ગઈ. કેટલીકવાર પછી ચૈતન્ય આવતાં તે આત્મસંયમ કરીને બેઠી થઈ અને ટોમને કહેવા લાગી : “ કહો, તમારે માટે હું બીજું શું કરું ? બીજું પાણી આપું ? ”

બ્યારે કંસીના મુખમાંથી દયાની વાત નીકળતી, ત્યારે તે દયાની સાક્ષાત દેવી રૂપ જણાતી હતી; પરંતુ પ્રતિહિંસાનો ભાવ હૃદયમાં ઉદય થતાં તે પિશ્ચાચિની જેવી જણાતી હતી. આ સંસારમાં મનુષ્ય કોઈ વાર

દેવતા જણાય છે તો કોઈ વાર રાક્ષસ દેખાય છે ! ત્યારે દયા, પ્રેમ તથા ભક્તિના પ્રવાહમાં ધસડાય છે ત્યારે તો મનુષ્ય દેવતા જેવો જણાય છે; પણ જ્યારે પ્રતિહિંસાથી ઉત્તેજિત થઈ જાય છે, ત્યારે ખરેખર તે રાક્ષસ-નું રૂપ ધારણ કરે છે.

ટોમ પાણી પીને દયાદ્રવિતે તથા વ્યાકુળ નેત્રે કંસીના મુખ તરફ જોઈને કહેવા લાગ્યો : “ મેમ સાહેબ ! હું ઈચ્છું છું કે તમે મંગળમય પ્રભુનો આશ્રય લ્યો. તે દુઃખી, પાપી, જ્ઞાની સર્વને કોઈ પણ પ્રદારને બેદ-ભાવ રાખ્યા સિવાય શાંતિસુધાનું પાન કરાવે છે. તેની અમૃતમય ગોદ વર્વને માટે ખુલ્લી છે ! ”

કંસી બોલી : “ તેની પાસે જાઉં ? એ કોણ છે ? તે ક્યાં રહે છે ? ”

ટોમે કહ્યું : “ જેને વિષે હમણાં તમે બાઈબલમાંથી વાંચ્યું. ”

કંસી બોલી : “ તે અહિંયાં નથી. અહિં પાપ તથા અત્યાચાર સિવાય કંઈ જ દેખાતું નથી. ”

એમ કહીને કંસી વારંવાર છાતી ફૂટવા લાગી. ટોમ તેને કંઈ કહેવા જતો હતો, પરંતુ કંસીએ તેને બોલવાનો અવસર ન આપ્યો. તે બોલી : “ તમે હવે સ્પર્ધા જાઓ, વધારે બોલશો નહિ. ” એટલું કહીને ટોમને બોલતો અંધ રાખ્યો અને તેની પાસે પાણીનું પાત્ર મૂકીને તથા તેના મુખને સાફ બીજો અંદોજસ્ત કરીને તે ત્યાંથી જતી રહી.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

માનવ સમાજમાંનો નરરાક્ષસ.



શ્રી સાહેબ ઘરમાં બેસીને સુરાપાન કરી રહ્યા છે અને ગુસ્સામાં પોતાની મેજે જ બોલ્યા કરે છે, “ એ શાલુ સંમ્બોએ જ બધી ગરબડ કરી છે. ટોમ એક માસ પર્યંત પથારીમાંથી ઉઠી શકશે નહિ. હાલમાં મોસમ ચાલતી હોવાથી માણસોની ઘણી જરૂર છે. જો સંમ્બોએ ફરિયાદ કરી ન હોત તો આટલી બધી ગરબડ થવા ન પામત. ”

તે પૂરું બોલી રહ્યો નહિ હોય, એટલામાં પાછળથી કોઈ બોલી

હુયું: “ એ ખરૂં છે, આવી ધમાલકી હાનિ સિવાય કંઈ પ્રાપ્તિ નથી. ”
લેખીએ પાછળ દૃષ્ટિ કરી તો કેસીને ઉભી રહેલી જોઈ.

લેખી બોલ્યો: “ કેમ પિશાચિની ! પાછી તું આવી ? ”

કેસી : “ હા આવી તો ખરી. ”

લેખી : “ તું ઘણી જુદી છે, ઘણી લુચ્ચી છે, માફ કહ્યું માન અને સાંતિથી રહે. નહિ તો હું તને ખેતરમાં મજૂરી કરવા મોકલીશ. સમજ ? ”

કેસી : “ હું ખેતરમાં કુલીનું કામ કરીશ. કુલીઓની માફક ગંદી ઝુંપડીમાં રહીશ, તથાપિ તમારા પગ નીચે નહિ રહું. ”

લેખી : “ તું મારા પગ નીચે હમણાં પણ છે. હશે ચાલ, હવે એ બધી વ્યર્થ વાતો રહેવા દે. ” એમ કહી તેણે કેસીની કમરમાં હાથ નાંખતાં કહ્યું: “ પ્રિયે ! તું મારા ખોળામાં એસ. જે સાંભળ, હું તને તારા લાભની વાત કહું છું ! ”

કેસી : “ લેખી, ખબરદાર ! મને સ્પર્શ ન કરતા. મારા શરીરમાં શયતાને પ્રવેશ કર્યો છે. ”

કેસીનાં લાલચોળ નેત્રો જોઈ તથા તેનો ક્રોધસૂચક સ્વર સાંભળીને લેખી સહેજ ભય પામ્યો. વાસ્તવિક રીતે લેખીને ભય પામવાનું એક કારણ હતું; પરંતુ તે બિંહ અચેલો હોવા છતાં પોતાનો મનોભાવ સંતાડી દબાવી કેસીને ધમકાવતાં બોલ્યો: “ ના, અહિંથી જતી રહે. ” પછી જરા રહીને પુનઃ બોલ્યો: “ કેસી ! તું કેમ આ પ્રમાણે કરે છે ? પહેલાં તું મારા ઉપર જેવો પ્રેમ રાખતી હતી, તેવો હવે શામાટે રાખતી નથી ? ”

કેસી બોલી : “ શું હું પ્રેમ રાખતી હતી ? ” એટલું બોલતાંમાં તેનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો. તે આગળ બોલી શકી નહિ.

ઉન્મત્ત સ્ત્રીઓ પશ્ચાત્તરી પુરૂષોને સહેજમાં દબાવી શકે છે. કેસીનું પણ લેખીના ઉપર ઘણું દબાણ હતું; પરંતુ હમણાં કેસી શુભામગીરીના બંધનના દુઃખથી પહેલાં કરતાં ઘણી ક્રોધી સ્વભાવની તથા અધીર થઈ ગઈ હતી. જ્યારે જ્યારે તેનો ક્રોધાનલ પ્રજ્વલિત થતો ત્યારે તે ઉન્માદિનીની માફક થઈ જતી. એ જોઈ લેખીના મનમાં શંકાઓ ઉત્પન્ન થતી. વિશેષતઃ આજ કાલ કેસીની સાથે લેખીને ઝઘડો થયા કરતો હતો. તે એમેલિનને પોતાની ઉપપત્ની બનાવવાને ખરીદી લાવ્યો હતો. પરંતુ એમેલિન કોઈ પ્રકારે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવાને કબૂલ થતી નહોતી, તેથી પશ્ચાત્તરી લેખી એમેલિનના ઉપર વિવિધ પ્રકારના અત્યાચારો કરતો

હતો, તથા કોઈ કોઈ વખતે તેને મારવાને પણ તૈયાર થઈ જતો હતો. એમેલિનની દુર્દશા જોઈને કંસીના હૃદયની ધુધવાતા અમિની માફક-તે ઓળિટિ-સુલભ સહાનુભૂતિ જાગી ઉઠી. તેથી તે એમેલિનનો પક્ષ લઈને તેને લેડીના આક્રમણમાંથી યુક્તિપૂર્વક બચાવતી હતી. એટલા માટે લેડીની સાથે કંસીને વિવાદ થવા લાગ્યો. કંસીને ઠેકાણે લાવવાના હેતુથી બીજા કુલીઓની માફક તેને પણ ખેતરમાં કામ કરવા માટે મોકલવામાં આવી; પરંતુ એથી કંસી તેને તાબે ન થતાં તેના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવીને ખેતરમાં કામ કરવાને કબૂલ થઈ. પહેલે દિવસે એટલા માટે જ કંસીએ બીજા કુલીઓની સાથે ખેતરમાં જઈને કામ કર્યું હતું. કંસીની એવી વર્તણૂક જોઈને લેડીના મનમાં ઘણી ચિન્તા થવા લાગી. પ્રથમ દિવસ ખેતરમાં કરેલું કામ તપાસતી વખતે લેડીએ તેની સાથે સંધી કરવાના હેતુથી થોડી સાંત્વના તથા થોડા તિરસ્કારયુક્ત ભાવથી તેની સાથે વાતચિત કરી હતી; પરંતુ કંસી તેના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવીને ચાલી ગઈ. આજે પુનઃ કંસીને સંબોધીને લેડી કહેવા લાગ્યો: “કંસી! તું કંઈ પણ ઉત્પાત મચાવ્યા વિના શાંતિથી રહે.”

કંસી: “તમે મને શાંતિથી રહેવાનું કહો છો, પરંતુ તમે પોતે કેવી રીતે વર્તો છો? હાલ કામનો વખત છે એ શું તમે જોતા નથી? તમે આવી મોસમના વખતમાં એક મહેનતુ માણસને માર મારીને કામ કરવાને નાલાયક શું કરવા કરી મૂક્યો? એથી તમને કંઈ પણ લાભ ન થતાં કેલડું તુકસાન થયું.”

લેડી: “મેં ઘણી મૂર્ખાઈ કરી છે. પરંતુ કોઈ માણસ મારી આઘાતું ઉઘાડન કરે તેને ઠેકાણે ન લાવવો જોઈએ કે?”

કંસી: “હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે તમે એ વિષયમાં તેને કદાપિ સુધારી શકશો નહિ.”

લેડી કોયે ભરાઈને બોલી ઉઠ્યો: “શું કહ્યું? તે મારાથી સુધરશે નહિ? વાહ, હું જોઈશ. મેં આજ સૂંધીમાં એવો એક પણ માણસ જોયો નથી કે, જે મારા હાથે સુધર્યો ન હોય! હું તેનાં સધળાં હાડકાં ભાંગી નાંખીશ.”

લેડીનું વાક્ય પૂરું થઈ રહ્યું નહિ હોય, એટલામાં બારણું ઉઘડ્યું અને સંમ્બો હાથમાં એક કાળી પોટલી લઈને અંદર આવ્યો. તેને જોઈને લેડી બોલ્યો: “શાલા કુતરા! તારા હાથમાં એ શું છે?”

સંમ્બો બોલ્યો: “સાહેબ, જાડુની પડીકાઓ લાવ્યો છું.”

લેડીએ કહ્યું: “શું કહે છે?”

સૈમ્મો બોલ્યો : “ જી, નિઝો—સીધીઓ જાડુની દવા પોતાની પાસે રાખે છે. જો તે પાસે હોય તો ચાપુકના ફટકા વાગતા નથી. દોંમે આ પોટલી કાળા દોરાથી પોતાના ગળામાં બાંધી રાખી હતી. ”

ધશ્વિરવિહીન હૃદય જ કાયરતા તથા કુસંસ્કારોનો એક માત્ર આધાર હોય છે. લેઝીને ધશ્વરના ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ નહોતો, તેથી તેનું મન અનેક પ્રકારના કુસંસ્કારોથી ભરપૂર હતું ! તેણે સૈમ્મોના હાથમાંથી તે કાળી પોટલી લીધી અને ઉઘાડી જોતાં તેમાંથી એક રૂપાનો સિક્કો તથા વાળનું એક ગુંચળું નીકળ્યું. તે સુવર્ણની માફક ચળકતા વાળ કાઢી જીવતી વસ્તુની માફક લેઝીની આંગળીઓ ઉપર વિંટળાઈ ગયા, તે ભયભીત થઈને ખૂમ પાડી ઉઠ્યો : “ જાહાનમમાં જાય ! ” એ વખતનો તેનો ભાવ જોતાં માલૂમ પડતું હતું કે એ વાળના સ્પર્શથી તેના હાથ બળતા હતા. તેણે જમીનપર જોરથી પગ પછાડી વાળને આંગળીઓ ઉપરથી કાઢી લઈ દૂર ફેંકી દેતાં સૈમ્મોને કહ્યું : “ તું આ વાળ ક્યાંથી લાવ્યો ? જા, હમણાંજ જઈને બાળી મૂક. ” એમ કહીને સામે પડેલી સગડીમાં તેણે વાળ નાંખી દીધા; અને પછી સૈમ્મોને ધમકાવીને કહ્યું : “ હવેથી પુનઃ કદાપિ મારી આગળ આવું જાંતર મંતર લાવતો નહિ. ”

સૈમ્મો ઘણો વિસ્મય થઈને ‘ વાઝ ’ કહી ઉભો રહ્યો. કેસીએ સધળું જોઈ ઘણી આશ્ચર્યચકિત થઈને લેઝીના મુખ તરફ જોઈ રહી. લેઝી સંદેહ રિત્થર થતાં સૈમ્મોને એક લપટાક મારતાં બોલ્યો : “ જો ભાવબ્યમાં કદાપિ મારી આગળ આવી બલા લઈ આવ્યો તો તને જીવતો નહિ મૂકું. ” સૈમ્મો ત્યાંથી ગચ્છાંતી કરી ગયો. તેના ગયા પછી એવી નજીવી બાબત માટે પોતાને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો એ વિચારથી તે મનમાં સ્વરમાવા લાગ્યો, અને પુનઃ ગલાસમાં ઍન્ડી રેડીને પીવા લાગ્યો. કેસી ધીમે ધીમે બહાર થઈને છાનામાના દોંમને કંઈ દવા પાણી આપવા સાડ જતી રહી.

પરંતુ એ વાળ જોઈને લેઝી શા માટે ગુસ્સે થઈ ગયો, તથા શાથી ભય પામ્યો, એ જાણવા માટે પાઠકો ઘણા ઉત્સુક થઈ રહ્યા હશે. એ વિષયનું મૂળ કારણ જાણાવતાં પહેલાં લેઝીના પૂર્વ જીવનની એક બે ઘટનાઓનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો પડશે.

એ નરરાક્ષસ બાલ્યકાળમાં સમ્યચરિત્રા તથા મમતામયી માતાની ગોદમાં ઉછર્યો હતો. સુમધુર ધર્મ સંગીત તથા ધશ્વિરનું નામ એ વખતે કેટલીયે વાર તેના કાનમાં પડ્યું હતું. પરંતુ તેનો પિતા ઘણો દુરાચારી હતો. તે પશ્ચાચારી પિતાના વીર્યથી લેઝીને જન્મ થયેલો હોવાથી જેમજેમ તે

ઢોટા થતા ગયો તેમ તેમ તે તેના પિતાના સ્વભાવને આબેહુલ મળતા આવવા લાગ્યો. તેની માતા આયલીડવાસી કોઈ ખેડૂતની કન્યા હતી. એ દયાળુ રમણીનો અકપટ પ્રેમ તથા વિશુદ્ધ પ્રણય, પશુપ્રકૃતિ અયોગ્ય પાત્રમાં પડ્યો હતો. યુવાવસ્થાનો આરંભ થતાં જ લેડી મમતામયી માતાનું રૂદ્ધ ન ગણકારતાં અનેક પ્રકારનાં નીચ કૃત્યો કરવા લાગ્યો. પૈસા પ્રાપ્ત કરીને તે વડે ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવી એજ તેના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. સત્તર અઢાર વર્ષની ઉંમર થતાં તે ધન કમાવા માટે દેશનો ત્યાગ કરીને વહાણ-વટાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો, અર્થાત્ તેણે વહાણ ઉપરની નોકરી ગ્રહણ કરી. એ વખતે પણ સમુદ્ર-યાત્રી રમણીઓના ઉપર વખતો વખત તે ધોર અત્યાચાર કરતો હતો. ત્યારપછી તે કેવળ એક જ વાર પોતાને ઘેર ગયો હતો. એ વખતે તેની માતાએ તેને સ્વદેશમાં જ રહીને ગૃહસ્થ તરીકે જીવન ગાળવા માટે ઘણો સમજાવ્યો. તેની માતા ઘણું રોષ, તેને ઘણો ઘણો વિનવ્યો, તેથી તેનું પાપાણુ અંતઃકરણ ક્ષણવારને માટે પિગળ્યું. તેના જીવનની એ પણ જ પવિત્ર જીવન પ્રાપ્ત કરવાને તેને અનુકૂળ હતી. જો તેણે એ પણ ગુમાવી ન હોત તો અવશ્ય તે પોતાનું ચરિત્ર મુધારી શકત; પરંતુ તેના પાપાણુ હૃદયે માન્યું નહિ. તે માતાનાં વચ્ચેનાં ઉલ્લંઘન કરવાને તૈયાર થયો. ત્યારે મમતામયી માતા તેને ગળે વળગી પડીને રૂદ્ધ કરવા લાગી, પરંતુ તે પાપાત્માં માતાને લાત મારી દૂર હટસેલી દૃઢને ધરમાંથી બહાર ચાલ્યો. તેની માતા ચૈતન્ય રહિત અવસ્થામાં જમીન ઉપર પડી રહી. વિદેશમાં જઈને તે કદી પણ માતાની ખબર લેતો નહિ. એક દિવસ તે પોતાના જેવા પશ્ચાચારી કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ યુવકોની સાથે ખેસીને સુરાપાન કરતો હતો, ને એ ત્રણ નિરાધાર કુલી રમણીઓની બળાત્કારે લાજ લૂંટવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં તેના એક નોકરે ત્યાં આવીને તેના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. તે પત્ર ઉઘાડતાં જ તેમાંથી વાળનું એક ગુંચળું નીકળ્યું. વાળ તેની આંગળીઓની આસપાસ વિંટળાઈ ગયા. એ પત્રમાં તેની માતાના મરણના સમાચાર, તથા મૃત્યુ વખતે તેણે તેના સઘળા અપરાધોની ક્ષમા આપીને ઈશ્વરની આગળ તેના કલ્યાણને માટે પ્રાર્થના કરી હતી, એવિષે સવિસ્તાર લખ્યું હતું. પત્ર વાંચીને લેડીના અંતરમાં ભયનો સંચાર થયો. તેની માતાનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રો, તથા માતાએ મૃત્યુ વખતે કરેલી પ્રાર્થનાનું સ્મરણ થતાં જ તેનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યું; પરંતુ બેન્ડીની બાટલી તથા કુલી રમણીઓ સામે કબી હતી. જો માતાની સઘળી સ્મૃતિને જલદી હૃદયમાંથી દૂર કરવામાં ન આવે તો બધી મોજમજાહ ઉડી જાય તેમ હતું ! લેડીએ માતાના વાળ તથા

પત્રને અગ્રિમાં નાંખી દીધા; પરંતુ વાળ બળવા લાગ્યા કે પુનઃ તે ભયંકર નરકનું સ્મરણ થયું, તેનું હૃદય કુણ્ણ ઉડ્યું. તે સામે પડેલી ઝંડીની બાટ-લીમાંથી વારંવાર ગ્લાસમાં ઝંડી કાઢીને એ ભયાનક ચિન્તાને દૂર કરવા માટે યત્ન કરવા લાગ્યો. ઝંડીએ થોડા વખતને માટે તેના મનમાંથી માતાની સ્મૃતિને દૂર કરી; પરંતુ ત્યાર પછી તે ગંભીર રાત્રે પોતાની માતાને વિષણુ વદને તથા સજ્જનનયને તેની પથારી પાસે ઉભી રહેલી જોવા લાગ્યો. માતાના તે વાળ આવીને તેની આંગળીઓની આસપાસ વિંટળાઈ જતા, જ્યારે થતાં જ તે ભય તથા ત્રાસથી કુણ્ણ ઉડતો. વાળ બાળી નાંખવાની બાબતમાં લેણીના જીવનમાં એ પ્રમાણે એક બનાવ બન્યો હતો, તેથી આજે બીજા વખત વાળ બાળતાં તેને ઘણો ભય ઉપજ્યો. એટલા માટે જ તે સૂમ્બોના ઉપર ગુસ્સે થયો હતો. પરંતુ સૂમ્બો તથા કુંસીના જતા રહ્યા પછી પણ તે મન સ્થિર કરી શક્યો નહિ. ઘણીવાર પછી તે બોલ્યો : “જહાનમમાં જાય એવી વાતો. આવા વિચારો કરવાથી શું લાભ થશે ?” પુનઃ ગ્લાસમાં ઝંડી રેડતાં મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, “પણ જેની રીતે એ વાળ મારી આંગળીઓની આસપાસ વિંટળાઈ ગયા હતા, તેવી જ રીતે આ વાળ પણ શાથી વિંટળાઈ ગયા ? શું વાળમાં પણ જીવન હોય છે ? શું વાળ અગ્નિમાં બળી ગયા નહોતા ?” વળી વિચાર કરવા લાગ્યો, “હવેથી આવી નિરર્થક ચિન્તાઓને મનમાં પેસવા જ નહિ દઉં. જરા એમેલિનની પાસે જઈ આવું. વાંદરી મને ધિક્કારે છે, પણ હું તેને ડેકાણે લાવીશ. આજે કોઈ પણ પ્રકારે તેને હું છોડવાનો નથી.”

એમ વિચારીને લેણી ઉપરના માળે એમેલિનની પાસે જવા લાગ્યો. નિસરણીમાં પગ મૂકતાં જ તેને ગાયન સાંભળાવા લાગ્યું. ગાયન સાંભળીને તે ઉભો રહી ગયો. વાળ બાળીને તેનું મન અસ્થિર થઈ ગયું હતું. કોઈ અત્યંત કરુણ સ્વરે ગાઈ રહ્યું હતું:—

“હા વિધાતા ! ક્યારે છૂટશે આ સંસાર;
દુઃખ સંકટથી ભરપૂર છે આ નરકાગાર,
દીનાનાથ બંધુ ! કૃપા કરીને બહારે ધાઓ;
આ પાપીઓના હાથમાંથી મુજને ઉગારો.”

લેણી ગાયન સાંભળીને ખિન્નવાયો. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો : “હમણું હું તારૂં ગળું દબાવી નાંખું છું.” એમ કહીને તે ઝડપથી બસ પાડવા લાગ્યો, “એમ—એમ—” કોઈએ ઉત્તર ન આપ્યો. કેવળ મા, મા, નો પ્રતિધ્વનિ

સંભળાવા લાગ્યો. બાલિકાનું ગાયન બંધ ન રહ્યું. પુનઃ ગાયન સંભળાવા લાગ્યું :—

“ દીન દયાળ પ્રભુ ! દુઃખીઓનાં દુઃખ કાપો;

સત્યમાર્ગનું અવલંબન કરવાની શક્તિ મુળને આપો. ”

લેડી પુનઃ ઉભો રહ્યો. તેના લલાટથી પરસેવો નીકળવા માંડ્યો. તેનું હૃદય ધ્રુજવા લાગ્યું. તેને જણાવા લાગ્યું કે, જાણે તેની માતા વિષણુ વદને તથા સંજળનેત્રે ઉભી રહી છે. ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “ આ શું થયું ? શું ખરેખર એ શાલાને જાદુ કરતા આવડે છે ? ગમે તેમ હોય, હવેથી તેને હું કદાપિ મારીશ નહિ. પરંતુ તેને એ વાળનું ગુંચળું ક્યાંથી મળ્યું ? શું એ મારી માતાના વાળ હતા ? તે ક્યાંથી હોઈ શકે ? એ વાળ તો મેં કેટલાં વર્ષોથી બાળી મૂક્યા છે. ત્યારે એ વાળનું ગુંચળું મારી માતાના વાળના જેવું જ શાથી જણાતું હતું ? ”

અરે નરાધમ લેડી ! તું એ વાળનો મહિમા ક્યાંથી જાણે ? તારા જેવો પાપાત્મા એનું રહસ્ય સમજી ન શકે. એ ઇવાનિજેલિનના વાળ હતા. એ વાળના ગુંચળાએ જ આજે તારા હાથ પગ બાંધી રાખ્યા. નહિ તો તું આ ક્ષણે નિરપરાધ, નિર્મળ ચારિત્રની એમેલિનનું જીવન સર્વસ્વ લૂટી લઇને તેના હમ્મેશના પવિત્ર શરીરને અપવિત્ર કરત. તેના નિર્મળ હૃદયને કલંગ લગાડત.

આજે લેડીના હૃદયમાં થતી દારુણ વ્યથા કોઈપણ પ્રકારે શાંત ન થઇ. તેથી તેણે મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, આજે એકલો રહીશ નહિ. તેણે સૈમ્મો તથા કુઇમ્મોને બોલાવ્યા. આખી રાત્રિ તેઓની સાથે બેસીને તે ઇન્ડી પીવા લાગ્યો તથા નાચગાનમાં રાત્રિ વ્યતિત કરવા લાગ્યો. તેમની ખૂંસો તથા નાચગાનને લીધે બીજા લોકોની નિદ્રા પણ ઉડી ગઈ. કેંસી ટૉમને ઔષધ આપીને રાતના એક વાગ્યા પછી પાછી આવતી હતી. તેણે ઘરમાં આવતાં જ જોયું કે તેઓની ખૂંસરાણથી આખું ઘર ગાજી રહ્યું છે. સુરાપાન કરીને લેડી, સૈમ્મો તથા કુઇમ્મો હાથોહાથ ઉપર આવી જઇને મારામારી કરી રહ્યા છે. કેંસી વરંડામાં આવીને પડદો ખસેડી સ્થિર દૃષ્ટિથી તેમના તરફ જોવા લાગી. તેની આંખોમાં એ વખતે ભયંકર દ્રેષ તથા તિરસ્કારયુક્ત ભાવ જણાતો હતો. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, માનવ સમાજમાંથી આવા નરરાક્ષસનું નિકંદન કાઢી નાંખીએ તો શું તે પાપ કહેવાય ? એ પ્રમાણે વિચાર કરતી કરતી તે નિસરણી ઉપર ચઢીને બીજે માણે ગઈ અને ધીમે ધીમે એમેલિનના ચોરડાનું આશ્રણ ખખડાવવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

એમેલિન તથા કેસીની વાતચીત.

કુ

સીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને જોયું કે, એમેલિન એક ખૂણામાં બેઠી છે, તેનું મુખકમળ ત્રાસથી શીકકું પડી ગયું છે. કેસીનો પગરવ સાંભળીને તે ચમકી ઉઠી. જ્યારે તેણે કેસીને જોઈ ત્યારે તે ઝડપથી દોડી આવીને કેસીના ગળે ખાઝી પડી. તે બોલી: “કેસી, તું આવી ? મેં ધાર્યું કે બીજું કોઈ આવે છે. ચાલો, બહુ ઠીક થયું. મને ક્યારની ઘણી ખિંહક લાગતી હતી. તું જાણતી નથી કે, નીચેના ખંડમાં કેવો ભયંકર શોરખકાર થઈ રહ્યો છે ?”

કેસી : “હું બધું જાણું છું. આજે હું કેટલાંક વર્ષોથી એવી ચીસો સાંભળતી આવી છું.”

એમેલિન : “કેસી ! વાર, શું અહિંથી નાશી જવાનો કંઈ ઉપાય જ નથી ? આવા નરકાગારમાં રહેવા કરતાં વેરાન જંગલમાં રહેવું ઘણું સારું.”

કેસી : “કચ્છસ્તાન સિવાય ક્યાંય જવાનો ઉપાય નથી.”

એમેલિન : “શું તે કદાપિ યત્ન કર્યો છે ?”

કેસી : “હા, મેં આ બાબતમાં ઘણીવાર યત્ન કર્યો છે.”

એમેલિન : “હું જંગલમાં જઈને વૃક્ષનાં પાંદડાં ખાઈને રહેવા કબૂલ છું, પરંતુ આ નરકાગારમાં વધારે વાર રહેવાને ઇચ્છતી નથી. કોઈ ભયંકર સર્પને જોઈને હું જેટલી ખિંહ જાઉં તેના કરતાં પણ વિશેષ ભય એ નરાધમ લેશીને જોતાં જ પામું છું.”

કેસી : “અહિં જેટલાં મનુષ્યો આવી ગયાં છે, તે સૌના મ્હોંમાંથી મેં આવા જ ઉદ્ગારો સાંભળ્યા છે. પરંતુ નાશી જવાથી શું બચી શકાય તેમ છે ? તે શિકારી કુતરાઓ મારફતે આપણને શોધી દાઢશે. અને પછી—”

એમેલિન : “અને પછી શું કરશે ?”

કેસી : “પછી શું કરશે તે પૂછે છે ? તેના કરતાં એમ પૂછ કે તે શું નહિ કરે. એવું એક પણ કાર્ય નથી કે, જે તે ન કરી શકે. ચાંચીયા-ઓના સહવાસમાં રહીને તે પોતાના કાર્યમાં દરેક પ્રકારે પ્રવિણ થઈ ગયો છે. મેં અહિં આવીને જે જે હૃદયભેદક દૃશ્યો જોયાં છે તે જો હું તને કહીશ તો તને ઊંઘ પણ નહિ આવે. આ મકાનની પાછળ એક અડધું બળી

ગયેલું વૃક્ષ છે. તેની નીચેની જમીન પર રાખ પાથરેલી જોવામાં આવે છે. અહિં રહેતા કોઈ પણ માણસને પૂછી જોજે કે એ સ્થળે શું શું બન્યું છે ? તે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું પણ સાહસ કરી શકશે નહિ.”

એમેલીન : “ તું શું કહે છે તેની મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. જરા સમજણ પાડીને કહે. ”

કૈસી : “ હું તને કહીશ નહિ. જો કદાપિ કાલે ટૉમ તેની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય નહિ કરે, તો તું જોજે કે, કેવો ભયાનક બનાવ બને છે. ”

એમેલીન ભયથી ધ્રુજતી ધ્રુજતી બોલી : “ ઓહ ! કેટલું ભયંકર છે ! અરે કૈસી ! મને કાંઈ રસ્તો દેખાડ. ”

કૈસી : “ હું જે કંઈ છું તે તું પણ કર. ઝંડી પીધા વિના મારે ચાલતું નથી. એકવાર તને તેની લહેજજત લાગશે કે પછી તું ઘણી ખુશી થઈને હમેશાં પીવા લાગીશ. ”

એમેલીન : “ મારી માતાએ સુરતે સ્પર્શ સુધ્ધાં કરવાની મનાઈ કરી છે. ”

કૈસી : “ તારી માતાએ ના પાડી છે ! હવે માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું શું પ્રયોજન રહ્યું છે ? જોણે આપણને પૈસા આપીને ખરીદી લીધી છે, તે આપણા શરીર તથા આત્માનો માલિક છે. હું કહું છું કે, તું દારૂ પી તારાથી જેટલો પી શકાય તેટલો પી. એનાથી તારા મનની સઘળી વેદના દૂર થઈ જશે. ”

એમેલીન : “ કૈસી ! અરે કૈસી ! મારા ઉપર દયા કર. માંડે દુઃખ જોઈને દુઃખી થા. ”

કૈસી : “ શું હું તારા ઉપર દયા રાખતી નથી ? શું તારું દુઃખ જોઈને મને દુઃખ થતું નથી ? તારા જેવી મારે એક પુત્રી હતી. તે હવે કોણ જાણે ક્યાં છે ? કદાચ તેની માતાએ જે માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે તેણે પણ એ જ માર્ગ લીધો હશે, ને તેનાં સંતાન પણ તેનું જ અનુસરણ કરશે. હાય ! આ અનંત દુર્ગતિનો ક્યાંય અંત નથી ! ”

એમેલીન : “ મારો જન્મ જ ન થયો હોત તો ઘણું સાફ હતું ! ”

કૈસી : “ એવી પ્રાર્થનાઓ મેં ઘણીવાર સાંભળી છે. મનમાં એવી ઇચ્છા થાય છે કે જાણે આત્મહત્યા કરું. પરંતુ હિમ્મત ચાલતી નથી. ”

એમેલીન : “ આત્મહત્યા કરવી એ મહા પાપ છે. ”

કૈસી : “ આત્મહત્યાને શાથી મહા પાપ ગણવામાં આવે છે, તેની મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. આપણો નિરંતર જે પાપોમાં લુપ્ત રહ્યા

કરીએ છીએ તેના કરતાં પણ શું કોઈ થીજી મહાન પાપ છે ? પરંતુ જ્યારે હું શિક્ષાગ્રમમાં હતી, ત્યારે મેં ત્યાંની બહેનો (Sisters) ના મ્હોડેથી આ વિષયમાં જે કંઈ સાંભળ્યું હતું તે ઉપરથી આત્મહત્યા કરતાં મને બિહત્ત લાગે છે. જો આત્મહત્યાની સાથે સાથે આત્માનું અસ્તિત્વ નાશ પામતું હોત તો પછી,—”

એમેલિન ભયથી જરા પાછળ ખસી ગઈ અને બંને હાથ વડે તેણે મ્હોં ઢાંકી દીધું.

એ પ્રમાણે ઉભય વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો, ત્યારે લેખી દારૂના નિશામાં ચક્ર્યુર થઈને નીચેના ઓરડામાં ઉંઘતો હતો.

નિદ્રાવસ્થામાં તે સ્વપ્ન નિહાળતો હતો કે, જાણે શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરીને એક મનુષ્ય આકૃતિ તેની પાસે ઉભી રહી છે, તથા બરફ સમાન શિતળ હસ્ત વડે તેના શરીરને સ્પર્શ કરે છે. એ આકૃતિને તે પોતે સારી પેઠે ઓળખતો હોય એમ તેને લાગ્યું. ભયથી તેનું સમસ્ત શરીર જડ થઈ ગયું. એ પછી તેને લાગ્યું કે, જાણે તે વાળ આવીને તેની આંગળીઓની આસપાસ વિંટળાઈ ગયા. જ્વેતજ્વેતામાં એ વાળ તેના ગળા સૂકી આવી પહોંચ્યા, તથા તેના કાનમાં કંઈ કહેવા લાગી. એ સાંભળીને તેનું હૃદય સૂકાઈ ગયું, તેના હોશકોશ ઉડી ગયા. પુનઃ તે જોવા લાગ્યો કે, જાણે તે એક ઉંડા કૂવાના કાંઠે ઉભો રહ્યો છે, એટલામાં કેસીએ હસતાં હસતાં આવીને તેને ધક્કો મારી કૂવામાં નાંખી દીધો. તેણે પુનઃ એ શ્વેતવસ્ત્રધારી મનુષ્યાકૃતિને પોતાને પાસે ઉભી રહેલી જોઈ, એ મૂર્તિના મ્હોં ઉપરનું વસ્ત્ર ખસી ગયું. અરે આ શું ? એ તો તેની માતા છે ! માતા તેને જોઈને પાછી ચાલી ગઈ, અને તત્કાળ તે એક ઉંડા ખાડામાં ગળ્યડી પડ્યો, તેની સન્મુખ પ્રેત પિશાચો વિકટ સ્વરે ચીત્કાર કરીને નૃત્ય કરી રહ્યાં છે ! એ વિકટ હાસ્યધ્વનિ સાંભળીને લેખીની નિદ્રામાં ભંગ પડ્યો.

રાત્રિ વીતિ પ્રભાત થયું.

પ્રત્યેક દિવસે નવિન ઉદય પામતો સૂર્ય મનુષ્ય હૃદયમાં નવા નવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રભાત વાયુ મધુર સ્વરે કહે છે, “ અરે મનુષ્યો ! તમારા પાપાસકત મનને સત્યના માર્ગે દોરી જવા માટે, તમારા પાપી હૃદયને પવિત્ર કરવા માટે, ઈશ્વરે પુનઃ તમને આ એક નવો અવસર આપ્યો છે,—પરંતુ લાલચોળ પ્રભાતકિરણો, ગગન મંડળમાં જળુતાં શુષ્ક તારઓની શાંતદષ્ટિ, વા હૃદયને પ્રફુલ્લિત કરનાર પ્રાતઃકાલિન દૃશ્યથી લેખીના જેવા સંસારસકત પાપાત્મના હૃદયમાં પરિવર્તન થઈ શક્યું નહિ.

લેન્ડીના અંતઃકરણમાં પ્રાતઃકાળના ઉપદેશની જરૂર પણ અસર થતી નહોતી. તે શય્યામાંથી ઉઠતાં જ ઍન્ડીની બાટલીમાંથી ગ્લાસમાં ઍન્ડી રેડી પીવા લાગ્યો. એટલામાં તેની દૃષ્ટિ કુસીના ઉપર પડતાં જ તે બોલ્યો: “ કુસી ! ગઈ રાત્રિ મેં ઘણી જ દુઃખદાયક રીતે વ્યતિત કરી છે. ”

કુસી : “ હજી તો આગળ ઉપર ઘણું કષ્ટ ભોગવવું પડશે. ”

લેન્ડી : “ તારા કહેવાનો ભાવાર્થ શું ? ”

કુસી : “ એનો ભાવાર્થ પછીથી જણાશે ! પરંતુ લેન્ડી ! હું તમારા લાભ માટે એક વાત કહું છું. ”

લેન્ડી : “ તું શું કહેવા માગે છે ? ”

કુસી : “ હવેથી તમે ટૉમને કદાપિ મારતા નહિ. ”

લેન્ડી : “ હું તેને માફ કે ન માફ એમાં તને શું છે ? ”

કુસી : “ મને તેની સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી; પરંતુ જુઓ, હાલમાં કામની મોસમ ચાલે છે. આ વખતમાં મારવાથી કિલકું તમને જ નુકસાન થશે. વિશેષતઃ તમે આરસો રૂપિયા આપીને એક ગુલામને ખરીદી લાવ્યા છે. જો તેને આવી રીતે નકામી શિક્ષા કરીને મારી નાંખો તો તમને કેટલું નુકસાન થાય એનો કંઈ તમને વિચાર આવે છે ? હું કિલકી તમારા લાભને માટે તે જલદીથી સારો થઈ જાય એટલા સારૂ ઘણો પ્રયત્ન કરું છું. ”

લેન્ડી : “ શું તેને તું સારો કરવા ગઈ હતી ? મારી બાબતમાં તારે વચ્ચે પડવાની શા જરૂર છે ? ”

કુસી : “ વાસ્તવિક રીતે મારે એમાં વચ્ચે પડવાની કંઈ જ જરૂર નથી; પરંતુ મેં આવી રીતે તમારા કેટલાયે રૂપિયા ખચાવ્યા છે. જો ફક્ત તારી નહિ કિતરે તો તમને ખબર પડશે. ”

• કપાસની ફસલ સારી કિતરે તેને માટે લેન્ડી તનતોડીને પ્રયત્ન કરતો હતો. એટલા માટે ટૉમને પુનઃ પ્રહાર કરવામાં ન આવે એ હેતુથી કુસીએ યુક્તિ વાપરી ઉપરોક્ત વિષયનો ઉલ્લેખ કર્યો.

કુસીની વાત સાંભળી લેન્ડી બોલ્યો : “ જો ટૉમ મારી પાસે ક્ષમા માગે, તથા બિવિધમાં મારી આત્માનું પાલન કરવા કબૂલ થાય તો હું તેને આ વખતે ક્ષમા આપીશ. ”

કુસી : “ તે કદાપિ કબૂલ નહિ થાય. ”

લેન્ડી : “ શું ? કદિ પણ કબૂલ નહિ થાય ? ”

કુંસી : “ ના, કદાપિ નહિ. ”

લેશી : “ તેનું શું કારણ ? ”

કુંસી : “ તેનો વિશ્વાસ છે કે તેણે પોતે કંઈ અન્યાય કર્યો નથી. ”

લેશી : “ નિઝો ગુલામોને વળી ન્યાય અન્યાય કેવો ? હું જે આજ્ઞા કરું તે તેને માનવી જ પડશે. ”

કુંસી : “ ત્યારે એ આ મોસમમાં પથારીમાં પડ્યો રહેશે અને આ વર્ષે તમારી ફસલ ખરાબ થશે. ”

લેશી : “ પરંતુ આજે તે અવસ્ય ક્ષમા માગશે. શું મને નિઝો-હબ-શીઓના સ્વભાવની ખબર નથી ? ”

કુંસી : “ લેશી ! હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે તે કદાપિ તમારી પાસે ક્ષમા માગશે નહિ. તમે તેનો પ્રાણ લેશો તોપણ તે ક્ષમા નહિ જ માગે. તે પ્રાણ ત્યાગ કરશે તથાપિ ધર્મનો ત્યાગ કરશે નહિ. ”

લેશી : “ વાર, તે હું જોઈશ. તે હમણાં ક્યાં છે ? ”

કુંસી : “ જે કોટડીમાં દોહવાઈ ગયેલું રૂ તથા જૂનો સરસામાન બરેલો છે ત્યાં તે પડી રહ્યો છે. ”

લેશીએ જો કે કુંસીની આગળ એ પ્રમાણે બડાઈ હાંકી હતી; પરંતુ તેના મનમાં આશંકા થવા લાગી કે, ટોમ કદાચ ક્ષમા નહિ માગે. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, જો ટોમ ક્ષમા ન માગે તોપણ હમણાં તેને મારવો નહિ. ફસલ ગયા પછી તેને સુધારીશ.

અમે પૂર્વે જ જણાવી ગયા છીએ કે, પ્રાતઃ સમીરણ તથા પ્રભાત સૌંદર્ય લોકોની પ્રકૃતિની ભિન્નતા પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ લેશીના જેવા ભાવહીન, ચિન્તાહીન, અર્થલોભી, ઇન્દ્રિયા-સક્ત નરરાક્ષસના અંતરમાં દોષ પણ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નહિ. તેનું ચિત્ત કેવળ કપાસના ખેતરમાં, પૈસા પ્રાપ્ત કરવામાં તથા કુલી રમણીઓમાં જ ઝોંટી રહ્યું હતું. ટોમ અમલણ હોવા છતાં તે ચિન્તાહીન નહોતો. પ્રભાત સૌંદર્ય તેના હૃદયમાં નવિન બળ આણ્યું. તેને લાગ્યું કે, પ્રભાતના આગમનથી ગગનમંડળમાં નિસ્તેજ જણાતા તારલાઓ આકાશ-માંથી ઉતરી આવી તેને કહી રહ્યા છે, “ ટોમ, ખિંદશ નહિ, પરમેશ્વર તારી સાથે છે. ” ટોમ મનમાં ને મનમાં ધણું સુખ અનુભવવા લાગ્યો. વિશેષતઃ તે પહેલાં એવું જાણતો નહોતો કે લેશી તેને મારી નાંખશે; પરંતુ કુંસીની પ્રથમ દિવસની વાતચિત ઉપરથી તે સમજી ગયો હતો કે, હવે તેનું મૃત્યુ ધણું પાસે આવી પહોંચ્યું છે. તેથી એ મૃત્યુના સમાચાર સાંભ-

ગતાં જ તેના અંતરાત્મામાં આનંદ પ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો કે, મૃત્યુ પછી મંગળમય પરમાત્માના અમૃતમય ધામમાં જઈને વિશ્રામ કરીશ; દેવ, હિંસા, તથા અત્યાચાર વિનાના પ્રેમ રાજ્યમાં વિહાર કરીશ; પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિયતમા ધવાન્જેલિનનું સુખકમળ જોઈ શકીશ; પરમ દયાળુ પ્રભુ સેન્ટકલેરની નાસ્તિકતા સ્વર્ગરાજ્યમાં જઈને લોપ થઈ ગઈ છે તે જોઈશ. આહા ! દૌમને માટે એથી અધિક સુખ તથા આનંદની વાત ખીજ કંઈ હોઈ શકે ? દૌમ શરીરની સઘળી વેદના ભૂલી ગયો છે, આનંદથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છે, તેના મુંખમંડળમાં પ્રીતિ તથા મૃદુ હાસ્યનો આભાસ જણાય છે. એ સમયે નરરાક્ષસ લેખીએ તેની કોટડીમાં આવીને હાંક પાડી. તેને પગની ઠોકર મારીને કહ્યું : “ કેમ છે ? મેં તને નહોતું કહ્યું કે હું તને ખરાબર ડેકાણે લાવીશ ? કેમ, આ શિક્ષા કેવી લાગે છે ? આજે પણ આ પાપીને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા ઇચ્છે છે ? મને લાગે છે કે, ધર્મનું શિક્ષણ આપવાની આજે તારામાં શક્તિ રહી નથી. ” દૌમ કંઈ બોલ્યો નહિ. તે નિરૂત્તર રહ્યો. લેખીએ પુનઃ જોરથી લાત મારીને કહ્યું : “ ઉઠ, કુતરા ! ઉઠ. ”

આગલા દિવસના પ્રહારથી દૌમમાં ઉઠવાની શક્તિ મુદ્દલ રહી નહોતી છતાં ઘણી મુશ્કેલીથી ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે જોઈને લેખી હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ કેમ રે ! તને શું થયું છે ? મને લાગે છે કે કોટડીમાં તું અકડી ગયો છે. ”

દૌમ અતિ કષ્ટથી તેના સત્તાવનારની સન્મુખ નિડર થઈને ઉભો થયો.

લેખી કહેવા લાગ્યો : “ અરે શયતાન ! મને લાગે છે કે હજી પણ તને ખરાબર શિક્ષા થઈ નથી. મારી આગળ ઘુટણીએ એસીને ક્ષમા માગ. ચાલ, જલદી કર. કેમ કહ્યું માનતો નથી કે ? ” એમ કહીને તે ચાપુકથી દૌમને મારવા લાગ્યો.

દૌમ વિનંતીપૂર્વક બોલ્યો : “ મિસ્તર લેખી, હું ક્ષમા માગી શકીશ નહિ. મને જે ન્યાયયુક્ત તેમજ ધર્મયુક્ત લાગ્યું છે તે જ મેં ક્યું છે. હું આપના આજ્ઞા પ્રમાણે કોઈ સ્ત્રીને કદાપિ મારી શકીશ નહિ, એવું નિષ્કુર આચરણ મારા હાથે કદાપિ થશે નહિ. ”

લેખી : “ પણ મિસ્તર દૌમ, હજી તમે જાણતા નથી. તમારી આ હકનું તમને કેવું ફળ મળશે. તું એમ જાણે છે કે કાલે શિક્ષા કરી તે બસ થઈ ગઈ, પણ કાલનો માર તો કંઈ જ નથી. પરંતુ જ્યારે હું તને ઝાડ ઉપર લટકાવી નીચે તાપણી સળગાવીને શેકીશ ત્યારે તને કેવું થશે તેનો જરા ખ્યાલ કર. ”

દામ : “ મહાશય, હું સારી પેઠે જાણું છું કે, તમે બયંકરમાં પણ બયંકર કામ કરતા પાછી પહાની કરો એવા નથી.” એટલું બોલતામાં દામનાં નેત્રામાંથી ખળખળ કરતો અશ્રુપ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો. તે સંજ્ઞા નયને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો : “ પરંતુ આ નશ્વર દેહનો વિનાશ કર્યા પછી આપનું કંઈ ચાલશે નહિ. ત્યાર પછી હું અનંતજીવન પ્રાપ્ત કરીશ.”

‘અનંતજીવન!’ એ કેવો ચમત્કારી શબ્દ છે! તેમાં બય તથા આનંદ બન્ને સમાયા છે. કૃષ્ણદેહધારી દામના હૃદયમાં એ શબ્દથી શાંતિ તથા આનંદ થયો. એ શબ્દ સાંભળીને લેખી અંતરમાં ને અંતરમાં જાણે વીંછીએ ડાંખ માર્યો હોય એવો અનુભવ કરવા લાગ્યો.

દામ પુનઃ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો : “ મહાશય લેખી! તમે મને ખરીદ્યા છે, તેથી હું તમારો દાસ છું. હું અવશ્ય તન તોડીને તમારું કામ કરીશ. મારું શારીરિક બળ તથા સમય સઘળું તમારા કામને માટે છે; પરંતુ મારા આત્માને હું કદિ પણ તમારા હાથમાં સમર્પણ કરીશ નહિ. મારો પ્રાણ જીવ કે રહે, ગમે તેમ થાય, પણ હું ઈશ્વરના આદેશનું અવશ્ય પાલન કરીશ; કેમકે તેનાં જ ચરણોમાં મેં મારા આત્માને સમર્પણ કર્યો છે. હું તેના આદેશનું ઉલ્લંઘન કરીને કદિ પણ નિષ્કુર વ્યવહાર કરીશ નહિ! કદાપિ નહિ! તમારી ઇચ્છામાં આવે તો મને ચાપુકના કટકા મારો, લાકડીઓ મારો, જીવથી મારી નાંખો; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે હું ધર્મનો ત્યાગ નહિ જ કરું. કદિ નહિ—કદિ નહિ.”

લેખી કોષમ્ભયક સ્વરે બોલ્યો : “ વાર, હું તારું ધાર્મિકપણ કાઢી નાખીશ.”

દામ : “ સત્ય ધર્મનું પાલન કરવામાં મને મદદ મળશે.”

લેખી : “ હું જોઈશ કે, કોણ શાલો તને મદદ કરવા આવે છે?”

દામ : “ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર મને સહાયતા કરશે.”

એ સાંભળીને લેખીએ એક લપડાક લગાવી દામને જમીન પર ફેંકી દીધો અને કહ્યું : “ જોઈ છે તારો ઈશ્વર તને કેવી રીતે મદદ કરે છે.”

એ જ વખતે પાછળથી એક સુકોમળ શીતલ હસ્ત લેખીના શરીરને અડક્યો. તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો કંસીને ઉભી રહેલી જોઈ; પરંતુ શીતલ હસ્તનો સ્પર્શ થતાં રાત્રિના સ્વપ્નનું સ્મરણ થયું. તે વખતે તેને જેવો બય ઉપજ્યો હતો, તેવા જ અત્યારે પણ ઉપજ્યો.

કંસીએ ફેંચ બાપામાં કહ્યું : “ લેખી! તમે પણ કેવો મૂર્ખ છો? એને છોડી દો. હમણાં કામની મોસમ ચાલે છે એ એતા નથી? તે જલદીથી સારો થઈ કામ કરવાને લાયક બને એટલા માટે તો હું તેની દવા કરું છું.”

મગર તથા ગેંડાના ચામડા પર ગોળી અસર કરી શકતી નથી, તથાપિ તેમના શરીરમાં એક એવી જગ્યા હોય છે કે જ્યાંથી ગોળી પાર થઈને તેનું કામ ખતમ કરે છે. તે જ પ્રમાણે દુરાચારી, ધન્દિયાસક્ત, નિર્દય, અવિશ્વાસી તથા નાસ્તિકોને બિહવડાવવા માટે કોઈને કોઈ રસ્તો હોય છે. બ્રાન્ત સંસ્કાર મિશ્રિત ભય તેમના મનમાં સદૈવ પ્રવેશ કરે છે. ગઈ રાત્રે સ્વભાવસ્થામાં જોયેલી માતાની દૃષ્ટિનું સ્મરણ થતાં જ લેણીના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો ! તે જ વખતે તે બોલ્યો : “ આ વખતે તો હું તને જવા દઉં છું, કેમકે હાલમાં કામની મોસમ ચાલે છે. પછીથી હું તારે માટે વિચાર કરીશ. ” એમ કહીને તે ચાલ્યો ગયો.

કેસી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી : “ હમણાં તો તું અહિંથી જ, પછીથી બધું થઈ રહેશે. ” પછી તેણે ટોમના તરફ જોઈ કહ્યું : “ જુઓ, હમણાં તો એ દુષ્ટ તમને વધારે શિક્ષા નહિ કરે, પરંતુ ધીમે ધીમે તમારો પ્રાણ લેશે. દિવસે દિવસે તમારું રક્ત ચુસશે. હું એ નરસાક્ષસના સ્વભાવથી સારી પેઠે પરિચિત છું. ”

પ્રકરણ ૪૦ મું.

સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિનો આનંદ.

“ No matter with what Solemnities he may have been devoted upon the altar of slavery, the moment he touches the sacred of Britain the altar and the god sink together in the dust, and he stands redeemed, regenerated, and disenthralled, by the irresistible genius of universal emancipation. ” —Curran.



એ હવે ટોમ ને લેણીને ત્યાં થોડા વખતને માટે રહેવા દઈ જ્યોર્જ તથા ઈલિઝા તરફ નજર કરીએ છીએ. પાડકોને યાદ હશે કે, ટોમ લોકરને આપણે એક વૃદ્ધ ક્વેકર રમણીના ઘરમાં વેદનાથી ખૂબ પાડતો, તેના સાથી માર્કસને અનેક પ્રકારની ગાળો દેતો, તથા પુનઃ તેના સંગ ન કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેતો મૂકી આવ્યા છીએ. તે વૃદ્ધ દ્વાણ ક્વેકર રમણી તેની

પાસે બેસીને માતાની માફક તેની શુશ્રુષા કરતી હતી. એ જુદાં બીનું નામ ડાર્ક હતું. તેને સધળાં ડાર્ક માશીના નામથી બોલાવતાં હતાં. તે શરીર ઊંચી, તેમજ મુખમંડળ ઉપરથી દયા, માયા તથા પવિત્રતાની સાક્ષાત પ્રતિમારૂપ જણાતી હતી. તેનાં વસ્ત્રો ખરે સમાન સફેદ હતાં. રાત્રિ દિવસ તે પોતાના હાથે જ લોહરને ઔષધ આપતી હતી.

લોહર શય્યા પર બિછાવેલી ચાદરને આમતેમ વિખરીનાંખતાં બોલ્યો :
“ઝાહ ! કેટલી ગરમ છે ? આ શાલી ચાદર કરડે છે.”

ડાર્કે મધુર સ્વરે કહ્યું : “વત્સ લોહર ! આવી ભાષા ન વાપર.”

લોહર : “ડાર્ક માશી, માફ આમું શરીર બળે છે, તેથી મારાથી રહેવાતું નથી.”

ડાર્કે પુનઃ ચાદર ખરાબર પાથરી આપતાં કહ્યું : “બાપુ ! ખરાબ વચનો, શપથ, તથા અસ્વીક ભાષાનો ત્યાગ કરવાનો ચત્ત કર.”

લોહર : “એ શાલો માર્કસ ઘણો શયતાન છે. શાલો પહેલાં વકીલાત કરતો હતો તેથી સ્વભાવનો ઘણો લોભી છે. મને તેના ઉપર ઘણો જ ગુસ્સો આવે છે, તે મને આવી નિરાધાર અવસ્થામાં મૂકીને જતો રહ્યો તેનું ફળ હું તેને ખરાબર ચખાડીશ. શાલાનું ગળું જ દબાવી નાંખીશ.”

એમ કહીને તેણે પુનઃ ચાદર કાઢી નાંખી. ડાર્કે પુનઃ ખરાબર બિછાવી આપી. કેટલીકવાર પછી પાછો લોહર બોલવા લાગ્યો : “પેલા નાથી આવેલાં દાસ-દાસીઓ દમણાં અહિં જ છે કે ? જો હોય તો તેમને કહી લો કે અહિંથી જલદીથી જતા રહીને વહાણમાં બેસી જાય.”

ડાર્ક : “તેઓ જલદીથી ચાલ્યાં જશે.”

લોહર : “તેઓને ઘણી સંભાળ રાખવી પડશે. કેમકે સૈનડસ્કીના વહાણની ઑફિસમાં મારા માણસો રાહ જોઈને બેઠા હશે. તેઓ દરેક મુસાફરની બારીક તપાસ કરશે. હું આ બધું કહી દઉં છું તે એટલા માટે જ કે એ શાલો માર્કસ એકલો પૈસા ખર્ચ ન જાય. આ બાબતથી ગુલામોને ચેતવી દેજો.”

ડાર્ક : “વાર, હું તેઓને કહીશ; પરંતુ હવેથી આવાં ખરાબ વચનો ઉચ્ચારતો નહિ.”

લોહર : “ડાર્ક માશી, મને આટલો ખેંચીને ન બાંધો, કેમકે જોરથી બાંધવાને લીધે ટૂટી જશે. હું ધીરે ધીરે મુઘરીશ; પરંતુ એ નાથી આવેલા ગુલામોના સંબંધમાં હું જે કહું છું તે સાંભળો. તે બીને પુરૂષનો પોશાક

પહેરી વહાણમાં બેસવાનું કહેજો. અને તેના બાકળને તે બાલિકાનો પોસાક પહેરાવે; કેમકે તેમની છપ્પીજો સૈનડસ્કી ઑફિસમાં ગઈ છે.

ડાર્કસ : “ વાડ, અમે સંભાળપૂર્વક કામ કરીશું. ”

* * * *

થોડા વખતમાં લેગ્રી મંદવાડમાંથી સારો થઈને ઉઠ્યો. ત્યાર પછી તેણે ગુલામો પકડવાનો ધંધો છોડી દીધો. ક્વેકર લોકો પ્રત્યે તેના મનમાં ધણી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. જ્યારે કોઈ ક્વેકરોના સંબંધમાં વાતચિત કરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે તેની આંખોમાંથી અશ્રુબિન્દુ સરી પડતાં. તે સર્વદા લોકોને મ્હોડે કહ્યા કરતો કે, “ મારી માતા કરતાં પણ હું ડાર્કસ માશીને વિશેષ ચાહું છું. મેં તેને ધણું કष्ट આપીને હેરાન કરી હતી, છતાં તેણે મારા પ્રત્યે સહેજ પણ રોષ પ્રગટ કર્યો નહોતો. ”

પકડનારાઓ સૈનડસ્કીમાં જઈ પહોંચ્યા છે, તથા તેમના ચહેરાની તસવીરો પણ બહાર પાડવામાં આવી છે એવી ખબર લોકોના મ્હોડેથી સાંભળી જ્યોર્જ તથા જીમ વિશેષ સાવધાન બન્યા. જો બેગા જઈશું તો પકડાઈ જઈશું એમ ધારીને જીમ તથા તેની માતા બે દિવસ પહેલાં ગયાં, અને તેમની પછી જ્યોર્જ તથા ઈલિઝા પોતાના પુત્રને લઈ રાત્રિના સમયે સૈનડસ્કીમાં આવી પહોંચ્યાં. રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. રાત્રિ વિતતાં જ સ્વતંત્રતાનો સુખ-સૂર્ય હૃદયકાશમાં ઉદય થશે. આહા ! સ્વતંત્રતા ! કેવો મધુર શબ્દ ! ‘ સ્વતંત્રતા ’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં જ હૃદય કેવું પ્રકુલ્લિત થઈ ઉઠે છે ! સ્વતંત્રતા દેવી ! તારા સહવાસમાં રહીને જો કદાપિ ઝાડ નીચે સૂવું પડે, તો પણ સુખ થાય; પરંતુ તારા વિના સંસારમાં ક્યાંય સુખ નથી. તને પ્રાપ્ત કરવા માટે અમેરિકાવાસી ઇંગ્રેજો રણક્ષેત્રમાં પ્રાણની આહુતિ આપતાં પણ અચકાયા નહિ. સમસ્ત સંસાર તારે માટે જ ઉત્કંઠિત છે. તું બીરુતા, કાયરતા તથા સ્વાર્થપરતાના સંસૈર્ગથી સર્વદા દૂર રહે છે, તેથી જ સંસારમાં કેટલી દુર્બળ, બીરુ, તથા સ્વાર્થપરાયણ જાતિના લોકો તારા સુખનાં દર્શન કરવાની આશા રાખી શકતા નથી. ચંદ્રમાનો સુધામય પ્રકાશ પરાધીનના હૃદયને પ્રકુલ્લ બનાવી શકતો નથી, સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો પરાધીનના હૃદયમાંથી અંધકાર કદિ દૂર કરી શકતાં નથી; પરંતુ તારા અમૃતમય ઉજ્જવલ કિરણો પરાધીનના હૃદયમાં પડતાં જ તેમના હૃદયમાંથી સ્વાર્થરૂપી અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે, દુર્બળ સખળ બને છે, મનુષ્યના મનમાં સાર્વભૌમિક પ્રેમચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે.

અમેરિકાવાસી ઇંગ્લેન્ડે સ્વતંત્રતાને માટે સંઘ્રામમાં પ્રાણ લાગવાને તૈયાર થયા; પરંતુ જાતીય સ્વતંત્રતા તથા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતામાં શું કંઈ અંતર છે? જાતીય સ્વતંત્રતા એટલે શું? જૂદી જૂદી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના સમૂહને જ જાતીય સ્વતંત્રતા કહેવામાં આવે છે. તો પછી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા વિના જાતીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકાય ખરી કે? આજે નાશી આવેલો યુવક વિષ્ણુવદને ચિંતાતુર ચિત્તે બેઠો છે,—જર્થોર્ન હેરિસ—એ કેવા પ્રકારની સ્વતંત્રતાને માટે વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છે? આ વ્યક્તિ કેવી જાતના અધિકારની આકાંક્ષા રાખે છે? પોતાની પત્નીને પત્નીરૂપે મહણ કરી પારકાના અત્યાચારમાંથી તેનું રક્ષણ કરી શકે—પોતે પ્રાપ્ત કરેલું ધન પોતે જ રાખી શકે—પોતાના ધર્મવિશ્વાસ પ્રમાણે કાર્ય કરી, શકે—એટલો જ અધિકાર તે માગે છે. એ કરતાં વિશેષ તેને કંઈ પણ જોઈતું નથી. અરે, સ્વાર્થી નરપિશાચો! શું તમે એને એટલો પણ અધિકાર નહિ આપો? એ પ્રમાણેના અધિકાર વિના શું મનુષ્ય કદાપિ જીવી શકે ખરો કે? આજે જર્થોર્ન મનુષ્યના સ્વભાવ-સિદ્ધ એવા કેટલાક અધિકાર મેળવવાને માટે તમારા દેશમાંથી નાશી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રને સારી રીતે શણગારે છે, સ્ત્રીના લાંબા લાંબા સુંદર વાળ કાપી નાંખે છે!

ઇલિઝાના વાળ કપાઈ રહ્યા એટલે તેણે સહેજ હસતાં કહ્યું :
“જર્થોર્ન, હવે હું એક સુંદર યુવકના જેવી લાગું છું, કેમ નહિ?”

જર્થોર્ન : “તું ગમે એવા વેશમાં હોય, તો પણ મને હમેશાં સુંદર જ લાગે છે.”

ઈલિઝા : “પણ, તમે આટલા કદાસ કેમ જણાઓ છો? અહિંથી કેનેડા ફક્ત ચોવીસ કલાકનો રસ્તો છે.”

જર્થોર્ન : “ઇલિઝા, મને વારંવાર એમ વિચાર આવ્યા કરે છે કે, આટલે દૂર આવીને કદાપિ પકડાઈ જઈશું તો આપણું શું થશે? મારાથી એ દુઃખ સહન નહિ થાય. એ દુઃખ નિશ્ચય મારું મૃત્યુ નિપજાવશે.”

ઇલિઝા : “તમે ખીઓ નહિ. જે કદાચ પકડાઈ જવાના જ હોત, તો તે જગન્નિયંતા પ્રભુ આપણને અહિં સુધી લાવત જ નહિ. તે દીનાનાથ અવશ્ય આપણો ઉદ્ધાર કરશે.”

જર્થોર્ન : “ઇલિઝા, તું દેવી છે! તું સદૈવ સર્વવ્યાપક ઇશ્વરના મંગળ હાથ જીએ છે. વાર કહે, શું આપણી દુર્દશાનો હવે અંત આવશે? શું મને મનુષ્યના અધિકાર મળશે?”

ધલિજા : “ દહેતાથી કહું છું કે અવશ્ય આપણે ઉદ્ધાર થશે. મને એવો ભાસ થાય છે કે, જાણે તે કંગાલોનો બંધુ ઇશ્વર મારી કાનમાં કહી રહ્યો છે કે બીતા નહિ, હું તમારી સાથે છું. ”

ત્યાર પછી જ્યૉર્જ ધલિજાને ટોપી પહેરાવતાં બોલ્યો : “ મિસિસ સ્મિથ હજી પણ આવી નહિ. ગાડીનો વખત પણ થઈ જવા આવ્યો. ”

એટલામાં ઘરનું બારણું કિંધડ્યું અને એક મહોટી ઉમ્મરની ગૃહસ્થ સ્ત્રી હૃદીને બાલિકાના વેશમાં સુસન્નિગ્ધ કરી લઇ આવી. ધલિજા હૃદીને બાલિકાના વેશમાં જોઈને બોલી ઉઠી : “ વાહ ! કેવી સુંદર બાલિકા લાગે છે. આપણે એને હૈરિઅટના નામથી બોલાવીશું. ”

બાલક માતાને પુરૂષના વેશમાં જોઈ કુદ્ધિલીન બની ગયો. ધલિજા હાથ લાંબા કરીને કહેવા લાગી : “ હૃદી, હવે માતાને ઓળખી શકે છે કે ? ” પરંતુ હૃદી તે સ્મિથ નામની સ્ત્રીને વળગી પડ્યો. જ્યૉર્જ બોલ્યો : “ ધલિજા, હમણાં તું એને ન બોલાવ. તું જાણે છે તો ખરી કે એને આપણાથી જૂદા રાખવાની જોડવણ કરવામાં આવી છે. ” એ સાંભળી ધલિજા બોલી : “ હા, હું જાણું છું. ” પરંતુ એને એક ક્ષણ પણ મારી નજર આગળથી અજગો કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. ”

ત્યાર પછી ધલિજા, પુરૂષનો ઓવરકોટ પહેરીને તૈયાર થઈ ગઈ એટલે જ્યૉર્જે મિસિસ સ્મિથને કહ્યું : “ હવેથી અમે તમને ફાઇ કહીને બોલાવીશું, અમે ફાઇની સાથે જમએ છીએ, એવું આપણે દેખાડવું પડશે. ”

મિસિસ સ્મિથે કહ્યું :—“ મેં હમણાં જ સાંભળ્યું કે, તમને પકડવા નીકળેલા લોકો ટીકીટ ઓફિસમાં બેસીને તમારી રાહ જુએ છે. ”

ગાડી તૈયાર થઈ એટલે જ ગૃહસ્થે તેઓને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો તે પોતાના પરિવાર સહિત ગાડી પાસે આવી ઉભો રહ્યો અને તેઓના ઉદ્ધાર માટે વારંવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

ટૉમ લૉકરની સલાહ પ્રમાણે તેમણે છન્નવેશ ધારણ કર્યો હતો. વસ્તુતઃ સતકાર્ય તથા સદાચરણનું ફળ કોઈ કોઈ વખતે હાથે હાથ જ મળી જાય છે. જો વૈરની વસૂલાત વાળવા સારૂ ટૉમ લૉકરને જંગલમાં જ પડ્યો રહેવા દીધો હોત તો આજે જ્યૉર્જ સ્ત્રી પુત્રની સાથે અવશ્ય પકડાઈ જાત. ટૉમ લૉકરની સાથે તેણે જ ભલાઈ કરી હતી, તેનું આજે તેને પરમેશ્વરે મોટું ફળ આપ્યું.

મિસિસ સ્મિથ કેનેડા નિવાસીની એક પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી હતી. તે કેનેડા પાછી ફરતી હતી. તેઓની કુદૃષ્ટાની વાત સાંભળી તે સહાયતા

કરવાને કબૂલ થઇ. એ ત્રણ દિવસ પહેલાં હૃદીને તેની પાસે રાખ્યો હતો. એ અરસામાં તેણે હૃદીને સાફ સાફ ખાવાનું આપીને એટલો બધો તો વશીભૂત કરી લીધો હતો કે, તે તેની પાસેથી જરા પણ દૂર જવા માગતો નહિ.

તેઓ ત્રણે જણ ગાડીમાં બેસીને બંદર આગળ આવી પહોંચ્યા. જ્યોર્જ ગાડીમાંથી ઉતરીને ટીકીટ ઓફિસમાં ટીકીટ લેવા ગયો. ત્યાં તેણે સાંભળ્યું કે, કોઇ એ માણસો પોતપોતામાં વાતચિત કરી રહ્યા છે. એક જણે કહ્યું :—“ ભાઈ ! મેં સઘળા મુસાફરોને ઘણી જ બારીકાઈથી તપાસ્યા, પણ એમાં તમારા નાશી આવેલા ગુલામોનો પત્તો જણાતો નથી. ” પછી જ્યોર્જે બેયું કે માર્કિસ વહાણના એક ક્લાઈની આગળ બોલે છે.

માર્કિસ બોલ્યો : “ તેઓ તદ્દન ગોરા જેવા જણાય છે; પરંતુ પુરૂષના હાથમાં H (એચ) અક્ષર છાપેલો છે. ”

જ્યોર્જ એ વખતે હાથ લાગેો કરીને ટીકીટ લેતો હતો. તેનો હાથ ધ્રુજી ઉઠ્યો, પરંતુ તે આત્મસંયમ કરી ધીરે ધીરે જ્યાં ઇલિઝા તથા મિસિસ સ્મિથ હતી ત્યાં આવ્યો. મિસિસ સ્મિથ હૃદીને લઈ સ્ત્રીઓની ટ્રમ્પીનમાં જતી રહી. ત્યાર પછી વહાણ ઉપડવાનો ઘંટ વાગ્યો. જ્યોર્જના હૃદયમાં આનંદનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો. માર્કિસ નિરાશ વદને નિશ્વાસ મૂકતો મૂકતો વહાણમાંથી ઉતરીને કિનારે આવ્યો. મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે વકીલાતના ધંધામાં કંઈ સારી કમાણી થતી ન બેઠે મેં એ ધંધો છોડી દીધો, અને આ દેશપ્રચલિત કાયદાના ગારવનું રક્ષણ કરવા માટે ગુલામો પકડવાનો ધંધો લીધો; પરંતુ એમાં કંઈ લાભ સારો મળતો નથી. એમ કહી માર્કિસ ઉદાસ મુખે પોતાના દેશ તરફ પાછો ફર્યો.

બીજે દિવસે વહાણે આમહર્સ્ટ બંદરે આવીને લંગર નાખ્યું. એ કેનેડાનો એક ન્હાનો કસ્બો છે. જ્યોર્જ, ઇલિઝા વગેરે કિનારે ઉતર્યા. સ્વતંત્ર ભૂમિપર પગ મૂકતાં જ તેમનાં હૃદય આનંદથી ભરાઈ આવ્યાં. આજે તેઓ ગુલામગીરીની બેડીમાંથી મુક્ત થયાં, આજે જ્યોર્જને સ્ત્રી પુત્રને પોતાનાં કહેવાનો હક્ક મળ્યો. પતિ-પત્ની એકબીજાના ગળે બાઝી પડી આનંદના આંસુનો પ્રવાહ વહેવડાવવા લાગ્યાં; ઉભય ધુંટણીએ પડી ઉંચ સ્વરે નમ્રતાપૂર્વક ઇશ્વરનું યશોગાન ગાવા લાગ્યાં;—

“ વિપતિ સાગરમાં તું અમારો આધાર,
કાણુ બચાવે દીન હીનને તુજ વિના હે કર્તાર;
નિરાશાના અંધકારમાં ખાતા હતા મોયાં અમે,

ઉદય થયો સુખ-રવિ પૂર્વમાં તુજ કૃપાથી આજે;
દુઃખમાં જેમ પોકાર્યો, તેમ જ સુખમાં સ્મરણ કરીશું,
ધ્યાન તારૂં ધરીને જીવન પર્યંત તુજ યશોગાન ગાઈશું. ”

સંગીત સમાપ્ત થઈ રહ્યું એટલે મિસિસ સ્મિથ તેઓને તે નગરમાં રહેતા એક પાદરીને ત્યાં લઈ ગઈ. એ પાદરી એવા જ નિરાધાર નાશી આવેલા ગુલામોને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપતો હતો.

જ્યૉર્જ તથા ઇલિઝાના અંતઃકરણમાં આજે અનહદ આનંદ થઈ રહ્યો છે. પાઠક ! એ આનંદનું વર્ણન કરવાની આ ક્ષુદ્ર લેખિનીમાં શક્તિ નથી, તું તારી કલ્પનાના ઘોડાઓને છોડી ચૂકી તારા જિગ્સા હૃદયને તૃપ્ત કરજે. આજે આખી રાત્રિ ઉભયને નિદ્રા ન આવી. સમસ્ત રાત્રિ આનંદની ઉર્મિઓમાં જ વીતી ગઈ. તેમણે જરાપણ વિચાર કર્યો નહિ કે, હવે ભવિષ્યમાં કેવી રીતે જીવન વ્યતિત કરવું. તેમને ઘર, વાડી, વજ્ર કંઈ જ નહોતું. કાલે શું ખાઈશું તેનું પણ ઠેકાણું નહોતું, તો પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ, દાસત્વના બંધનમાંથી મુક્ત થયા, એ વિચારથી તેમના આનંદની સીમા ન રહી. વસ્તુતઃ માનવ જીવનમાં સ્વતંત્રતા કરતાં ખીજું કયું અમૂલ્ય રત્ન છે ? પરંતુ જેઓ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, અથવા ધનના લોભથી મનુષ્ય મંડળીને એ અમૂલ્ય રત્નથી વંચિત કરે છે, જેઓ જન-વિશેષ અથવા જનિ-વિશેષની સ્વતંત્રતાના મૂળમાં પ્રહાર કરે છે, જેઓ એકાધિપત્ય સ્થાપવાને સાર ન્હાનામાં ન્હાના અધિકારથી મનુષ્ય સંતાનોને વંચિત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓને અવશ્ય ઈશ્વરના દ્રોષના ભોગ થવું પડશે. વંશપરંપરા તેઓને એ અત્યાચારનું દ્વળ ભોગવવું પડશે.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

ટોમનો જયોદ્ધાસ.

મૃત્યુ શું અવસ્થામાં દુઃખદાયક લાગે છે ? આ દુઃખ તથા અત્યાચારથી પૂર્ણ સંસારમાં કેટલાએ લોકો મૃત્યુની યાચના કરે છે. તેઓને તો મૃત્યુ કંઈ દુઃખદાયક લાગતું નથી. ધર્મવીરોએ પ્રત્યેક મુગમાં મધ્ધાપૂર્વક મૃત્યુને આલિંગન કર્યું છે. સત્યને માટે, ધર્મને

માટે, સંસારમાંથી અન્યાયને દૂર કરવા માટે, કેટલાયે ધર્મધીર તથા સાધુ-પુરુષોએ પ્રસન્ન વદને પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે. શું તેઓને એ વખતે મૃત્યુ દુઃખદાયક લાગ્યું હતું ? ના, કદાપિ નહિ. એકવાર જીવંત વિશ્વાસને લીધે મનુષ્ય ઉત્તેજિત થઈ જાય છે એટલે પછી હૃદયમાં ઉભરાઈ આવેલા ધર્મવિગ તથા પ્રેમાતુરામથી તે પોતાને ભૂલી જાય છે, એ વખતે તે આલ્પજ્ઞાનહીન બની જાય છે, કોઈ પણ પ્રકારનું શારીરિક કષ્ટ તેના અંતરાત્માને સ્પર્શ કરી શકતું નથી.

પરંતુ જેઓને નિરંતર પ્રહારનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, અત્યાચારીઓ ધીમે ધીમે જેઓનું એક એક ટીપું રક્ત ચૂસી લઈને મરણ નિપજાવે છે, અન્યાયાર સહન કરી કરીને જેઓના અંતઃકરણમાંથી દયા માયા તથા ખીજા સર્વ પ્રકારના સદ્ગુણો ધીમે ધીમે નાશ પામે છે, તેઓને પણ એ મૃત્યુ દુઃખદાયક નથી ? એના કરતાં પણ વિશેષ દુઃખદાયક મૃત્યુ શું જગતમાં ખીજું પણ હોઈ શકે છે ?

નરરાક્ષસ લેખી જ્યારે ટોમને મારતો હતો, તેનો જીવ લેવાની જિહ્વક દેખાડતો હતો, ત્યારે ટોમ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હતો કે, હવે તેને આ સંસારનો ત્યાગ કરવો પડશે, હવે સત્વર મૃત્યુ આવીને તેના સઘળા દુઃખોનો અંત લાવશે; તેથી તેને જિહ્વાનું કંઈ પણ કારણ રહેતું નહોતું. તે જીવંત ધર્મ વિશ્વાસને લીધે ઉત્તેજિત થઈને ધર્મધીરની માફક નિઃસ્વતાથી લેખીની રહામે ઉભો રહેતો, અને ઇસ્કના દૃષ્ટાંતનું અનુચરણ કરીશ એમ વિચારીને મનમાં ને મનમાં આનંદિત થતો હતો. પરંતુ પ્રહાર કરી રહ્યા પછી જ્યારે લેખી ચાલ્યો જતો અને તે જોતો કે હજી મૃત્યુ તો ન આવ્યું; ત્યારે હૃદયમાં ઊભરાઈ આવેલો ધર્મવિગ તથા પ્રહારના સમયનો ઉત્તેજિત ભાવ ધીમે ધીમે ઘટી જતો અને તેને મારનો અનુભવ થતો, શરીર શિથિલ પડી જતું અને તેની સાથે અંતરાત્મા પણ મંદ પડી જતો હતો; હૃદયમાં નિરાશાનો ઉદય થતો હતો, પોતાની દુર્દશાનું સ્મરણ થઈ આવતાં જ તેના અંતરમાં અસહ્ય વેદનાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ઉડતો હતો.

પ્રથમ દિવસના પ્રહારથી જ ટોમનું શરીર ધણે ઠંડાણથી છોલાઈ ગયું હતું તથા તે ધણો જ દુર્બળ થઈ ગયો હતો, પરંતુ તે આરોગ્ય લાભ કરીને પથારીમાંથી ઉઠે તે પહેલાં જ લેખીએ તેને હાંને લીધે ખેતરમાં કામ કરવાને મોકલ્યો. દરરોજ તે ખીજા મજૂરોની સાથે ખેતરમાં જતો અને શરીરમાં અસહ્ય હોવા છતાં તનતોડીને કામ કરતો હતો, પરંતુ પરિસ્થિતિ કેવળ પોતાની હિંમત વૃત્તિ દેખાડવાને સાર વખતો વખત તેને આપ્યું નહોતું.

મારતા હતા. એવો અત્યાચાર થતો હોવા છતાં પણ શું કોઈ મુજે મ્હોડે સહન કર્યા કરે કે ? પણ દોમ ધણો જ શાંત સ્વભાવનો હતો. તેના ધૈર્ય તથા સહિષ્ણુતાની સીમા જ નહોતી; પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે સંમ્મો તથા ક્રુધમ્મો વગેરેના ભીષણ અત્યાચારથી તેનું મન સહિષ્ણુતારહિત થઈ જતું હતું. હવે દોમ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યો કે, લેશીના કુલીઓ સાથે આ પ્રમાણે મનુષ્યત્વહીન થઈ જઈને દુરાચારી બની જાય છે; તેમનાં હૃદય સાથે દક્ત રૂપ, હિંસા, સ્વાર્થપરતા અને નિષ્ઠુરતાથી પૂર્ણ થઈ ગયાં છે; તેમના પાપાણુ હૃદયમાં એક ક્ષણવારને માટે પણ સહાનુભૂતિનાં કિરણ સાથે પ્રવેશ કરી શકતા નથી. પરંતુ હવે તેને તેઓનું અયોગ્ય આચરણ જોઈને આશ્ચર્ય થવાનું કંઈ કારણ રહ્યું નહિ. તે સહેજમાં સમજી શક્યો કે, કુલીઓની એવી દુર્દશા થવાનું કારણ તેઓના ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આવે છે તે જ છે. તેને હવે ધણો ભય લાગવા માંડ્યો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, કદાચ આવા ભીષણ અત્યાચારથી મારા સ્વભાવમાં પણ પરિવર્તન થઈ જશે. એથી તેને જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળતો ત્યારે તરત જ પોતાના જીવના બાઈબલનું કહાડી વાચવા બેસી જતો, પણ હાલમાં કામગીરી ધણી જ તડામાર ચાલતી હતી. એક ઘડીની પણ નવરાશ મળતી નહોતી. રવિવારના દિવસે પણ ખેતરમાં કામ કરવું પડતું હતું. કપાસ વીણવાના દિવસોમાં કેટલાક માસ પર્યંત લેશી કુલીઓને રવિવારની પણ રજા આપતો નહોતો. તે આપે પણ શા માટે ? કેમકે ધર્મની સાથે તો તેને કંઈ સંબંધ જ નહોતો. કપાસનું ખેતર એ જ તેનું બજનાલય અને રૂપિયા એ જ તેના દેવતા હતા.

પહેલાં દોમ ખેતરમાંથી આવ્યા પછી દરરોજ રાત્રે રોટલીઓ બનાવતી વખતે ચૂકાની પાસે પ્રકાશમાં બેસીને બાઈબલમાંથી એક બે ઉપદેશ વાંચ્યા કરતો હતો. પરંતુ આજકાલ તેનું સરીર ધણું જ અસક્ત થઈ ગયું હતું. હવે ખેતરમાંથી આવ્યા પછી તે ક્ષણવાર પણ બેસી શકતો નહોતો. રહાંજે ખેતરમાંથી આવતાંની સાથે જ તે ઝુંપડીમાં જઈને સૂઈ જતો અને વેદનાથી તરફડા કરતો હતો.

પરંતુ આશ્ચર્ય થવા જેવું તો એ હતું કે, દોમનો ધર્મ પ્રત્યેનો અમળ વિશ્વાસ પણ હવે ધીમે ધીમે નિચલિત થવા લાગ્યો હતો. જે દૃઢ ધર્મ-વિશ્વાસને લીધે તે આ જન્મમાં મને એવા અસહ્ય દુઃખની પણ કથી પડી શકે છે તે જન્મમાં મને આજન્મ ધર્મવિશ્વાસને ભીષણ અત્યાચારથી આગળ

પરાનિત થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેના મનમાં અજ્ઞેય અધિકારમય જીવનના શુભવશુ ભરેલા પ્રશ્નના સંબંધમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. તેનું હૃદય તથા મન અસ્થિર બની ગયું. તેણે આત્માને પૂછ્યું કે, જગતપિતા ક્યાં છે? તે શાંત શા માટે રહ્યો છે? ત્યારે શું ખરેખર અંતે પાપનો જ જય છે? એવા વિચારો ઉત્પન્ન થયા પછી તે પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો, “ના, પરમ પિતા જગદીશ્વર મારો કદાપિ ત્યાગ કરશે નહિ. કદાચ મિસ ઓફેલિયાનો પત્ર મળતાં જ કેન્ટાકિમાંથી મને મુક્ત કરવા માટે કોઈ આવશે.” એ પ્રમાણે ચિન્તા કરતો કરતો વ્યાકુળ ચિત્તે ઇશ્વરની આગળ પોતાની મુક્તિ માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો; દરરોજ રહવારમાં ઉઠીને ઉત્સુક નયને માર્ગ તરફ જોતો કે, કોઈ તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આવે છે કે નહિ; પરંતુ એવી રીતે દિવસ પછી દિવસ ચાલ્યા ગયા, તથાપિ કેન્ટાકિમાંથી કોઈ ન આવ્યું. વળી પાછો તે જ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો કે,—શું ઇશ્વરે મારો ત્યાગ કર્યો છે?

એ અરસામાં કોઈ કોઈ વખતે ટૉમની સાથે કેસીનાં મેળાપ થતો હતો, તથા કાંઈ કામ પ્રસંગે ઘરમાં જવું પડતું ત્યારે એમેલિનનું નિરાશ ચર્ચ ગયેલું મુખમંડળ જોવામાં આવતું; પરંતુ તે કોઈની સાથે પણ વાતચિત કરતો નહોતો. વસ્તુતઃ વાતચિત કરવા માટે તેને એક ક્ષણનો પણ અવકાશ નહોતો.

એક દિવસ સ્કાંજે ખેતરમાંથી આવ્યા પછી ટૉમ ઘણો જ અશક્ત થઈ ગયો અને તરત જ ભૂમિ પર પટકાઈ પડ્યો. આજે તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ રહી નહિ. તે સૂતાં સૂતાં જ રોટલીઓ કરવા લાગ્યો. એટલામાં તેને બાઈબલ વાંચવાનું મન થયું. તેણે ચૂલ્હામાં લાકડાના બે કકડા નાંખી અગ્નિને વિશેષ પ્રજ્વલિત કર્યો, અને ખિસ્સામાંથી બાઈબલ કહડીને જે ભાગ વાંચતા તેનું અંતઃકરણ પ્રકુલ્લિત થઈ ઉઠતું, આશ્વાનો સંચાર થતો, હૃદય જીવંત વિશ્વાસથી ભરાઈ જતું ત્યાંથી વાંચવા લાગ્યો. તેણે બાઈબલમાં પોતાને પસંદ પડેલા ભાગ ઉપર નિશાની કરી રાખી હતી. તે વાંચતાં વાંચતાં મનમાં ને મનમાં પૂછવા લાગ્યો કે, શું પૃથ્વી શક્તિહીન થઈ ગઈ છે? શું આ ધર્મશાસ્ત્ર ભ્રમ હૃદયમાં બળ આપી શકતું નથી? જ્યોતિહીન નેત્રોમાં શું તેજ આપતું નથી? એવા પ્રશ્નો કરીને તેણે એક લાંબો નિશ્વાસ ચૂકી બાઈબલ બંધ કર્યું. પાછળથી કોઈના વિકટ હાસ્યનો સ્વર સાંભળવામાં આવ્યો. તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો લેઝીને ઉભો રહેલો જોયો.

લેઝી બોલ્યો : “કેમ, હવે તો સમજવામાં આવ્યું ને કે તારો ધર્મ

કંઈ પણ કરી શકતો નથી ?! મેં તો તને પ્રથમથી જ કહ્યું હતું કે, તારા એ ધર્મજ્ઞાનને હું દૂર કરી દઈશ.”

ધર્મ સંબંધી એવી મસ્કરી સાંભળી ટોમનું હૃદય વિધાઈ ગયું. એટલું દુઃખ તો તેને આખા દિવસની ક્ષુધા તૃપાથી પણ થયું નહોતું.

લેશી પુનઃ બોલ્યો : “તું ખરેખર ગંધેડો છે. મેં તને ખરીદતી વખતે જ કહ્યું હતું કે, હું તને ઉચી જગ્યાએ ચઢાવીશ. હું તને સંખ્યો તથા કુદખ્યોના કરતાં પણ ઉચી અધિકાર આપત. આજ તેઓ તને આપુકથી ફટકાવે છે, પણ જે મારા કહેવા પ્રમાણે ચાલ્યો હોત તો તું સઘળાને ફટકાવી શકત. હું તને કોઈ કોઈવાર ઝેંડી અથવા બ્હીસકી પણ આપત. હજી પણ તને કહું છું કે તારા એવા ધર્મના ઢોંગ છોડી દે. તારા એ જીના બાઈબલને ચૂલ્હામાં નાંખી દે, અને મારો ધર્મ ગ્રહણ કર.”

ટોમ : “ઈશ્વર એવું ન કરાવે !”

લેશી : “તું જુએ છે તો ખરો કે ઈશ્વર તને મદદ કરતો નથી. જે એ તારો સહાયક હોત તો શું તને મારા હાથમાં પડવા દેત ખરો કે ? તારો એ ધર્મ બર્મ એક જાતનો ઢોંગ છે. તારું બહું કરવા મચ્છતો હોય, તો મારું કહું માન. જે, હું એક સામર્થ્યવાન માણસ છું અને તેથી તારું કંઈક બહું કરી શકું તેમ છું.”

ટોમ : “જી ના. હું મારો સંકલ્પ છોડીશ નહિ. ઈશ્વર મને મદદ કરે કે ન કરે, પણ હું તો તેના જ ચરણોમાં આત્મસમર્પણ કરીશ—અંતની ધડી સૂધી તેના ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીશ.”

લેશી તિરસ્કાર દર્શાવીને તેના મ્હોંમાં થુંકી તેને લાત મારતાં બોલ્યો : “તું તદ્દન બેવકુફ છે! ગમે તેમ હોય, હવે તને હું છોડીશ નહિ. તને ગમે તેમ કરીને ઠેકાણે લાવીશ.” એમ કહીને લેશી ચાલ્યો ગયો.

જ્યારે અતિ વેદનાથી આત્મા તદ્દન અવસન્ન થઈ જાય છે, ધૈર્યની સીમા આવી રહે છે, ત્યારે દેહ તથા મનની સર્વ શક્તિઓ એ ભારને દૂર ફેંકી દેવા માટે છેવટનો પ્રયત્ન કરી જેવા સાર સઘળા અળથી ઉત્તેજિત થઈ જાય છે; એટલા માટે જ ધણું ખર્ચ અસલ માનસિક વેદના પછી તત્કાળ હૃદયમાં આનંદ તથા સાહસનો પ્રવાહ વહેતો જેવામાં આવે છે. ટોમના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું. નિજી રીતે આલિંગના નાસ્તિકતાપૂર્ણ મ્હેણાથી તેનું દુઃખીત હૃદય વિશેષ અવસન્ન થઈ ગયું; જે કે ઈશ્વર પ્રત્યેના તેનો અડમ વિશ્વાસ વિચલિત થવા ન પામ્યો, તથાપિ તે હૃદય વિહારક

નિરાશાથી સર્વથા શિથિલ થઈ ગયો. ટોમ ભાન વિનાના માણસની માફક ચૂલ્હાની પાસે બેસી રહ્યો. અચાનક તેની આસપાસનાં સઘળા પદાર્થો જાણે શૂન્યમાં ખળી ગયા, અને કાટાનો મુકુટ પહેરેલી, લોહીવાળી, ધવાયેલી ઇંસુની આકૃતિ તેનાં નેત્રો રહામે ઉપસ્થિત થઈ. ટોમ ભય તથા વિસ્મયની સાથે તે આવનારના મહાન્ સહિષ્ણુભાવના તરફ જોવા લાગ્યો; તે ગંભીર તથા કર્ણોદ્ધીપક બન્ને નેત્રો તેના અંતરના અંતઃસ્થળ પર પડ્યા; તેના અવસન્ન મુમૂર્ષ આત્મા જાગી ઉઠ્યો, તે બન્ને હાથ લાખા કરી ધ્રુંટણ માંડીને બેસી ગયો. તે જ વખતે ધીમે ધીમે એ આકૃતિનું રૂપ બદલાવા લાગ્યું, તીક્ષ્ણ કાટાઓની જગ્યાએ ગૌરવના ફિરણો જણાવા લાગ્યા, એક અપૂર્વ પ્રભા-મંડળથી પ્રકાશિત તે મુખ, રનેહ ચક્ષુથી તેના તરફ જોઈ રહ્યું; તે કંઠમાંથી અમૃતરવર નીકળવા લાગ્યો, ટોમે સાંભળ્યું, “મેં જેવી રીતે સંસારના પાપ તથા અત્યાચારો પર વિજય મેળવીને પિતાની સાથે સિંહાસન પર બેસવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેવી જ રીતે જે કોઈ પાપ તથા અત્યાચાર ઉપર જય મેળવશે, તે જ મારી સાથે સિંહાસન પર બેસી શકશે.”

ટોમ ન્યારે શુદ્ધિમા આવ્યો, ત્યારે તેણે જોયું કે, રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ છે. ઝાકળને લીધે તેના વસ્ત્રો તથા શરીર તરબોળ થઈ ગયું છે. તે કેટલો વખત એવી અવસ્થામાં પડી રહ્યો તેનું તેને ભાન નહોતું. પરંતુ આત્માને સંકટ કાળ ચાલ્યો ગયો છે, તેનું હૃદય એક અપૂર્વ આનંદથી ભરાઈ ગયું છે; એ આનંદની ઉર્મિઓમાં તે ભૂખ, નરસ, યાદ, અપમાન. નિરાશા તથા દુઃખ સઘળું ભૂલી ગયો. આ જીવનની સકળ આશાઓને ત્યાગ કરીને એ જ વખતે તેણે પોતાના હૃદયને અનાદિ દેવના ચરણોમાં સમર્પિત કર્યું. ટોમ ઉચે આસ્માની આકાશમાં પ્રકાશી રહેલા તારાઓ તરફ નજર કરી આકાશને પ્રતિધ્વનિત કરીને આત્માના ગંભીર આનંદમાં તન્મય બની જઈ આ સંગીત ગાવા લાગ્યો;—

“બરફ સમાન પૃથ્વી પીગળી જશે, ભાનુ ભસ્મ થઈ જશે;

તોપણ પ્રભુ હું તારો રહીશ તું મારો કહેવાશે.

મૃત્યુ લોકનું જીવન પૂર્ણ થશે જડ શરીર આ મંદ;

શાંતિ-સરોવરમાં તરીશ હું મેળવીને બ્રહ્માનંદ.

વર્ષ સહસ્ર ત્યાં રહીને ચિર પ્રકાશિત બાનુ સમાન;

જેમ ગાઉં હું જેમ જ ગાયા કરીશ તુજ યશોગાન.”

ઉપર અમે જે વાતોનું વર્ણન કર્યું તે કંઈ નવિન નહોતી. એવી ઘટનાઓ ધર્મવિશ્વાસી ગુલામોમાં સદૈવ ઘટ્યા કરતી હતી. મૈનોવિજ્ઞાની

પંડિતોનું કથન છે કે, એવી પણ અવસ્થા થયા કરે છે કે જેમાં મનના ભાવ તથા કલ્પનાઓ એટલી ઉત્તેજિત તથા પ્રબળ થઈ જાય છે કે, તે વખતે સર્વ બાહ્ય ઈન્દ્રિયો પર તેનો પ્રભાવ પડી જાય છે, અને એવી અવસ્થામાં મનઃકલ્પિત પદાર્થ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. સર્વવ્યાપી પરમેશ્વર મનુષ્યને એવી શક્તિઓ આપીને તેના જીવનમાં જે કેટલીયે ઘટનાઓ ઘટાવે છે, તેની ગણતરી કોણ કરી શકે છે? તથા કેટલા ઉપાયથી તે નિઃસહાય નિરાશાયુક્ત આત્મામાં નવા બળનો સંચાર કરે છે, તેનો પણ કોણ નિર્ણય કરી શકે છે? જે આ દુઃખી તુચ્છકારી કાઢેલા ગુલામો વિશ્વાસ કરે કે ઈશુએ તેમને સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં હતાં, તેમની સાથે વાતચિત કરી હતી, તો તેઓની વાતનો કોણ ઇન્કાર કરશે ? ”

બીજે દિવસે જ્યારે દાસ-દાસીઓ ખેતરમાં જવા લાગ્યાં, ત્યારે એ ફાટેલાં લુગડાં તથા જર્જરિત દેહવાળા ટાંથી ધ્રુજતા ગુલામોમાં ફક્ત એક જ માણસ એવો નજરે પડતો હતો કે જે આનંદિત થઈને ચાલતો હતો. કેમકે ઈશ્વરના અનંત પ્રેમના ઉપર તેનો દૃઢ વિશ્વાસ ચોંટ્યો હતો. લેખી ! તારામાં જેટલી શક્તિ હોય તે સર્વનો પ્રયોગ કરી જે ! અસહ્ય વેદના, શોક, અપમાન તથા અભાવરાશિ સર્વ તેને માટે શાંતિ નિકેતનના સોપાન રૂપ બની તેને સ્વર્ગના તરફ જવાના કાર્યમાં સહાયતા કરશે.

હવેથી પીડાયેલા ટોમનું વિનીત હૃદય શાંતિથી પૂર્ણ થઈ ગયું. નિત્ય ખિરાજમાન પવિત્ર સ્વરૂપ પરમેશ્વરે તેના હૃદયમાં પોતાના મંદિરની સ્થાપના કરી. આ જીવનનાં નાશવંત દુઃખ ચાલ્યાં ગયાં છે, આ જીવનની આશા, ભય તથા આકાંક્ષાઓના આન્દોલનો વીતિ ગયા છે, તથા ક્ષણવારની સંગ્રામ-પીડિત રૂધિરાક્ત માનવી ઇચ્છાઓ સંપૂર્ણરૂપથી ઈશ્વરીય ઇચ્છામાં મળી ગઈ છે. ટોમને પોતાની જીવન-યાત્રાનો અવશેષ રહેલો ભાગ ધણી જ થોડો રહેલો જણાવા લાગ્યો, તથા અનંત શાંતિ, અનંત સુખ એટલું નિકટ અને એટલું સ્પષ્ટરૂપે જણાવા લાગ્યું કે, જીવનનાં સકળ અસહનીય દુઃખ તેના હૃદયને હવે દુઃખ દઈ શક્યા નહિ.

તેનામાં ઉપરથી થયેલો ફેરફાર સઘળાનાં જોવામાં આવ્યો. તેનું મુખ દરેક વખતે પ્રકુલિત રહેવા લાગ્યું તથા દરેક કાર્યમાં તેની વિશેષ ચપળતા જણાવા લાગી. ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા તથા શાંતિથી તે બીષણ અત્યાચાર સહન કરવા લાગ્યો. કોઈ પણ રીતે તેના મનમાં ચિંતાતુર ભાવ ઉત્પન્ન થવા ન લાગ્યો. એ જોઈને લેખીએ એક દિવસ સંખોની આગળ કહ્યું : “ ટોમના શરીરમાં શું ચમત્તને પ્રવેશ કર્યો છે ? થોડા દિવસ પહેલાં

તો તે તદ્દન નિરાશ તથા નિર્જળ થઈ ગયો હતો, પણ હમણાં તો કંઈ ઘણી જ ત્વરાથી કામ કરતો જણાય છે. ”

સૈમ્બો : “ એતું કંઈ કારણ જણાતું નથી. કદાચ ન્હાસી જવા માટે કંઈ યત્ન કરતો હશે. ”

લેખી : “ જો એકવાર ન્હાસવાનો પ્રયત્ન કરે તો ઠીક થાય ! હું પણ એટલું જ માણું છું. ”

સૈમ્બો હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ મને લાગે છે કે એ દિવસ દૂંક વખતમાં આવી પહોંચશે. તે નિશ્ચય નાશી જવાની ખટપટ કરી રહ્યો છે. ન્હાસશે એટલે શિકારી કુતરાઓની મારફતે આપણે તેને પકડી પાડીશું. એકવાર પેલી ઝાલી ન્હાડી હતી ત્યારે કેવી મજાહ પડી હતી. એ વખતે હસી હસીને માઈ તો પેટ દુઃખવા આવ્યું હતું. શિકારી કુતરાઓએ જમીને તેને પકડી અને અમે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા તે પહેલાં તો તેમણે તેને અડધી ફાડી ખાધી. મને એ જોઈને એવું હસવું આવ્યું હતું કે હું શું કહું. ”

લેખી : “ મને લાગે છે કે હવે લુસી એ ત્રણ દિવસમાં કપરમાં પહોંચી જશે. પણ સૈમ્બો, દાસ-દાસીઓ ઘણા આનંદિત જણાય તો તેઓને સીધા કરવાનો યત્ન કરજો. ”

સૈમ્બો : “ એ માટે તમારે બિલકુલ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. હું પોતે જ બધું ઠીક કરી લઈશ. ”

લેખી બપોરે કંઈ કામ પ્રસંગ પાસેના કોઈ નગરમાં જતો હતો, ત્યારે ઉપર જણાવેલી વાતચિત તેણે સૈમ્બોની સાથે કરી હતી. તેણે શહેરમાંથી પાછા આવીને કુલીઓની ઝુંપડીઓ તપાસવાનો વિચાર કર્યો હતો. જ્યારે તે શહેરમાંથી પાછો આવ્યો અને ઝુંપડીઓથી થોડે દૂર રહ્યો કે તેને ગાય-નનો સ્વર સંભળાવા લાગ્યો. તે ઉભો રહી ગયો. તેણે સાંભળ્યું કે ટોમ આઈ રહ્યો છે :—

“ જ્યારે જોઈશિ લખ્યું છે સ્વર્ગદ્વાર પર માઈ નામ;

ભય ભાવનાને વિદાય કરી અશ્રુ લુછી લઈશિ વિશ્રામ.

જો શત્રુ થઈને સકળ જગત યુદ્ધ કરવા આવે અને નરકમાંથી વર્ષે બાણ;

તોપણ ધરા ભૂકુટિને નિર્ભય જોઈ ગણું હું તુચ્છ શયતાન.

પ્રલય સમુદ્ર ઉભરાઈ આવે વા ઘોર શોકનું થાય તોફાન;

પરવાહ નથી રતિમાર મુજને નવ થશે મને કંઈ બાન;

મને જો નિરાપદે મુજને સ્વર્ગ, ગૃહ, પરમ પિતા સર્વસ્વ સમાન. ”

એ ગાયન સાંભળીને લેશી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો: “હા! શાલો મનમાં એમ સમજે છે કે સ્વર્ગમાં જઈશ. ગાયન સાંભળીને તો મારા કાન બળી જાય છે,” ત્યાર પછી તે ટોમની પાસે આવ્યો અને હાથમાંના ચામુક ઉગામીને બોલ્યો: “હરામખંદા! આટલી રાત્રે બહાર બેસીને ગરબડ કેમ કરે છે? જા, ઝુંપડીમાં જતો રહે. તારૂં ગાયન બંધ કર.”

ટોમ ઘણી જ નમ્રતાપૂર્વક તથા પ્રકુપ્તવદને બોલ્યો: “જેવી આજ્ઞા પ્રભુ.” એટલું બોલીને તે ઝુંપડીમાં જવા લાગ્યો. ટોમને એવી રીતે પ્રકુપ્તવદને બોલતો જોઈને લેશીના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. તે તરત જ તેની પીઠ ઉપર ચામુકના પ્રહાર કરતો બોલ્યો: “હવે તું ઘણી મોજમજાડ બોલે છે, કેમ?”

પરંતુ એ ચામુકના પ્રહારથી ટોમના હૃદય ઉપર કંઈ જ અસર ન થઈ. તેને કંઈ દુઃખ ન થયું. તેનો આત્મા જીવનમુક્ત થઈ ગયો હતો. તેનો એ પંચભૌતિક દેહ આત્માથી જૂદો થઈ ગયો હતો, તેથી બહારનું કોઈ પણ કષ્ટ તેને કષ્ટરૂપ લાગ્યું નહિ. તે નમ્રતાપૂર્વક ઉભો રહ્યો. લેશી જોઈ શક્યો કે એના ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવો એ કંઈ રમત વાત નથી. તેને લાગ્યું કે, ઇશ્વર પોતે જ તેનું રક્ષણ કરે છે. તેથી તે ઇશ્વરને ગાળે દેવા લાગ્યો. મહેણાં, ભય, માર તથા ખીજા અનેક બીષણ અત્યાચાર વગેરે કથાથી પણ તે ટોમના હૃદયની શાંતિનો નાશ કરી શક્યો નહિ. તેને નમ્રતાપૂર્વક તથા પ્રકુપ્ત ચિત્તે દિવસો વ્યતિત કરતો જોઈને લેશી કિંકર્તવ્ય વિમૂઢ થઈ ગયો. પૂર્વકાળમાં ઇસુના શત્રુઓએ તેને પ્રકુલિત ચિત્તે અત્યાચાર સહન કરતો જોઈને કહ્યું હતું કે, “ઇસુ, શું તું અમારા હૃદયમાં સમય આવ્યા પહેલાં જ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી દઇશ?” લેશીના મનમાં પણ આજે એવો જ ભાવ ઉત્પન્ન થયો. ટોમને દુઃખ દેવાના હેતુથી તેને માર્યો, પણ ટોમ એથી જરા પણ દુઃખિત ન થયો. એ જોઈને તેના હૃદયમાં વેદનાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યો.

લેશીના ખેતરમાં ખીજા જે દીન દુઃખી કુલીઓ હતા તેઓની દુર્દશા જોઈને ટોમના હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થયું. તેના પોતાના દુઃખનેદ અંત આવી ગયો હતો; તેણે પોતે સ્વર્ગીય શાંતિ પ્રાપ્ત કરી હતી; પરંતુ એ શાંતિમાંથી થોડો ભાગ તે દીન દુઃખીઓને કેવી રીતે વહેંચી આપવો તેને માટે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ખીજા કુલીઓની સાથે ધર્માભાષ કે ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરવાનો જરા પણ અવકાશ નહોતો; પરંતુ

ખેતરમાં જતી વખતે તેમજ રહાંજે ખેતરમાંથી આવતી વખતે રસ્તામાં વાતચિત કરવાનો થોડો ઘણો સુયોગ હતો. ટોમે એ સુયોગને જવા ન દીધો. તેણે એ હતભાગ્ય ગુલામોની સાથે ધર્મ સંબંધી વાતચિત કરવાનું શરૂ કર્યું. પહેલાં તો તેના એ શુભ અભિપ્રાયનો મર્મ કોઈ સમજી શક્યા નહિ; પરંતુ ધીમે ધીમે તેમનાં કઠિન હૃદય પણ પીગળવા લાગ્યાં. ટોમ તેઓના શારીરિક કષ્ટને દૂર કરવા સારૂ પણ તનતોડીને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ વખતે તે પોતે ભૂખ્યો રહીને પોતાનું બોજન બીજાને આપી દેતો, કોઈ રોગી, ટાઢથી દુઃખી થતા કુલીને જોઈ તે પોતાની કાંબળા તેને આપી દેતો અને પોતે જમીનપર ઉઘાડો સૂઈ રહેતો. કોઈ નિર્બળ સ્ત્રીને કપાસ વીણી શકવાને અશક્ત જોઈ તે પોતાની ટોપલીમાંથી વીણેણે કપાસ તેની ટોપલીમાં નાંખી દેતો. એ પ્રમાણેના વ્યવહારને માટે તેની પીડ ઉપર ચામુકનો પ્રહાર થશે તેની તે લેશ માત્ર પણ ચિંતા કરતો નહોતો.

તેની એવી વર્તણૂકથી ખંતરના સઘળા કુલીઓ ધીમે ધીમે તેની તરફ આકર્ષાવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી કપાસ વીણવાની મોસમ પૂરી થઈ ગઈ. તેથી હવે કુલીઓને પહેલાંના જેટલી મહેનત કરવી પડતી નહોતી. તેઓને ઘણો અવકાશ મળતો હતો. તેથી તેઓ ઘણું ખર્ચ ટોમની પાસે આવીને ધર્મની વાતો સાંભળતા હતા; ટોમની સાથે પ્રાર્થના કરતા હતા.

પરંતુ લેઝી કોઈને પણ પ્રાર્થના કરવા દેતો નહોતો. જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવતું કે કુલીઓ ટોમની સાથે ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરે છે, ત્યારે તરતજ તે તેમની પાસે આવતો અને તેઓને મારતો હતો. પણ એથી તો તેઓની ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરવાની તૃષ્ણા વધારે પ્રબળ થઈ ઊઠી. વસ્તુતઃ કોઈ કોઈ વાર ધર્મના કદા દુસ્તમનોની મારફતે ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં ઘણી અનુકૂળતા થાય છે.

અત્યાચાર તથા નિષ્કૃતતાને લીધે હુસીના હૃદયમાં રહેલો ધર્મભાવ હવે થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, પરંતુ ટોમના ઉપદેશ તથા ધર્મસંગીતાથી તેનો વિશ્વાસ પુનઃ જાગી ઊઠ્યો. બીજાની વાત રહેવા દો, કેસી જે પ્રતિહિંસાને સર્વથા આધિન બની જઈ ઉન્માદિની થઈ ગઈ હતી, તેના હૃદયમાં પણ ભક્તિ, વિશ્વાસ તથા પ્રેમનો સંચાર થવા લાગ્યો.

કેસીનું હૃદય પ્રથમથી અસહ્ય વેદનાના અગ્નિમાં દગ્ધ થઈ રહ્યું હતું, સંતાનશોકથી તે લગભગ ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી, તેથી તેણે મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે, એક દિવસ સુયોગ મળતાં એ અત્યાચારી પાપાત્મા લેઝીના દુષ્ટ કૃત્યોનું ફળ અવશ્ય આપીશ.

એક દિવસ રાત્રે જ્યારે ટોમની ઝુંપડીમાં બીજા લોકો ઉઘતા હતા, ત્યારે ટોમે જોયું કે, તેને બહાર બોલાવવા માટે કુસી ઈશારો કરે છે. ટોમ બહાર આવ્યો. રાત્રિના લગભગ બે વાગ્યા હશે. જ્યોત્સ્નામય રાત્રિ હતી. ટોમે કુસીના મુખ તરફ દ્રષ્ટિ કરી. તેને લાગ્યું કે આજે કુસીના મુખમંડળમાં વિલક્ષણ આશા તથા ઉત્સાહનો ભાવ જણાય છે.

કુસીના મુખમંડળમાં ટોમ સદૈવ નિરાશાનો ભાવ જોતો હતો; પરંતુ આજે તે એ નિરાશાનું ચિહ્ન જોઈ શક્યો નહિ.

કુસી ઘણી જ વ્યાકુળતાથી ટોમની કમરમાં હાથ નાંખીને તેને ખેંચતાં ખેંચતાં બોલી : “ પિતા ટોમ ! આ તરફ આવો. તમારી સાથે મારે કંઈ વાત કરવી છે. ”

ટોમ : “ શું કહેવું છે ? ”

કુસી : “ તમને સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા છે ? ”

ટોમ : “ ઈશ્વર જ્યારે સ્વતંત્ર કરશે ત્યારે થઈશ. ”

કુસી આનંદમાં આવી જઈને બોલી : “ આજ રાત્રેજ તમને સ્વતંત્રતા મળશે. આ તરફ આવો. આ તરફ આવો. ”

એમ કહીને તે ટોમના કાનમાં ધીમેથી કહેવા લાગી : “ હમણું તે જાહે છે. તે જલદીથી જાગી ઉઠશે નહિ. મેં ઝંડીની સાથે અધીણ મેળવી દીધું છે. આ તરફ આવો. પાછળનું બારણું ઉઘાડું છે, ત્યાં મેં પ્રથમથી જ એક કુહાડી મૂકી રાખી છે. તેના શયનગૃહનું બારણું પણ ઉઘાડું છે, હું તમને રસ્તો દેખાડું છું. હું પોતે એ કાર્ય કરત, પરંતુ મારા હાથમાં એટલું બળ નથી. આવો, આવો. ”

ટોમ : “ કદિ નહિ, કદિ નહિ. આ જગતનું રાજ્ય મને તો પણ નહિ. હું એવું પાપકૃત્ય કદાપિ કરીશ નહિ. ”

કુસી : “ પરંતુ આ હતભાગ્ય ગુલામોની કેવી દુર્દશા થાય છે તે જોતા નથી ? આપણે તેઓને ગુલામગીરીના બંધનમાંથી મુક્ત કરી દઈશું, અને પછી કોઈ બેટમાં નાશો જઈને બધા સાથે રહીશું. ”

ટોમ : “ ના, એવા દુષ્ટ કૃત્યનું સાડેં પરિણામ નહિ આવે. જો કદાપિ મારો આ ડાખો હાથ કાપી નાંખવામાં આવે તો પણ મારાથી એ કાર્ય થશે નહિ. હું કદિ પણ એવું નીચ કાર્ય કરીશ નહિ. ”

કુસી : “ વાર, ત્યારે હું પોતે જ કરીશ. ”

ટોમ : “ ઓહ મિસ કુસી ! હું તમને ના કહું છું, એવું દુષ્ટ કાર્ય ન

કરશે. દુષ્ટ કાર્યનું સાઈ પરિણામ આવતું નથી. ઈશ્વરના તરફ જોઈને કષ્ટ સહન કરજો, તથાપિ પાપકૃત્ય કરીને તમારા હાથ કલંકિત કરશે નહિ. ઓહ મિસ કેસી, એવું કાર્ય ન કરશે. ના, ના, ના, તમે પાપસાગરમાં તો ડૂબી રહ્યાં છો અને તેમાં વળી આવું નીચ કૃત્ય ન કરશે. જુઓ, ઇસુ ખ્રિસ્તે અમ્લાનવદને પોતાનું રક્ત રેડ્યું, પણ ખીજનું લોહી વહેવડાવ્યું નહિ. શત્રુઓ ઉપર પણ આપણે પ્રેમ રાખવો જોઈએ.”

કેસી : “પ્રેમ રાખું ! એવા શત્રુના ઉપર હું પ્રેમ ‘રાખું’ ! શું મારું શરીર રક્તમાંસથી બનેલું નથી ?”

ટોમ : “જ્યારે આપણે આપણા શત્રુઓને ક્ષમા આપી શકીએ, તેઓના કલ્યાણને માટે ઈશ્વરની આગળ પ્રાર્થના કરીએ, ત્યારે જ આપણો જય થશે.”

એટલું કહીને ટોમ અશ્રુપૂર્ણ નયને સ્વર્ગ તરફ જોઈ રહ્યો.

ટોમનો એવો અસરકારક ઉપદેશ સાંભળીને કેસીનું અંતઃકરણ ઓગળ્યું. તે બોલી : “પિતા ટોમ ! મેં તો પ્રથમથી જ તમને કહ્યું હતું કે, મારા શરીરમાં શયતાને પ્રવેશ કર્યો છે. પિતા ટોમ ! હું કદિ પણ પ્રાર્થના કરી શકતી નથી. મારા બન્ને બાળકો વેચાઈ ગયા પછીથી મેં કદિ પણ પ્રાર્થના કરી નથી. તમે જે કહ્યું તે સત્ય છે; પરંતુ કોણ જાણે શાથી મારું હૃદય પ્રતિહીંસાથી જ પૂર્ણ થઈ ગયું છે. હું પ્રાર્થના કરવા જઈશું કે, શત્રુના વિરુદ્ધમાં હૃદયમાં રહેલો વિદ્રોપાનલ પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠે છે.”

ટોમ : “હાય ! તમારા આત્માની એ કેવી શોચનીય સ્થિતિ છે ! હું તમારા કલ્યાણને માટે ઈશ્વરની આગળ પ્રાર્થના કરીશ-ઈશ્વર તરફ તમે તમારા મનને લઈ જાઓ.”

કેસી અશ્રુપૂર્ણ નયને ડોળી રહી. ટોમ પુનઃ કહેવા લાગ્યો : “મિસ કેસી ! જો તમે અહિંથી નાશી જઈ શકો તેમ હોય તો હું તમને તથા એમેલિનને નાશી જવાની સલાહ આપું છું.”

કેસી : “શું તમે પણ અમારી સાથે ન્હાસવાનો યત્ન કરશો ?”

ટોમ : “ના. પહેલાં કદાચ નાશી જાત. પરંતુ હવે મારે અહિંએક કર્તવ્ય કરવાનું છે. હું દીન દુઃખી દાસ-દાસીઓને ધર્મના માર્ગે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ઈશ્વરે એ કાર્ય મને સોંપ્યું છે; પરંતુ તમારે નાશી જવું ઉચિત છે. તમે અહિંયા રહેશો તો ધીમે ધીમે કુમાર્ગે જશો.”

કેસી : “પણ ન્હાસવાનો કંઈ ઉપાય તો નથી. ક્યાં જઈએ ? ક્યાં સિવાય અમારે માટે સંતાઈ રહેવાની ખીજ કંઈ જગ્યા છે ? જ્યાં જઈશું

આં શિકારી કુતરાઓ અમારી પાછળ પડશે. સર્પ, મગરવગેરે હિંસ્ર પ્રાણીઓને રહેવા માટે સ્થાન છે; પરંતુ આ સંસારમાં અમારે માટે ક્યાંય ખીણું સ્થાન નથી. ”

ટોમ થોડીવાર ચુપ રહીને કુંસીની વાત સાંભળવા લાગ્યો. પણ ધુનઃ બોલી ઉઠ્યો: “ જોણે દાનિયલને સિંહના પાંજરામાંથી બચાવ્યો હતો, જોણે પોતાના વિશ્વાસુ સંતાનોને અગ્નિકુંડમાંથી પણ ઉગાર્યા હતા, જે સમુદ્રની સપાટી ઉપર થઇને ચાલ્યો ગયો હતો, અને જેની આશા થતાં જ પવન બંધ થઇ ગયો હતો, તે અઘાપિ વિઘ્નમાન છે. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, તે અવશ્ય તમને નાશી જવામાં મદદ કરશે. તમે એકવાર પ્રયત્ન કરો. હું તમારા ઉદ્ધાર માટે પરમેશ્વરની આગળ પ્રાર્થના કરીશ. ”

પરમેશ્વરનો મહિમા આશ્ચર્યજનક છે. કયા આશ્ચર્યકારક નિયમ પ્રમાણે આપણા માનસિક કાર્યકલાપ તથા ચિંતા ઉપર તે શાસન ચલાવે છે તે કોણ સમજી શકે છે? ટોમની વાત સાંભળીને અચાનક કુંસીના મનમાં કંઈ વિચાર આવ્યો. પ્રથમ નહાસી જવાની વાત તેને સર્વથા અસંભવિત લાગતી હતી તે હવે સંભવિત જણાવા લાગી. કુંસીએ પહેલાં પણ નાશી જવાને વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ તેને નાશી જવાનો ઉપાય જડતો નહોતો. આજે તેને નાશી જવાનો એક ધણો જ સરસ ઉપાય સૂઝ્યો, તેથી તેના મનમાં આશાનો સંચાર થયો. તેણે ટોમને કહ્યું: “ પિતા ટોમ ! હું પ્રયત્ન કરીશ. ”

ટોમ ઉંચે સ્વર્ગ તરફ દૃષ્ટિ કરીને બોલ્યો: “ મંગળમય પરમેશ્વર તમને તમારા કાર્યમાં મદદ કરે. ”

પ્રકરણ ૪૨ મું.

નહાસવાનું કાવતું.



પા

હોને સ્મરણમાં હશે કે અમે પૂર્વે જ જણાવ્યું છે જે એક ધનાઢય જમીનદાર કરજદાર થઇ જવાને લીધે લેઝીએ તેની પાસેથી એ મકાન તથા ખેતર ધણી જ કિમ્મતમાં ખરીદી લીધું હતું. એ મકાનમાં ધણા જુના ઝોરડા હતા; મકાન પણ વિશાળ હતું. તેના પ્રથમના માલિકના સમયમાં અહિંયાં અસંખ્ય લોકો રહેતા હતા; પરંતુ લેઝીએ એ મકાન ખરીદ્યા

પછી એમાંથી ચાર પાંચ ઓરડા તદ્દન ખાલી પડી રહ્યા હતા. લેઝીનો વ્યાપાર કાંઈ ઘણો મ્હોટો નહોતો. તેમ જ તે એટલો બધો પૈસાદાર પણ નહોતો; થોડો વખત બ્યારે વહાણ ઉપર કમાન હતો, ત્યારે લૂટફાટ તેમજ છળ-કપટ કરીને બે ચાર હજાર રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા, અને તે વડે ઘણી જ થોડી કિમ્મતમાં આ મકાન તથા ખેતર ખરીદી લઈ કપાસનો વ્યાપાર શરૂ કર્યો હતો. આ ખેતરના પહેલાના માલિકના વખતમાં લગભગ પાંચસો કુલીઓ કામ કરતા હતા; પરંતુ હાલમાં ફક્ત પચાસ જ કુલીઓથી લેઝીના ખેતરનું કામકાજ ચાલતું હતું; એટલા માટે જ લેઝીના ખેતરમાં કામ કરનારા કુલીઓ બે ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે જીવી શકતા નહોતા.

મકાનમાં બે ચાર પાંચ ઓરડાઓ ખાલી પડી રહ્યા હતા, તેમાંથી ઉત્તર તરફનો ઓરડો ઘણો મ્હોટો હતો. એ ઓરડો કેસીના શયનગૃહની પાસે જ હતો, તથા કેસીના શયનગૃહની ડાબી બાજુએ લેઝીનો સૂવોનો ઓરડો હતો. મકાનના સઘળા લોકોના મનમાં એવો ખ્યાલ પેસી ગયો હતો કે, કેસીના શયનગૃહની ઉત્તર દિશામાં આવેલા નિર્જન ઓરડામાં ભૂત પિશાચો નિવાસ કરે છે. દાસ-દાસીઓ તથા બીજા માણસો રાત્રે તો શું પણ દિવસે સુઈને એ ઓરડામાં જવાની હિમ્મત કરી શકતા નહોતા. થોડા વર્ષો પહેલાં લેઝીએ એ ઓરડામાં એક મળુરણને ત્રણ અઢવાડિયા સુધી પૂરી મૂકી હતી. ત્યાર પછી જૂખ તથા મારથી તેનું મરણ નિપજ્યું હતું. સઘળા લોકો એમ માનતા હતા કે એમાં બે ત્રણ ભૂત રહે છે. એ બનાવ બનવાથી ભૂતની વાતોની શરૂઆત થઈ. લેઝી પોતે પણ એ ઓરડામાં જવાનું સાહસ કરી શકતો નહોતો; પરંતુ તે પોતાનો ભય બીજા લોકોની આગળ પ્રદર્શિત કરતો નહોતો.

એક દિવસ કેસી ઘણા જ ગભરાટ સહિત તેના શયનગૃહમાંથી સઘળો સરસામાન બીજા ઓરડામાં લઈ જવા લાગી. દાસ-દાસીઓને બોલાવી તેણે એ ઓરડામાંથી સઘળો સામાન બહાર કઢાવી નાંખાવ્યો. દાસ-દાસીઓ પહીતાં પહીતાં ત્યાંથી સામાન બીજા ઓરડામાં લઈ જવા લાગ્યાં. એ વખતે લેઝી ઘરમાં નહોતો. તેણે બહારથી ઘરમાં આવતાં જ કેસીને તેનું શયનગૃહ બદલી નાંખતી જોઈને પૂછ્યું : “તું આ ઓરડામાંથી સામાન શો માટે કાઢી નાંખે છે ?”

કેસીએ ઉત્તર આપ્યો : “આ ઓરડામાં મને જાંઘ આવતી નથી.”

લેઝી : “કેમ ? તેનું શું કારણ ?”

કેસી : “હું એ વાત કહેવા ઇચ્છતી નથી.”

લેખી : “ કહેવામાં શું હરકત છે ? જે હોય તે બોલ. ”

કૃસી : “ પેલા ઉત્તર તરફના ઓરડામાંથી દરરોજ રાત્રે એવા વિકટ અવાજ સાંભળવામાં આવે છે કે, જેથી મને જરા પણ ઊંઘ આવતી નથી અને ઘણી જ ખડોક લાગે છે. ”

લેખી : “ શું ત્યાંથી અવાજ આવે છે ? વાર, કેવો અવાજ સાંભળાય છે ? ”

કૃસી : “ કેવો અવાજ આવે છે અને કોણ બોલે છે તે શું તમે જાણતા નથી ? ”

એ સાંભળીને લેખી ગુસ્સે થયો. તેણે જમીનપર જોરથી પગ પછાડી કૃસીને ચાલુકથી ફટકાવી. એ ઓરડામાં એક મજૂરણુ મરી ગયું છે એ વાત લેખી કોઈને પણ જણાવા દેતો નહોતો. એટલા માટેજ તે કૃસીના ઉપર ગુસ્સે થયો હતો. કૃસી માર ખાઈને એક તરફ ખસી જઈને ઉભી રહી અને વારંવાર કહેવા લાગી : “ લેખી ! તમે એક રાત આ ઓરડામાં સૂઈ રહો, પછી હું જોઈ કે તમે ખીઓ છો કે નહિ. ”

કૃસીના બોલવા ઉપરથી લેખીના મનમાં ભયનો સંચાર થયો હતો. વાસ્તવિક રીતે જે લોકો અભણ તથા નાસ્તિક હોય છે, તેમના મનમાં જલદીથી એવા કુસંસ્કાર-મૂલક ભૂતનો ભય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

કૃસી સારી પેઢે સમજી ગઈ હતી કે, લેખીના મનમાં ભયનો સંચાર થયો છે, તેથી તેને મનમાં ઘણો આનંદ થવા લાગ્યો. ત્યાર પછી કૃસી તે ઉત્તર તરફના એક ઓરડામાં પથારીઓ તથા સાત દિવસ ચાલે એટલે ઓરાક મૂકી આવી. કોઈ કોઈવાર ગંભીર રાત્રે છાનામાના લેખીના શયનગૃહનું આરણું ખખડાવતી તથા વિચિત્ર પ્રકારનો અવાજ કરતી હતી. એથી દિવસે દિવસે લેખીનો કુસંસ્કાર-મૂલક ભય ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો. ઘરનાં દાસ-દાસીઓમાં પણ એ વિષય સંબંધી કુસંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી તે દરરોજ ભૂતના ઉપદ્રવની નવી નવી વાતો કહી સંભળાવતી હતી. ઘરનાં માણસો રાત્રે ત્યાં જતાં ખીતા હતા.

ત્રણ ચાર દિવસ પછી કૃસીએ જ્યારે જાણ્યું કે હવે સઘળાના મનમાં ભૂતનો ભય સારી પેઢે પેસી ગયો છે, ત્યારે તે નાશી છૂટવાની તૈયારીઓ કરવા લાગી. તેણે પોતાનાં તથા એમેલિનનાં લુગડાં લઈ જઈને તે નિર્જન ઓરડામાં મૂક્યાં. પથારીઓ તથા ખાંચ બોરાકીની વસ્તુઓ તો પ્રથમથીજ તે મૂકી આવી હતી.

બપોરે કંઈ કામ પ્રસંગે લેઝી તેના ખેતરના કોઈ પાડોસીને ત્યાં ગયો હતો. એ સુયોગ જોઈને ન્યારે સ્થાન પડી ગઈ અને સર્વત્ર અંધકારનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું, ત્યારે તેણે એમેલિનની પાસે જઈને કહ્યું: “ ચાલ, હવે ઝડપ કર. નાશી જવા માટે આવો. સુયોગ પછીથી મળશે નહિ. ” તેઓ બંને જણીઓ બહાર નીકળીને ભેજવાળી જગ્યા તરફ ચાલી. પહેલાં તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, પશ્ચિમ તરફ ભેજવાળી જગ્યામાં જઈશું; પરંતુ ત્યાં રહેવાથી ઘણીજ સહેલાઈથી લેઝી શિકારી કુતરાંઓની મારફતે તેઓને પકડી પાડશે. તેથી પહેલાં થોડે દૂર પશ્ચિમ દિશામાં તથા પછી ઉત્તર તરફ જઈને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ મ્હોં કરો આગળ ચાલતાં સ્થામેનરે ખાઈ ઓળંગી ભૂતવાળા ઘરમાં જઈને પાંચ છ દિવસ સુધી ત્યાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ધાર્યું કે, તેમના ન્હાસી ગયા પછી લેઝી કદાચ ચાર પાંચ દિવસ સુધી ભેજવાળી જગ્યામાં તથા એટલામાં આસપાસ શોધ કરશે અને શિકારી કુતરાં વગેરે મોકલશે. પણ પાંચ છ દિવસ પછી ન્યારે શોધ કરીને કંટાળી જશે ત્યારે એક રાત્રે લાગ જોઈને નાશી જઈશું. ન્યારે તે ભેજવાળી જગ્યા પાસે આવી પહોંચી, ત્યારે પાછળથી ‘ પકડો ’ ‘ પકડો ’ ‘ દાસી નાશી જાય છે ’ એવી ખૂંસો સાંભળાવા લાગી. ‘ કુંસીએ ધાર્યું કે સૈમ્બો ખૂંસ પાડે છે. પરંતુ પાછળ ફરીને જોયું તો લેઝી પોતેજ એવી ખૂંસો પાડતો હતો. એ ખૂંસો સાંભળીને એમેલિન ઘણી બહીવા લાગી. તે બોલી: “ કુંસી ! મને મૂર્છા આવે છે. ” કુંસીએ કહ્યું: “ તારૂં સત્યાનાશ જાય ! જો હમણાં મૂર્છિત થઈ જઈશ તો હું તારો જીવ લઈશ. મારી પાછળ પાછળ દોડતી આવ. ”

કુંસીના ભયથી એમેલિન જીવ લઈને દોડવા લાગી અને જલદીથીજ લેઝીની દૃષ્ટિ આગળથી અદસ્ય થઈ ગઈ. લેઝીએ જોયું કે, શિકારી કુતરાઓ વગર આવા અંધારામાં તેમને પકડી પાડવી મુશ્કેલ છે, તેથી કુતરા તથા ખીજાં માણસોને બોલાવી લાવવા સારૂ તે ઘર તરફ પાછો ફર્યો. ઘરમાં આવી સૈમ્બો, કુઈમ્બો અને ખીજાં દાસ-દાસીઓ, શિકારી કુતરા તથા બંદુક વગેરે સાથે લઈને તેઓને પકડવા માટે ચાલ્યો. લેઝી મનમાં જાણતો હતો કે તેઓ સહેલાઈથી નાશી જઈ શકશે નહિ. તેનાં દાસ-દાસીઓમાંથી કોઈ આ તરફ ગયું, કોઈ વળી પેલી તરફ ગયું.

સૈમ્બોએ લેઝીને પૂછ્યું: “ જો કદાપિ તેઓ નજરે પડે તો શું કરવું ? ”

લેઝીએ કહ્યું: “ કુંસી દેખાય તો ગોળી ચલાવજે, પણ એમેલિ-

નને મારતો નહિ. વળી જે કોઈ તેઓને જીવતી પકડી લાવી શકશે તેને હું પાંચ રૂપિયાનું ધનામ આપીશ.”

આ તરફ કુંસી તથા એમેલિન ધીમે ધીમે પ્રથમથી સંકેત કરી રાખ્યાં પ્રમાણે તે જૂતાવળવાળી જગ્યાએ આવી પહોંચી. એમેલિન પગથી-યામાં ઉભી રહીને કુંસીને સંબોધી બોલી : “જે, શિકારી કુતરાઓની સાથે કેટલા બધા માણસો આપણને પકડવા માટે આવે છે. ચાલ, આપણે કોઈ અંધારા ઝોરડામાં સંતાઈ જઈએ.”

કુંસી બોલી : “કંઈ ખૂબીવા જેવું નથી. અહિં વરંડામાં ખેસીને જ તેમનો તમાસો જોયા કરીશું. તેઓ આ તરફ આવશે જ નહિ.”

લેઝી સઘળાં દાસ-દાસીઓ, બંદુક તથા શિકારી કુતરાઓને સાથે લઈને ભેજવાળી જમીનમાં ચાલ્યો ગયો. મકાનમાં કોઈ ન રહ્યું. કુંસી એમેલિનને સાથે લઈ ધીમે ધીમે ઘરનું દક્ષિણ દિશા તરફનું બારણું ઉઘાડી લેઝીના શયનગૃહમાં આવી. તે ઉતાવળમાં તેની પેટીની કુંચી પથારીમાં જ ખૂલી ગયો હતો. કુંસી કુંચી જોઈને ઘણી ખુશી થઈ ગઈ. તત્કાળ તેણે લેઝીની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી ચાર હજાર રૂપિયાની નોટોનું બંડલ કાઢ્યું અને પોતાનાં કપડાંની અંદર સંતાડી દીધું. એ જોઈ એમેલિન ગભરાઈને બોલી ઉઠી : “અરે, કુંસી ! તું આ શું કરે છે ? આવું નીચ કાર્ય ન કર.” તેથી કુંસીએ શેષ દર્શાવતાં કહ્યું : “રૂપિયા સાથે ન લઉં તો આપણો ખર્ચ કેવી રીતે ચાલશે અને વહાણની ટીકીટ માટે પૈસા ક્યાંથી લાવીશું ?”

એમેલિન બોલી : “તે માટે શું ચોરી કરીશ ?”

કુંસીએ ઘણો જ ધિક્કાર દર્શાવીને કહ્યું : “શું આ ચોરી કહેવાય ? એ તો લોકોના આત્મા તથા શરીર બધું ચૂસી લે છે ! લેઝી આ રૂપિયા ક્યાંથી લાવ્યો છે ? કુલીઓનું લોહી ચૂસી લઈને જ તેણે આ રૂપિયા એકઠા કર્યાં છે. આ દાસ-દાસીઓનું રક્ત છે. ચોરનો માલ લઈ જવામાં શું દોષ છે ? આ બધો ચોરીનો જ માલ છે.”

કુંસી એમ કહીને એમેલિનનો હાથ ઝાલી ઉત્તર તરફના ઝોરડામાં ગઈ. ત્યાં જઈને તે બોલી : “મેં પ્રકાશનો પણ પૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો છે તેમજ પુસ્તકો પણ લાવી મૂક્યાં છે. વખત ગાળવા માટે આપણને કંઈ સુસ્કેલી પડશે નહિ. મારી ખાત્રી છે કે આપણને શોધવા માટે આ તરફ કોઈ પણ આવશે નહિ. જે કદાપિ કોઈ આવશે તો ખરેખર ભૂત બનીને તેઓને ભય પમાડીશ.”

એમેલિન : “ શું તને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે, આપણને શોધવા માટે અહિં કોઈ પણ નહિ આવે ? ”

કેસી : “ આવે તો તો ઘણી જ મજાદ પડે. એકવાર લેથી અહિં આવે એમ હું ઈચ્છું છું, પણ તે આવશે જ નહિ. દાસ-દાસીઓ પણ અહિં આવવાને કબૂલ થશે નહિ. ”

એમેલિન : “ વાર, પણ તે વખતે તેં મને મારી : નાંખવાની ધમકી શા માટે આપી હતી ? ”

કેસી : “ તને સૂઈ ને આવે એટલા માટે જ મેં તને ખડીક દેખાડી હતી. જો તું મૂર્છિત થઈ ગઈ હોત તો અવશ્ય પકડાઈ જાત. ”

એ સાંભળીને એમેલિન ધ્રુજી ઉઠી. કેટલીકવાર સૂધી બંને જણીએ ચુપ રહી. પછી કેસી એક પુસ્તક લઈને વાંચવા લાગી, અને વાંચતાં વાંચતાં જ સૂઈ ગઈ.

રાત્રિના લગભગ બે વાગ્યાના સુમારે લેથી પોતાના દાસ-દાસીઓ તથા શિકારી કુતરાંઓને લઈને ઘરમાં આવ્યો તથા ઘણો શોરબકોર થઈ રહ્યો. એ ગરમડ સાંભળીને કેસી તથા એમેલિન જાગી ઉઠી. એમેલિન જાગ્રત થતાં જ એક ખૂમ પાડી ઉઠી, પરંતુ કેસી તેને આશ્વાસન આપીને બોલી : “ ખ્હીશ નહિ. તેઓ પેલી બેજવાળી જગ્યામાં તથા એટલામાં આસપાસ આપણને શોધી નિરાશ થઈને પાછાં આવ્યાં છે. આ જો લેથીના ઘોડાના શરીર ઉપર કેટલો કાદવ ચોટેલો છે. તેનું શરીર પણ કાદવવાળું થઈ રહ્યું છે. કુતરા થાકી ગયેલા જણાય છે. ”

એમેલિન બોલી : “ ધીમે ધીમે બોલ. ચુપ રહે, કોઈ સાંભળશે. ”

પરંતુ કેસીએ વધારે બેરથી કહ્યું : “ એમાં ખ્હીવા જેવું શું છે? આપણી વાતચિત સાંભળીને તો ભૂતના બચમાં વધારો થશે. ”

ધીમે ધીમે રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ. લેથી ઘણો જ થાકી ગયો હતો. તે પોતાના દુર્ભાગ્યને દોષ દઈ કેસીને અનેક પ્રકારની ગાળો દેતો. શયન-ગૃહમાં આવ્યો.

ધર્મવીર.



લતાં ચાલતાં ધણો લાંબો માર્ગ પણ પૂરો થઈ જાય છે, અને જોતા જોતામાં જ અમાવાસ્યાની ધોર અંધારી રાત્રિ વીતી જઈને પ્રભાત-સૂર્ય ઉદય પામે છે. કાળનો અનંત પ્રવાહ પાપાસક્ત દુરાચારીઓને ધીમે ધીમે એ ધોર અંધ-કારમય અમાવાસ્યાની રાત્રિ તરફ લઈ જાય છે, પરંતુ સાધુ તથા મહાત્માઓને આ અલાચારથી ભરપૂર સંસારની વિપદ વેદનાઓથી દૂર લઈ જઈને ધીમે ધીમે એ બાલરવિનાં સુવર્ણ કિરણોથી પ્રકાશમાન થઈ રહેલા દિવસ તરફ લઈ જાય છે.

પાર્થિવ-પદ-પ્રભુત્વ-શૂન્ય દૌર્ભાગ જીવનમાં કેટલાયે ફેરફાર થઈ ગયા. તે સ્ત્રી-પુત્રોની સાથે આનંદમાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો, અચાનક એ સુખી દિવસો ચાલ્યા ગયા અને તેની જગ્યાએ દુઃખના દિવસો આવ્યા; સ્ત્રી-પુત્રોથી વિખુટા થવું પડ્યું એ વખતે તેને ગુલામગીરીનું બંધન અતિ દુઃખદાયક લાગ્યું. પુનઃ ઘટનાચક્ર ફર્યું અને તે દયાળુ હાથોમાં જઈ પડ્યો, તથા તે લોખંડની કડિન બેડી કુસુમની માફક કોમળ થઈ ગઈ; પરંતુ એ અવસ્થા પણ લાંબો વખત રહી નહિ. જોતા જોતામાં સાંસારિક સુખની આશા તદ્દન નાશ પામી ગઈ. ત્યારે તે ગંભીર અંધકારને બેડી સ્વર્ગમાં દિવસ તારાઓની અપૂર્વ જ્યોતિઃ તેનાં નેત્રો આગળ જણાવા લાગી, સ્વર્ગનાં દ્વાર તેને માટે ઉઘડી ગયાં.

કૃત્તી તથા એમેલિનના નાશી ગયાથી લેખીના ક્રોધનો કંઈ પાર ન રહ્યો. તેના એ ક્રોધાનલનો બિચારો દૌર્ભાગ થઈ પડ્યો. જ્યારે લેખીએ બંને દાસીઓને પકડવા માટે સઘળા ગુલામોને બોલાવ્યા, ત્યારે દૌર્ભાગ નેત્રોમાંથી આનંદનાં કિરણો નીકળતાં હતાં. એ વખતે દૌર્ભાગે હાથ જોડીને સ્વર્ગ તરફ જોઈ મનમાં પ્રાર્થના કરી હતી તે લેખીએ જોયું હતું. વળી જ્યારે બીજા ગુલામો નાશી ગયેલી દાસીઓને પકડવા માટે આવ્યા હતા, ત્યારે દૌર્ભાગે તેઓનું અનુસરણ કર્યું નહોતું. પ્રથમ લેખીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે તેને બળાત્કારે પકડનારાઓની સાથે મોકલું, પણ તેનું પહેલાનું આચરણ યાદ આવતાં તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવી નાંખ્યો. તેણે ધાર્યું કે દૌર્ભા

જે કાર્યને અન્યાયયુક્ત માનશે તે કદાપિ કરવાને કબૂલ થશે નહિ, તેથી તેની સાથે વિવાદ કરવામાં કંઈ લાભ ન થતાં ઉલટો વખત નીકળી જશે.

લેડી માણસો લઇને એમેલિન તથા કેસીને પકડવા માટે આવ્યો. ત્યારે કેવળ ટૉમ તથા કેટલાક ગુલામો જોયો ટૉમની પાસેથી પ્રાર્થના કરતાં શિખ્યા હતા, તેઓ ઝુંપડીમાં બેસી રહીને નાશી ગયેલી દાસીઓના કલ્યાણને માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

ઘણી શોધ કર્યા પછી જ્યારે મોડી રાતે લેડી નિરાશ થઇને પાછો આવ્યો, ત્યારે ટૉમને માટે તેના હૃદયમાં ક્રોધનો અગ્નિ ભભુકી ઉઠ્યો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, જ્યારથી મેં ટૉમને ખરીદ કર્યો છે, ત્યારથીજ તે મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો આવ્યો છે. એ ચિન્તા નરકાગ્નિની માફક તેના હૃદયને દગ્ધ કરવા લાગી. તે પોતાની મેજેજ બોલી ઉઠ્યો : “ તેના ઉપર મને ઘણો જ ગુસ્સો આવે છે ! શું તે મારી મિલકત નથી ? શું હું મારી ઇચ્છાનુસાર તેની સાથે વર્તી ન શકું ? વાર, હું જોઈશ કે મને કોણ રોકે છે ? ” એમ બોલતો બોલતો તે વારંવાર જમીન પર પગ પછાડવા લાગ્યો.

પરંતુ તેણે પુનઃ વિચાર્યું કે, ટૉમને મેં મોંઘું મૂલ્ય આપીને ખરીદ્યો છે. એવી મૂલ્યવાન વસ્તુનો શા માટે નાશ કરું ?

ખીજે દિવસ સહવારમાં ટૉમને કંઈ પણ ન કહેવું એવો તેણે મનમાં વિચાર કરી રાખ્યો.

તેણે પાસેનાં ખીજાં ખેતરોમાંથી પરિદર્શક, શિકારી કુતરા, અન્ડુક તથા ઘણા ગુલામો એકઠા કર્યા, અને નિશ્ચય કર્યો કે ભેજવાળી જમીનમાં ખારીકાઈથી તપાસ કરી તેમનાં પગલાં શોધી કાઢીને તેઓની પાછળ જવું. જો કેસી તથા એમેલિન પકડાય તો ઠીક છે, નહિ તો પાછા આવીને ટૉમનો પ્રાણ લેવો એવો તેણે દૃઢ સંકલ્પ કરી મૂક્યો. તેના દાંત એક ખીજાની સાથે અથડાવા લાગ્યા; લોહી જોરથી વહેવા લાગ્યું, તેના પાપાસકત મને પણ એવી ભયંકર નરહત્તા કરવાને અનુમતિ આપી.

ધારાશાસ્ત્રીઓ કહ્યા કરતા કે, લોકો પોતાના સ્વાર્થ તરફ લક્ષ્ય કરીને પોતાના ગુલામોનો જીવ લેતા નથી. પરંતુ ક્રોધમાં આવી જતાં એ પશ્ચાચારીઓ ખરા ખોટાનું બાન બૂલી જાય છે. તેમના હાથમાં એ નિરાચાર મનુષ્યોનાં જીવન સોંપીને તેમણે ખરેખર પાપકાર્ય કર્યું હતું એમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી.

પ્રાતઃકાળમાં બ્યારે એક તરફ લેખી લોકો એકઠા કરતો હતો, સારે ઉત્તર તરફના ઝોરડામાંથી એક ન્હાના છીદ્ર મારફતે કુંસી તેનું કામકાજ જોતી હતી અને ધ્યાન દમને તેની વાતચિત સાંભળતી હતી.

પકડનારાઓમાં બે જણ પાસેના ખેતરના પરિદર્શક હતા, અને બીજા કેટલાક લેખીની સાથે સુરાપાન કરવામાં ભાગ લેનારા હતા. સઘળા ધણા ઉત્સાહમાં આવી જઈને તૈયાર થતા હતા, અને વારાફરતી ઝંડીના ગ્લાસ ભરી ભરીને પીતા હતા. કુંસી તેઓની સઘળી વાતચિત સાંભળવાના હેતુથી ભીંતમાં પડેલા એક છીદ્ર આગળ કાન માંડીને ઉભી રહી. એક પરિદર્શક કહેતો હતો કે, “ મારો ચિકારી કુતરો નાશી ગયેલા ગુલામોને પકડી તેમનો તત્કાળ જીવ લે છે. ” બીજાએ કહ્યું: “ મારી નજરે એ નાશી ગયેલી ગુલામડીઓ પડશે કે તરતજ હું તેમને ગોળીથી વિંધી નાખીશ. ”

કુંસી તેઓની વાતચિત સાંભળીને બોલી ઉઠી: “ હે પરમેશ્વર ! આ પૃથ્વીમાં સઘળા પાપી છે; પરંતુ શું અમે કંઈ વિશેષ પાપ કર્યા છે કે જેથી તેઓ અમારા ઉપર આવો અત્યાચાર કરે છે ? ” પછી એમેલિનને સંબોધી બોલી: “ બહેન ! જો તું મારી સાથે ન હોત, તો હું તેઓની આગળ જઈને કહેત કે તમારામાં જો હિમત હોય તો મારા ઉપર ગોળી ચલાવો. હું સ્વતંત્ર થાઉં તો પણ મને શું લાભ થશે ? શું હું હવે પુનઃ મારા બન્ને બાળકોને જોઈ શકીશ ? કિંવા જેવી રીતે પવિત્ર જીવન ગાળતી હતી તેવી જ રીતે પવિત્ર થઈ શકીશ ? ”

એમેલિન એ વખતનો તેના મુખમંડળમાં પ્રગટી નિકળેલો વિલક્ષણ ભાવ જોઈને બહીવા લાગી. તેનાથી ઉત્તર આંખી ન શકાયો. પરંતુ સ્નેહ-પૂર્વક તેણે કુંસીનો હાથ પકડ્યો. કુંસી તીવ્રસ્વરે બોલી ઉઠી: “ મારો હાથ પકડીશ નહિ. હું તને ચાહવા ઇચ્છતી નથી. આ સંસારમાં કોઈને પણ ચાહવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. ”

એમેલિન બોલી: “ કુંસી ! દુઃખિની કુંસી ! જો ઇશ્વર આપણને સ્વતંત્રતા આપશે તો કદાચ તે કૃપાળુ દીનાનાથ તારા બન્ને બાળકોને પણ મેળવી આપશે. કદાચિત તેમ ન થયું તો હું તારી કન્યા થઈને રહીશ. હું મારી દુઃખિની માતાને હવે આ જીવનમાં પુનઃ જોઈ શકીશ નહિ. તને જ હું મારી માતા માનીશ, અને પુત્રી પ્રમાણે તારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. તું મને ચાહીશ નહિ તોપણ હું તો તને ચાહીશ જ. ”

અહા ! સ્નેહની કેવી અદ્ભુત શક્તિ છે ! એમેલિનનાં મધુર સ્નેહ-સૂચક વચનો સાંભળીને કુંસીનું હૃદય પિગળી ગયું. તેણે એમેલિનને હૃદય

સરસી ચાંપી. એમેલિને કુંસીના મ્હોં તરફ દૃષ્ટિ કરીને જોયું તો કુંસી અપૂર્વ સુંદરી જણાય છે, તેનાં નેત્રામાંથી અશ્રુખિંદુ સરી પડે છે.

કેટલીકવાર પછી કુંસી બોલી: “ બહેન એમ ! મારા બન્ને બાળકો માટે મને મનમાં ધણું લાગી આવે છે. તેઓને જોઈને મારી આંખો દંડી થશે. ” પછી કપાળ કુટતાં બોલી: “ જો ઇશ્વર મારા બાળકોને મેળવી આપશે તો જ હું પ્રાર્થના કરવામાં માફ ચિત્ત ચોટાડી શકીશ. ”

એમેલિન: “ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખ. તે આપણો પરમ પિતા છે. ”

કુંસી: “ મને લાગે છે કે તે આપણા ઉપર ગુસ્સે થયો છે. ”

એમેલિન: “ ના કુંસી, તે અવશ્ય આપણા ઉપર દયાળુ થશે. તેના ઉપર આપણે દૃઢ આસ્થા રાખવી જોઈએ. ”

એ પ્રમાણે ઉભય વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામાં લેઝી લોકાની સાથે નિરાશ થઈને ઘર તરફ પાછો ફર્યો. લેઝી જ્યારે વિષણુ વદને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો, ત્યારે કુંસી સહાર્ય મુખે તેના તરફ જોઈ રહી. તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરતાં જ કુદમ્બો તરફ જોઈને બોલ્યો:—

“ જલદીથી ટોમને અહિંયાં લઈ આવ. ટોમ આ કારસ્થાનમાં સામેલ છે. તેના કાળા ચામડામાંથી આ વાતનો ભેદ કઢાવવો પડશે. ”

સંમ્બો તથા કુદમ્બો ઉત્સાહથી ટોમને લઈ આવવા માટે ચાલ્યા ગયા. તેઓ બન્નેજણ એક બીજા પ્રત્યે વેર રાખતા હતા. પરંતુ ટોમના ઉપર બન્નેજણનો સરખોજ દ્વેષ હતો. કેમકે ટોમને લેઝીએ સર્વથી પ્રધાન પરિદર્શક બનાવવાનો વિચાર રાખ્યો હતો.

સંમ્બો તથા કુદમ્બો ટોમને લઈ ચાલ્યા. ટોમ સમજ્યો કે, કુંસી તથા એમેલિનના સંબંધમાં લેઝી તેને કંઈ પૂછવા માગતો હશે. ટોમ તેમના નાશી જવાના કાવત્રામાં સામેલ હતો. તેઓ અત્યારે ક્યાં સંતાઈ રહ્યાં છે તેની પણ તેને પૂછું માહિતી હતી. પરંતુ તેણે વિચાર કરી રાખ્યો કે કદાચ પ્રાણ ત્યાગવો પડે તો ભલે, પણ એ નિરાધાર સ્ત્રીઓના સંબંધમાં એક શબ્દ સરખો પણ મ્હોંમાંથી કાઢવો નહિ. તે મૃત્યુ માટે તૈયાર થયો. તે હાથ જોડીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો: “ હે પરમેશ્વર! તારા હાથમાં હું હવે આત્મસમર્પણ કરું છું, તે જ સદૈવ માફ રક્ષણ કર્યું છે. ”

તેને લઈ જતી વખતે કુદમ્બો કહેવા લાગ્યો: “ હા : હા : હા : હવે આલૂમ પડશે ! આ વખતે શેઠ ધણા જ ગુસ્સામાં આવી ગયા છે ! હવે વાત પેટમાં સંતાડી રખાશે નહિ, બધું શેઠની આગળ કહી દેવું પડશે. શેઠના ગુલામોને નાશી જવામાં મદદ કરવાથી કેવી સિક્કા થાય છે તે હવે જણાશે. તારા કપાળમાં શું છે તે તને ખબર પડશે. ”

કુદ્ધિઓનાં અસહ્ય તથા નિષ્કુર વચનો દોમના કાનમાં પ્રવેશ કરી ચક્ર્યાં નહિ. એ વખતે તેના કાનમાં એક ઘણો જ મધુર સ્વર સંભળાવા લાગ્યો: “જેઓ શારીરિક દુઃખ દે છે તેમનાથી બહીતો નહિ, કેમકે એ કરતાં તેઓ વિશેષ કંઈ પણ કરી શકશે નહિ.” દોમના શરીરનાં અસ્થિ-માંસ પર્યંત એ ઉત્સાહપૂર્ણ વચનો સાંભળીને બળવાન થઈ ઊઠ્યાં. તેને લાગ્યું કે ઇશ્વરના હાથના સ્પર્શથી તેના શરીરમાં નવું બળ આવ્યું છે. જાણે સહસ્ર આત્માનું બળ તેના શરીરમાં આવી ગયું છે. જતાં જતાં જેમ જેમ વૃક્ષલતા તથા ગુલામોની ઝૂંપડીઓને ધીમે ધીમે પાછળ મૂકતો ગયો તેમ તેમ તેને માલૂમ પડવા લાગ્યું કે જાણે તે પોતાની દુઃખી અવસ્થાને પણ પાછળ મૂકતો જાય છે. તેનો આત્મા આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યો. તેના પિતાનું ઘર ઘણું પાસે આવી પહોંચ્યું છે, તેની ગુલામગીરીની બેડી હટવાનાં સમય સમિપ આવી પહોંચ્યો છે.

દોમને લેણીની આગળ લાવવામાં આવ્યો. લેણી તેનું પહેરણ પકડી તેને ખેંચતો ખેંચતો ક્રોધસૂચક સ્વરે કહેવા લાગ્યો: “દોમ, તને ખબર છે કે, મેં તારો પ્રાણ લેવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે?”

દોમે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો: “સાહેબ, કદાચ તેમ હશે.”

લેણી બોલ્યો: “તું એ નાશી ગયેલી ગુલામડીઓના સંબંધમાં જે કંઈ જાણતો હોય તે કહી દે, નહિ તો આજે તારો પ્રાણ જશે એ નક્કી માનજે.”

દોમ ચૂપ રહ્યો.

લેણી ક્રોધે ભરાયેલા સિંહની માફક ગર્જના કરી જમીન પર પગ પછાડીને બોલ્યો: “મેં કહ્યું તે સાંભળ્યું કે નહિ? ચાલ, બોલ.”

દોમ ધીમે ધીમે દૃઢ તથા સ્પષ્ટ સ્વરે કહેવા લાગ્યો: “પ્રભુ! મારે કંઈ જ કહેવાનું નથી.”

લેણી: “શાલા કાળા ખ્રિસ્તી! તું મારી આગળ બોલવાની હિંમત કરે છે કે તું એ વિષે કંઈ જ જાણતો નથી?”

દોમ ચૂપ જ રહ્યો.

લેણી દોમને જોરથી લાત મારી ગર્જના કરીને બોલ્યો: “બોલ! તું કંઈ પણ જાણતો નથી?”

દોમ: “હું જાણું છું; પરંતુ હું કહી શકું તેમ નથી. હું મરવાને તૈયાર છું.”

લેઝી એ સાંભળી ક્ષણવારને માટે ક્રોધ દબાવી દઈ બોલ્યો : “ ટામ ! સાંભળ. મેં તને એકવાર જવા દીધો હતો તે ઉપરથી એમ ન ધારતો કે, હું આ વખતે પણ તને જવા દઈશ. આ વખતે મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે, જો કંઈ નુકસાન થાય તોપણ પર્વાહ નથી, પણ આજે કાંતો તને તામે કરવો અથવા તારું ખૂન કરવું. ”

ટામ લેઝીના મ્હોં તરફ જોઈ રહીને બોલ્યો : “ પ્રભુ ! આપને કદાચ કંઈ રોગ થાત અથવા આપ કોઈ સંકટમાં સપડાઈ જાત અને મારો પ્રાણ આપવાથી જો આપનો પ્રાણ બચી શકે તેમ હોત, તો હું અવશ્ય આનંદ પૂર્વક મારો પ્રાણ આપત. હજી પણ જો કદાપિ મારા આ તુચ્છ ભક્ત દેહના રક્તાબિન્દુઓ વડે આપના અમૂલ્ય આત્માનું કલ્યાણ થઈ શકે તેમ હોય, તો અતિ હર્ષપૂર્વક હું મારા શરીરનું સમસ્ત રક્ત આપને માટે વહેવડાવતે તૈયાર છું. પરંતુ પ્રભુ, આ નરહત્યાચી ભયંકર પાપ કરીને આપના આત્માને કલંકિત ન કરશો. એથી આપને ઉલટું ઘણું નુકસાન થશે. મારો પ્રાણ લેવાની ઈચ્છા હોય તો ભલે હોય, કેમકે એથી હું સકળ દુઃખ-માંથી મુક્ત થઈ જઈશ; પરંતુ આપના પૂર્વના પાપોથી તથા આ નવીન પાપથી આપનું ઘણું જ અનિદ્ર થશે. પ્રભુ, એક વખત એ વિષે જરા વિચાર કરી જુઓ. ”

એ સાંભળીને તે પાપાણુ હૃદયના નરરાક્ષસ વણિક પુત્રના મનમાં પણ ક્ષણવારને માટે ભયનો સંચાર થયો. જાણે સ્વર્ગમાંથી કોઈ દેવદૂત ઉતરી આવીને તેને સદુપદેશ આપતો ન હોય, એવું તેને લાગ્યું. લેઝી સ્તબ્ધ બની જઈને ટામના મ્હોં તરફ જોઈ રહ્યો. કોઈના મ્હોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળતો નહોતો. સત્રળા શાંત ઉભા રહ્યા હતા. ત્યાં એટલી બધી શાંતિ પ્રસરી રહી હતી કે જો એક ટાંકણી પડે તો પણ તેના અવાજ સાંભળાય. આ લેઝીનું ચારિત્ર સુધારવા માટે છેલ્લો સુયોગ હતો.

મંગળમય પરમેશ્વર પાપાત્માઓને દુરાચારમાંથી દૂર થવા માટે વખતો વખત સુયોગ આપે છે; વખતો વખત આ પ્રમાણેની અવસ્થા પાપીઓના નેત્રોની સમક્ષ ખડી થાય છે. કેમકે કદાચ ઇશ્વરે આપેલી એ તકનો લાભ લઈને પાપી પોતાનું ચારિત્ર સુધારવાનો યત્ન કરે. લેઝી, સંપૂર્ણ વિચાર કરી જો, આ તને છેવટની તક આપવામાં આવી છે.

પરંતુ સદૈવ નરહત્યા કરી કરીને એ અર્થશોભી સ્વાર્થી લેઝીનું હૃદય કૃષ્ણ પાપાણુ કરતાં પણ કઠિન થઈ ગયું હતું. તેના હૃદયમાં પવિત્ર ભાવ

એક ક્ષણ કરતાં વધારે વાર ટકી શક્યો નહિ. થોડી વાર રહ્યો. એકવાર મનમાં વિચાર આવ્યો કે, શું કરું ? એ ચિન્તાએ મનને ચક્રોળે ચઢાવી દીધું; પરંતુ તરત જ હમેશાનો પૈશાચિક ભાવ હૃદયમાં આવતાં જ લેખી ક્રોધાગ્નિથી બલુકી ઉઠ્યો, અને ગોચર્યનો બનાવેલો ચાપુક ઉગામી ટોમને મારવા લાગ્યો.

તે દિવસના બીષણ કાણડાનું વર્ણન કરી શકવાને આ લેખિની સર્વથા અસમર્થ છે. ઘાતકી સ્વભાવના નરાધમ મનુષ્યો અચકાયા વિના જે લોભ-હર્ષણુ અત્યાચાર કરે છે, તે સરલ સ્વભાવના મનુષ્યોથી સાંભળી પણ શકાતું નથી. અરે એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈવાર એવી નિર્દયતાની વાતો સાંભળીને તેમના હૃદયમાં જાણે કટાર ભોંકાઈ ગઈ હોય એવી વેદના થાય છે અને તેમનું મૃત્યુ નિપજાવે છે. તેથી જ ઈવાન્ગેલિનની જીવન દોરી પારકાનું દુઃખ જોઈને ટૂટી ગઈ, તેણે આ અત્યાચારથી પૂર્ણ સંસારનો ત્યાગ કરીને અમૃતમયની અમૃતગોદમાં આશ્રય લીધો. મારા ગુર્જર પાકક બંધુઓ તથા બહેનોનાં હૃદય સ્વાભવિક રીતે જ કોમળ હોય છે, તેથી નરરાક્ષસ લેખીની નિર્દયતાનું સવિસ્તર વર્ણન કરીને તેમનાં હૃદય વિંધવાની મારી ઇચ્છા નથી.

મહર્ષિ ઇસુ ખ્રિસ્તે જગતનું મંગળ કરવા માટે બીષણ અત્યાચાર, ઘોર અપમાન તથા કટ સહન કર્યા હતાં, તેથી તેમના મરણ પછી તેમને દેવતા તરિકે ગણવામાં આવે છે. તો પછી એ ઇસુ ખ્રિસ્તે જ પ્રચાર કરેલો ધર્મ જેની સઘળી સંપત્તિ છે, તે કેવી રીતે આ વેદના સહન કરવામાં અસમર્થ નીવડે ? જે રાજાધિરાજ પરમેશ્વરે ઓગણીસમી શતાબ્દી પૂર્વે ઇસુના મરણસ્તંભ આગળ ઉભા રહીને કહ્યું હતું કે, “ જિહ્વ નહિ, પ્યારા પુત્ર ! તારે માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલાં છે. ” તે જ અનંત મંગળસ્વરૂપ જગતપિતા આજે પાર્થિવ-પદ-પ્રભુત્વ-હીન નિરાધાર ટોમની આગળ ઉભો રહીને તેને આશ્વાસન આપતાં મધુર સ્વરે કહે છે, “ જિહ્વ નહિ ટોમ ! તારા દુઃખની રાત્રિ વીતિ ગઈ છે. તારે માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘડી ગયાં છે, રાજમુકુટ ધારણ કરીને સ્વર્ગરાજ્યમાં પ્રવેશ કર. મારી અમૃતમય ગોદ તારે માટે ખુલી છે. ” મારતાં મારતાં બ્યારે ટોમ મરણતોલ થઈ ગયો, ત્યારે પણ તેને લલચાવા સારું લેખી કહેતો હતો, “ બોલ, નાશી ગયેલી ગુલામડીઓ ક્યાં છે—હું તને છોડી દઉં છું. ” પરંતુ જેણે ઇશ્વરને આત્મસમર્પણ કરી દીધું છે, તેને કાણ લલચાવી શકે વાર ? તેના મુખમાંથી ‘ ઓ પિતા પરમેશ્વર, ઓ પિતા પરમેશ્વર ’ એ સિવાય કંઈ પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ.

ટામનું ઘૈર્ય જોઈને સંમ્મોનું હૃદય પણ પિગળી ગયું ! તેણે લેશીને કહ્યું : “ પ્રભુ ! હવે તેને મારવાની જરૂર નથી, કેમકે તે જીવશે નહિ. ”

લેશી બોલ્યો : “ હજી પણ માર્યા કર; જ્યાં સુધી તે કંઈ જાણુવે નહિ ત્યાં સુધી હું તેને છોડવાનો નથી. હું તેના શરીરનું બધું લોહી પી જઈશ. ”

જમીન ઉપર પડેલો ટામ એ વખતે લેશીના મોં તરફ જોઈને બોલ્યો : “ હા હતભાગ્ય ! તું મને વિશેષ શું કરી શકીશ ! હું તારા સન્નિધિ અપરાધ ક્ષમા કરું છું. ” એટલું બોલતાં બોલતાં ટામ બેશુદ્ધ થઈ ગયો.

લેશી તેની પાસે આવી તેનું શરીર હલાવી જોઈને બોલ્યો : “ તે મરી ગયો હોય એમ માલૂમ પડે છે. ઘણું સાંઝે થયું; તેનું મોં બંધ થઈ ગયું. ” એમ કહીને તે ચાલ્યો ગયો.

ટામનો પ્રાણ હજી સૂધી ચાલ્યો ગયો નહોતો. માર વખતે ટામે જે પ્રાર્થના કરી હતી તે સાંભળીને સંમ્મો તથા કુધમ્મોનાં અંતઃકરણ એમ-જવા લાગ્યાં. લેશીના ચાલ્યા ગયા પછી બન્ને જણ ટામને ઉંચકી એક કોટડીમાં લઈ ગયા. પોતાની મૂર્ખાઈને લીધે તેઓને ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું, તેથી ટામને તેઓ બચાવવા માટે ચત્ન કરવા લાગ્યા.

સંમ્મો બોલ્યો : “ આપણે મોઢાં પાપકૃત્ય કર્યું છે, તેને માટે કેવળ શેઠને જ જવાબ આપવો પડશે, આપણને કંઈ જ નહિ થાય. ”

પછી તેઓ બન્નેજણ ટામના ઘા ઘોવા લાગ્યા. શરીર ઉપર પડેલા સઘળા ઘા ઘોઈ નાંખીને તેમણે ટામને પથારીમાં સૂવડાવ્યો. ત્યારપછી એક જણ લેશીની આગળ જઈને પોતાને માટે જામએ છે એવું બહાનું બતાવી એક ગ્લાસ ટ્રેન્ડી લઈ આવ્યો, અને ટામના મુખમાં ધીમે ધીમે રેડવા લાગ્યો.

ચોડીવાર પછી કુધમ્મો બોલ્યો : “ ટામ ! અમે તારા ઉપર ઘણો જુલમ ગુજર્યો છે. ” ટામ ક્ષીણ સ્વરે બોલ્યો : “ હું અંતઃકરણથી તમને ક્ષમા આપું છું. ” સંમ્મો બોલ્યો : “ ટામ ! અમને કહે કે, ઈસુ કોણ છે ? તેં જેની પ્રાર્થના કરી હતી તે કોણ છે વાર ? ”

ઈસુનું મધુર નામ સાંભળીને ટામના શરીરમાં નવું બળ આવ્યું. તે સતેજ થઈને ઈસુની દયાની વાતો કહેવા લાગ્યો. એથી બન્ને નરાધમોના હૃદય પણ પિગળી જવા લાગ્યા. તેઓ કુજતાં કુજતાં બોલ્યા : “ આહા ! અમે આવું મુન્દર નામ પહેલાં સાંભળ્યું નહોતું ! ઓ પ્રભુ ! અમારા ઉપર દયા કર. ”

ટોમ બોલ્યો : “ હાથ સઘના દુઃખીઓ ! હું તમને ધર્મ માર્ગે લાવવા સાર સધળાં કષ્ટ સહન કરવાને તૈયાર છું.” એમ કહીને તેણે પ્રાર્થના કરી, “ હે પરમેશ્વર ! આ બન્ને આત્માઓનો ઉદ્ધાર કર. ”

ટોમની પ્રાર્થના પૂર્ણ થઈ. સૈમ્સો તથા કુમ્મરોએ કુમાર્ગનો લાગ કરી સુમાર્ગે ચાલવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

ટોમનું મૃત્યુ અને જ્યોર્જ શૅલ્લિખ.



મ એ લયંકર પ્રહારથી મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો. તેને બે દિવસ વિત્યા પછી એક ન્હાની ગાડીમાં બેસીને એક યુવાન પુરૂષ લેઝીને ત્યાં આવ્યો, અને ગાડીમાંથી ઉતરતાં જ ધરધણીને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. તે જ્યોર્જ શૅલ્લિખ હતો. તે અહિં શા માટે આવ્યો તે જણાવતાં પહેલાં માછળની કેટલીક વાતો કહેવી પડશે.

વાચકોને સ્મરણ હશે કે ટોમને લિલામગૃહમાં મોકલ્યો તે પહેલાં મિસ આર્લિયાએ મિ. શૅલ્લિખ ઉપર ટોમને મુક્ત કરવા માટે એક પત્ર લખ્યો હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેનો એ પત્ર પોસ્ટ આદિસના કર્મચારીઓની ખૂલથી દૂરની બીજી એક પોસ્ટ આદિસમાં ગયો હતો. લગભગ બે માસ વિત્યા પછી એ પત્ર મિસિસ શૅલ્લિખના હાથમાં આવ્યો. તે ટોમના ભાવિ અ-મંગળના સમાચાર સાંભળી ઘણી જ ગમરાષ્ટ; પરંતુ એ વખતે ટોમનો ઉદ્ધાર કરી શકવાને તે શક્તિમાન નહોતી. તેનો પતિ મંદવાડમાં પડ્યો હતો, તેની સેવાશુશ્રુષા તથા ધરતું બીજું કામકાજ સંભાળવામાં તે ઘણી જ ગુંથારી ગઈ હતી. થોડા દિવસ પછી મિ. શૅલ્લિખનું મૃત્યુ નિપજ્યું, તેથી સધળા કામનો ભાર તેને માથે આવી પડ્યો. તેના પતિને ઘણું દેવું હતું; એ દેવું કેવી રીતે પતાવવું તેની તેને ઘણી ચિન્તા થવા લાગી. એ સુશિક્ષિત સ-હૃદય રમણીનું હૃદય કેવળ ક્રીસુલભ કામળતા, સ્તેષ, દયા તથા ધર્મથી પૂર્ણ હતું એટલું જ નહિ પણ તેણે સધળું કામકાજ સંભાળી લેવામાં પણ પોતાની મુક્તિનો પરિચય કરાવ્યો. તેણે જમીનનો કેટલોક ભાગ તથા ધરનો નિરૂપયોગી સરસામાન વેચી નાખીને દૂક વખતમાં પતિનું દેવું પતાવી દીધું.

અને સઘળું કામકાજ વ્યવસ્થાપૂર્વક કરી નાંખ્યું. તેનો તરુણ પુત્ર માતાને દરેક કામમાં મદદ કરવા લાગ્યો.

કામકાજ વ્યવસ્થાપૂર્વક કરી નાખ્યા પછી ટોમને કેવી રીતે મુક્ત કરવો તેને માટે માતા પુત્ર વિચાર કરવા લાગ્યાં. જે વકીલે સેન્ટકલેરનાં દાસ-દાસીઓ તેમજ ખીજ સંપત્તિ વેચી નાખવાનો બાર લીધો હતો તેનું નામ તથા ઠેકાણું બુદ્ધિમતી મિસ ઓર્ડેલિયાએ પોતાના પત્રમાં લખી જણાવ્યું હતું. પરંતુ ટોમને જે માણસે ખરીદ્યો હતો તેના નામની વકીલને ખબર નહોતી. પત્રના ઉત્તરમાં તેણે માત્ર એટલું જ લખ્યું કે, “ટોમ નામનો સ્વર્ગસ્થ સેન્ટકલેરનો એક ગુલામ લિલામમાં વેચાઈ ગયો છે, પરંતુ તેને કોણે ખરીદ્યો છે તેની કંઈ ખબર નથી.” એ સમાચાર જાણીને માતા પુત્ર વિશેષ વ્યાકુળ થયાં. ત્યાર પછી છ મહિને માતાના કંઈ કામને માટે જ્યોર્જ શૅલબિને દક્ષિણમાં આવવું પડ્યું. તેણે ન્યુ ઓર્લીયન્સમાં આવીને ટોમની તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ બે માસ સુધી તો કંઈ પતો ન લાગ્યો, અંતે એક દિવસ અકસ્માત એક માણસની સાથે મેળાપ થતાં તેના મ્હોડેથી સાંભળ્યું કે, લેઝી નામનો જમીનદાર ટોમને ખરીદી ગયો છે. એ સમાચાર સાંભળતાં જ રેડ નદીમાં ઉભેલા એક વહાણમાં તે બેસી ગયો અને આજે અહિં આવી પહોંચ્યો.

લેઝીની સાથે મેળાપ થતાં જ જ્યોર્જ શૅલબિ બોલ્યો : “મહાશય! મેં સાંભળ્યું છે કે, ટોમ નામના એક ગુલામને આપેન્યુ ઓર્લીયન્સમાંથી ખરીદ્યો છે. તે પહેલાં મારા પિતાના ખેતરમાં કામ કરતો હતો, હું તેને ખાજો ખરીદ કરી લઈ જવાને આવ્યો છું.”

તેની વાત સાંભળીને લેઝીનું મ્હોં ફિક્કું પડી ગયું. તે સ્હેજ શેષ દર્શાવીને બોલ્યો : “હા, ટોમ નામના એક ગુલામને મેં ખરીદ્યો છે. તેને ખરીદીને મને ઘણો લાભ થયો! એના જેવો ઉદ્ધત, બેઅદબ, દુરાચારી કુતરો મેં ક્યાંય જોયો નથી! મારા ગુલામોને નાશી જવાની સલાહ આપે છે. હમણાં જ બે ગુલામડીઓ તેની સલાહથી નાશી ગઈ છે, જેની કિંમત ૨૦૦ અથવા એક હજાર રૂપિયા હશે. તે કબૂલ કરે છે ખરો કે મેં તેઓને નાશી જવાની સલાહ આપી છે, પણ ક્યાં સંતાઈ રહી છે તે કહેતો નથી. તેના જેટલો માર ખીજ કોઈ પણ ગુલામે ખાધો નહિ હોય! તો પણ કહેતો નથી! મને લાગે છે કે હવે તે મરવા પડ્યો છે, ખરી જશે કે બચશે તે કહી શકતો નથી.”

એ સાંભળીને ન્યૉર્નનું મ્હોં લાલચોળ થઇ ગયું. તેનાં નેત્રોમાંથી અમ્મિકણ નીકળવા લાગ્યા; પરંતુ તેણે બુદ્ધિ વાપરી એ વખતે તેની સાથે વિવાદ કરવાનું યોગ્ય માન્યું નહિ. કેવળ એટલું જ પૂછ્યું કે, “તે ક્યાં છે? હું તેને જોવા માગું છું.”

બહાર જે શુભામ ન્યૉર્નનો ઘોડો ઝાલીને ઉભો રહ્યો હતો તે ખોલ્યો, “દોમ આ કોટડીમાં છે.” લેશીએ તરત જ એ શુભામને લાત મારી. પરંતુ ન્યૉર્ન જરા પણ વિલંબ ન કરતાં તે કોટડી તરફ ચાલ્યો.

દોમ એ દિવસથી આ કોટડીમાં પડી રહ્યો છે. તેની શારીરિક કષ્ટ અનુભવ કરવાની શક્તિ જતી રહી છે, આત્મા જીવનમુક્ત થઇ ગયો છે; પરંતુ શરીરના પહેલાંના સ્વાસ્થ્યને લીધે દેહપિંજરમાંથી આત્મા સહેજમાં બહાર નીકળી શકતો નથી, તેથી તે અધાપિ જીવતો છે. દોમ લેશીના નિરાધાર બૂખ્યા દાસ-દાસીઓને સદૈવ સહાયતા કરતો હતો. પોતાનું ભોજન સુધ્ધાં તેમને આપી દેતો. એથી દોમને માટે સઘળાં દાસ-દાસીઓને અંતર-માં ધણું દુઃખ થવા લાગ્યું. તેઓ લેશીની ખિલકથી તેને જોવા જવાનું સાહસ કરી શકતા નહોતા, પણ રાત્રે છાનામાના કોટડીમાં જઈને તેની સેવા શુશ્રુષા કરતા હતા. તેઓ એથી વિશેષ શું કરી શકે? કેવળ વખતો વખત એ ટીપાં પાણી તેના મ્હોંમાં રેડતા હતા.

કુંસીને દોમના સંકટની સઘળી માહિતી મળી હતી. દોમના દુઃખથી તે ધણી શોકાતુર થઇ ગઈ. દોમે તેને માટે તથા એમેલિનને માટે એ અલૌકિક ત્યાગ સ્વીકાર કર્યો છે, એમ વિચારતાં તેનું અંતઃકરણ કૃતજ્ઞતાથી ભરાઇ આવ્યું. તે સઘળી વિપત્તિને તુચ્છકારી નાંખી તેની પહેલી રાતે દોમને જોવા સાર તેની ઓરડીમાં આવી. દોમ પોતાના એ અંતિમ સમયે અસ્ફુટ સ્વરે કુંસીને સ્નેહપૂર્વક ધર્મના ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. એ સાંભળીને તેના હૃદયકાશમાંથી નિરાશાનો અંધકાર સમૂળગો નીકળી ગયો. પાપાણના જેવું શોકથી દગ્ધ થઈ રહેલું તેનું હૃદય પિગળી ગયું. તે દોમની સાથે વારંવાર આર્થના કરવા લાગી ‘પિતા દોમ!’ ‘પિતા દોમ!’ એટલું ખોલતામાં તેનું ગળું રૂંધાઇ ગયું. તે રોવા લાગી.

દોમની કોટડીમાં પ્રવેશ કરતાં જ દોમની દુર્દશા જોઈને ન્યૉર્નનું માથું ધરવા લાગ્યું, તેના હૃદયમાં જાણે કટારીના ધાજ વાગ્યો. દોમની પાસે કુટુંબ માંડીને તે બેઠો અને ઉચ્ચસ્વરે કહેવા લાગ્યો : “શું આ સંભવિત છે! શું આ સંભવિત છે! મનુષ્ય થઈને શું બીજા મનુષ્ય ઉપર આટલો બધો અત્યાચાર કરી શકે? દોમકાકા! મારા દુઃખી દોમકાકા!”

મરણ પથારીએ પડેલા ટોમના કાનમાં એ કંઠસ્વર જાણે સુધા વર્ષાવવા લાગ્યો. તે બેભાન થઇને પડી રહ્યો હતો. એ કંઠસ્વર સાંભળીને ધીમે ધીમે તેણે મસ્તક હલાવ્યું. તેના હોડ પર હાસ્ય દેખાયું. તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલ્યો—

“ શક્ય શું નથી ઇસુની કૃપાથી,
મૃત્યુશય્યા બને છે પુણ્યમય તેની ઇચ્છાથી. ”

જ્યૉર્જ મસ્તક નમાવી ટોમના મ્હોં તરફ એકિદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો. તે શોધી ઇંધાઈ ગયેલા સ્વરે કહેવા લાગ્યો : “ વહાલા ટોમકાકા ! એકવાર જાગો, અને મારા તરફ નજર કરો. જુઓ, તમારો માસ્ટર જ્યૉર્જ આવ્યો છે, તમારો તે પ્રિય જ્યૉર્જ આવ્યો છે ! શું તમે મને ઓળખી શકતા નથી ? ”

ટોમ નેત્રો ઉઘાડી ક્ષીણસ્વરે બોલ્યો : “ માસ્ટર જ્યૉર્જ ! ” એટલું કહીને વિસ્મય પામી જોઈ રહ્યો. પુનઃ બોલ્યો : “ માસ્ટર જ્યૉર્જ ! ” ધીમે ધીમે તેના સમજવામાં વાત આવી હોય એમ લાગ્યું. તેનાં દષ્ટિશત્ર્ય નેત્રો ધીમે ધીમે ઉજ્જવળ થવા લાગ્યાં. તેનું મ્હોં પ્રકુલિત થઈ ઉઠ્યું, અને આંખો-માંથી ખળખળ અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તે હાથ જોડી ક્ષીણસ્વરે બોલ્યો—
“ ધન્ય મંગળમય પરમેશ્વર, અતિ મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ! મને તેઓ જૂલી ગયા નથી. અહા ! કેટલો આનંદ, કેટલો આનંદ ! પરમેશ્વર ધન્ય છે, ધન્ય છે, પ્રભુ ! હવે હું સુખેથી મરીશ. ”

એ સાંભળીને જ્યૉર્જ બોલ્યો : “ તમે મરી જશો ? તમે કદાપિ મરશો નહિ. મરવાની વાત મનમાં પણ લાવશો નહિ. હું તમને ખરીદીને ઘેર લઈ જવા માટે આવ્યો છું. ”

ટોમ : “ માસ્ટર જ્યૉર્જ ! તમે વખતસર આવી ન શક્યા. હવે સમય રહ્યો નથી. પરમેશ્વરે મને ખરીદી લીધો છે. તે મને તેના અમૃતધામમાં લઈ જશે. ત્યાં જવાની જ મને ઇચ્છા થાય છે. કેન્ટાકિ કરતાં સ્વર્ગ ઘણું સુંદર છે. ”

જ્યૉર્જ : “ ઓહ ટોમકાકા ! દુઃખી ટોમકાકા ! એવું ન બોલો. એ વાત સાંભળીને માઈ હૃદય ચીરાઈ જાય છે. હાય ! હાય ! તમને આટલું બધું દુઃખ દીધું ! આવી ગંદકીમાં રાખ્યા છે ! તમે આટલા દુઃખમાં હતા ! ઓહ ટોમકાકા ! દુઃખી ટોમકાકા ! ”

ટોમ : “ મને દુઃખી ન કહો. હું દુઃખી હતો ખરો, પણ હવે એ દુઃખ દૂર થયું છે. હું પિતાને ત્યાં જઈ છું. જ્યૉર્જ, જુઓ આ સ્વર્ગનાં દાર ઉઘડી ગયાં છે. ધન્ય ઇસુ, ધન્ય પરમેશ્વર ! ”

જ્યોર્જ ટોમના તાદૃશ્ય જીવંત વિશ્વાસપૂર્ણ તેજેમય વચ્ચેના સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તે અવાજ થઈ તેના મ્હોં તરફ જોઈ રહ્યો.

ટોમ જ્યોર્જનો હાથ ઝાલીને બોલવા લાગ્યો : “ તમે રૂઢન ન કરો. કહોને મારી સ્થિતિનો વૃત્તાંત કહેજો ! તેને ધણું દુઃખ થશે. પણ તેને કહેજો કે, હું અમૃતધામમાં ગયો છું—હું શાંતિથી મૃત્યુ પામ્યો છું. તેને વિશેષ કરીને કહેજો કે, એક વર્ષ સુધી મેં જરા પણ દુઃખ ભોગવ્યું નહોતું. પરમેશ્વરે મારી સાથે સાથે રહીને માઈ રક્ષણ કર્યું હતું. મને બાળકોને માટે સદૈવ દુઃખ થયા કરતું હતું. તેઓને માઈ અનુસરણ કરવાનું કહેજો—હું જ માર્ગે ચાલ્યો તે જ માર્ગે તેઓ પણ ચાલે એમ કહેજો. તમારા માતાપિતાને મારો પ્રેમ જણાવજો, તથા ધરના સઘળા માણસોને મારો પ્રેમ જણાવજો. હું સઘળાને ધણું ચાહતો હતો. હું જ્યાં ગયો, ત્યાં મેં દરેકજણના ઉપર ધણું પ્રેમ રાખ્યો છે. માસ્ટર જ્યોર્જ ! સંસારમાં પ્રેમ એ ધણી અમૂલ્ય વસ્તુ છે. આહા ! ધર્મના માર્ગે ચાલવાથી કેટલો આનંદ થાય છે.”

એ સમયે લેથી કોટડીના બારણા આગળ આવ્યો અને અંદર નજર કરી તિરસ્કાર દર્શાવીને તરત જ પાછો ફરી ગયો. જ્યોર્જ તેને જોઈને ક્રોધ-પૂર્વક બોલ્યો : “ એ શયતાન આવીને ગયો. પરમેશ્વર એક દિવસ તેના પાપનું ફળ અવશ્ય આપશે.”

ટોમ : “ જ્યોર્જ ! આ પ્રમાણે બોલવું ન જોઈએ. તે માણસ ધણું હૃતભાગ્ય છે તેના દુર્ભાગ્યનો વિચાર કરતાં પણ દુઃખ થાય છે. હજી પણ જો તે પશ્ચાત્તાપ કરે તો પરમેશ્વર તેને ક્ષમા કરશે. પરંતુ મને દુઃખ થાય છે કે તે કદાપિ પશ્ચાત્તાપ કરશે નહિ.”

જ્યોર્જ : “ એ પશ્ચાત્તાપ ન કરે તો ધણું સાઈ. તેને સ્વર્ગ ન મળે એટલું જ હું માગું છું.”

ટોમ : “ જ્યોર્જ ! આવું ન બોલો. તમારી આવી વાતોથી મને દુઃખ થાય છે, આવા અધઠિત વિચારોને મનમાં સ્થાન ન આપતા. તેણે માઈ કંઈ પણ નુકસાન કર્યું નથી, ઉલટું તેણે મારે માટે સ્વર્ગનાં દાર વહેલાં ઉઘાડી આપ્યાં છે.”

જ્યોર્જનો મેળાપ થવાથી ટોમ આનંદમાં આવી ગયો હતો હતો, અને તેથી ઉત્તેજિત થઈ જવાને લીધે તેનું શરીર વિશેષ નમળું પડી ગયું. તેનાં નેત્રો મીંચાઈ ગયાં. શ્વાસ ધણું વેગથી ચાલવા લાગ્યો અને થોડી વારમાં તેનો આત્મા પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. મૃત્યુ વખતે તેના મ્હોંમાંથી

આટલા શબ્દો નીકળી રહ્યા હતા—“ ઈસુના ચરણમાંથી મને કોણ વિખુટા પાડી શકશે ? સત્યના માર્ગે જતાં મને કોણ રોકશે ? ”

જ્યૉર્જ સ્તબ્ધ બની જઈને એકિદશિથી મૃતના મ્હોં તરફ જોઈ રહ્યો. તેને જણાવા લાગ્યું કે, ટૉમનું આ મૃત્યુગૃહ પવિત્ર સ્થળ છે. થોડીવાર પછી તેણે પાછળ ફરીને નજર કરી તો લેઝીને ઉભો રહેલો જોયો.

ટૉમનું છેલ્લાં વચ્ચનો સાંભળીને જ્યૉર્જનો યૌવન-સુધભ ઉત્તેજિત બાવ થોડો ઓછો થઈ ગયો હતો, નહિ તો આજે જ્યૉર્જ લેઝીને નિશ્ચય ચાલુક-થી મારત. પણ લેઝીનું મ્હોં જોઈને તેના મનમાં તિરસ્કાર આવ્યો. જ્યૉર્જ તરતજ તેની આગળથી જતો રહેવાને તૈયાર થયા અને તેને સંબોધીને બોલ્યો : “ તમારાથી જેટલું બની શક્યું તેટલું તમે કરી લીધું, હવે હું આ મૃત દેહને લઈ જવા મગ્યું છું. કહો, તેના મૃતદેહને માટે મારે તમને કેટલા ફરિયાદ આપવા પડશે ? હું તેને ઉત્તમ પ્રકારે ભૂમિદાહ કરીશ. ”

લેઝી બોલ્યો : “ હું મરી ગયેલા ગુલામને વેચતો નથી. તમારી ઈચ્છા હોય તો બધે શય લઈ જાઓ. ”

જ્યૉર્જ ત્યાં ઉભેલા બે ચાર ગુલામોના તરફ જોઈને કહ્યું : —“ તમે મારી સાથે આવીને આ શમદને ગાડીમાં મૂકી આપો અને મને એક કાદાળી લાવી આપો. ”

એ સાંભળી લેઝીના હુકમની રાહ જોયા વિના એક જણ કાદાળી લેવા માટે દોડ્યો, અને બે જણે થઈને શયને ગાડીમાં મૂકી આપ્યું. લેઝી પણ ફરતો ફરતો ગાડીની પાસે આવીને જોવા લાગ્યો.

જ્યૉર્જ પોતાનો ઝોવરકોટ કાઢીને ગાડીમાં પાથર્યો અને તેના ઉપર સંભાળથી ટૉમનું શય મૂક્યું. ત્યાર પછી ગાડી ચાલતી વખતે તેણે લેઝીને કહ્યું : “ તમે જે આ નરહત્યા કરી છે તેની તમને યોગ્ય શિક્ષા થશે. એમ ન ધારતા કે હું તમને છોડી દઉંશ. હું હમણાં જ મેજસ્ટ્રેટની પાસે જઈને ફરિયાદ કરીશ. ”

એ સાંભળીને લેઝી મક્કરીની દબે હસતો હસતો બોલ્યો : “ વાર, તમારાથી જે થાય તે કરી લેજો. મને લાગે છે કે કદાચ બિહકથી આજે ઉધ પણ નહિ આવે. પણ ઈંગ્રેજ સાક્ષી ક્યાંથી લાવશે ? આવા મુકરદમામાં ગુલામોની સાક્ષી ચાલતી નથી. ”

જ્યૉર્જે જોયું કે ફરિયાદ આપવાથી કંઈ લાભ થશે નહિ. દેશપ્રખલિત કાયદા પ્રમાણે ગેરાઓની વિરૂદ્ધ કાળાઓની સાક્ષી મનાતી નથી. તેથી તેને મનમાં ને મનમાં ધણું જ દુઃખ થવા લાગ્યું.

એ પછી લેઝી પોતાની મેળે જ બમકવા લાગ્યો : “ મને તો કંઈ સમજણ જ પડતી નથી. એક મરી ગયેલા ગુલામને માટે એક સુશિક્ષિત ઇંગ્રેજ આટલી બધી ગરબડ શા માટે કરે છે ? એવા કુલી તથા કુલી સ્ત્રીઓ તો કેટલાયે મરી જાય છે. એ વળી ફરિયાદ કરવા નીકળ્યો છે ! કોઈ ખુદિ-માન ઇંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ તો આવી તુચ્છ બાબત સાંભળશે પણ નહિ. ફક્ત એક કુલીને જ મારી નાંખ્યો છે ને ! બીજું તો કંઈ કંઈ નથી ! ”

જેમ દારૂખાનાની વખારમાં આગ લાગે અને લયંકર અગ્નિ સળગી ઉઠે, તેમ જ એ વાત સાંભળીને જ્યોર્જનો ક્રોધ સળગી ઉઠ્યો. જ્યોર્જ વધીલોની માફક પુરતકમાંથી પાનાં ઉલટાવીને શું કરવું તે નક્કી કરતો નહોતો. તેનામાં મનુષ્યનું તેજ તથા વીર્ય હતું. કાયદાનો અભ્યાસ કરીને તે મનુષ્યત્વહીન-બાયલો બની ગયો નહોતો. તે તરત જ ગાડીમાંથી ઉતરી પડીને લેઝીના મ્હોં ઉપર મુક્કીઓ મારવા લાગ્યો. લેઝીના નાકમાંથી દડ દડ કરતું લોહી નીકળવાં લાગ્યું.

હીચકારો લેઝી વધારે સહન કરી ન શક્યો. તે મરણતોલ થઈને જમીન પર પટકોઈ પડ્યો. જ્યોર્જે પરદેશમાં એકલો હોવા છતાં પણ એ પ્રમાણેનું વીરત્વ દેખાડીને વૈશિંગ્ટનનું પ્રાતઃસ્મરણીય નામ સાર્થક કર્યું.

જગતમાં એક પ્રકારના લોકો એવા હોય છે કે તેઓની સાથે લાતથી વાત કરીએ તો જ તેઓ સીધી રીતે વર્તે છે. લેઝી પણ એવા જ પ્રકારનો માણસ હતો, તેથી તેણે હવે ગૃહસ્થને યોગ્ય સભ્યતા ધારણ કરી. તે ધીમે ધીમે ઉઠીને જ્યોર્જની ગાડી જતી હતી તે તરફ જોઈ રહ્યો.

લેઝીના ખેતરથી થોડે દૂર એક વૃક્ષલતાથી પરિપૂર્ણ સુંદર સ્થાનમાં, જ્યોર્જે એક કબર તૈયાર કરવા કુલીઓને કહ્યું. કબર તૈયાર કરીને કુલીઓ દોમના શબની પાસે આવી બોલ્યા : “ સાહેબ, આ એવરકોટ લઈ લઈએ ? ” જ્યોર્જે કહ્યું : “ ના, રહેવા દો. એવરકોટની સાથે જ દેહને કબરમાં દાટો. ” પછી દોમના મૃતદેહને સંબોધી બોલ્યો : “ હાય ! દોમકાકા ! મારી પાસે કોઈ એવું ઉત્તમ વસ્ત્ર નથી કે જે હું અત્યારે તમારી સાથે આપું. આ જ ફક્ત મારા પ્રેમનું છેલ્લું ચિહ્ન છે. ”

દોમની કબર માટીથી ઢાંકી દેવામાં આવી અને તેના ઉપર પુષ્પો વેરવામાં આવ્યાં. પછી જ્યોર્જે કુલીઓને થોડા પૈસા આપી જવાની રજા આપી. તેઓ જ્યોર્જને કહેવા લાગ્યા : “ સાહેબ, તમે અમને ખરીદી લ્યો. અમે રાત્રિ દિવસ તમારું કામ કરીશું. અહિંયા અમને ઘણું દુઃખ પડે છે. ”

જ્યોર્જ બોલ્યો : “ હમણાં હું કોઇને પણ ખરીદી શકું તેમ નથી. ઉમે તમારા મુકામે ચાલ્યા જાઓ. ”

તેઓ નિરાશ થઇને ધીરે ધીરે ચાલ્યા ગયા.

જ્યોર્જ ટોમની કબર આગળ ધુંટણીયે બેસી ઉમે નજર કરી હાથ બોડીને કહેવા લાગ્યો : “ હે અનંત પરમેશ્વર ! તને સાક્ષી રાખીને હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, દેશમાંથી આ દુષ્ટ દાસત્વપ્રથા કાઢી નાંખવા માટે તથા ગેરાઓના અત્યાચાર દૂર કરવા માટે આજથી મેં માફ તન, મન, ધન સઘળું સમર્પિત કર્યું છે. તું મારા આ સત્સંકલ્પમાં સદૈવ સહાયતા કરજે. ”

ટોમની કબર ઉપર કંઈ સ્મૃતિ-ચિહ્ન મૂકવામાં ન આવ્યું; પરંતુ તેનું પવિત્ર જીવન એ જ માત્ર સ્મૃતિ-ચિહ્ન થઇ રહ્યું.

પાંદક, ટોમને માટે તમારે દુઃખી થવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. શું તમે એમ ધારો છો કે ટોમ દયાને પાત્ર અથવા દુઃખી હતો ? ના, ના. ટોમ જે ધનનો ધણી હતો, તે ધન સંસારમાં કોઈ રાજના બંડારમાં પણ મળતું નથી.

ટોમના હૃદયની સત્યપ્રિયતા, ન્યાયપરતા, ધર્મતુણ્યા, પ્રેમભક્તિ તથા જીવંત વિશ્વાસ સંસારના સકળ ધન કરતાં શું વિશેષ મૂલ્યવાન નથી કે ?

પ્રકરણ ૪૫ મું.

જીવનનો લય.



સી તથા ઍમેલિનના નાશી ગયા પછી લેચીનાં દાસ-દાસીઓમાં હમેશાં ભૂતની જ વાતો થવા લાગી. રાત્રે બંધ કરેલાં બારણાં સહવારે ઉઘડી ગયેલાં જોવામાં આવતાં; રાત્રે કોઇ આવીને જાણે બારણાં ખખડાવતું ન હોય એવો અવાજ સાંભળવામાં આવતો. તેથી સઘળાના મનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ પેસી ગયો કે એ સઘળો ઉપદ્રવ ભૂતો જ કરે છે. ગુલામોમાંથી કોઇ વળી કહેવા લાગ્યો કે, “ ભૂતોની પાસે બધાં બારણાંની કુંચીઓ હોવી જોઈએ, નહિ તો તેઓ ઉઘાડી શી રીતે શકે વાર ? ” કોઇ વળી તેના કહેવાને અનુમોદન ન આપતાં કહેતો કે, “ તારી માન્યતા સર્વથા ખોટી છે, કેમકે ભૂત કુંચી વિના પણ બારણાં ઉઘાડી શકે છે. ”

ભૂતની આકૃતિ વિષે પણ વિવિધ પ્રકારના મતભેદ પડવા લાગ્યા. એક જણે કહ્યું : “ ભૂતને માથું હોતું નથી. તેના બન્ને ખભા ઉપર બે આંખો હોય છે. ” પરંતુ તેની વાતનું ખંડન કરતાં બીજો બોલી ઉઠ્યો : “ મેં મારી નજરે બે ત્રણ ભૂત જોયાં છે, તેમને બધાને માથાં હતાં. ” એ સાંભળીને ત્રીજાએ કહ્યું : “ ભાઈ, ભૂતોને માથાં હોય છે ખરાં, પણ તે પીઠની તરફ ફરતાં હોય છે. મેં જ્યાં જ્યાં ભૂત જોયાં છે તે સઘળાનાં માથાં સીધાં કદિ પણ જોયાં નથી. ” તેની વાત સાંભળીને ચોથો ગુલામ બોલ્યો : “ ભાઈ, તેં જ્યાં જ્યાં ભૂત જોયાં છે તે સઘળાં કદાચ પરદેશી ભૂત હશે. એમાં કોઈ દેશી ભૂત નહિ હોય ! ”

દાસ-દાસીઓમાં ભૂતની આકૃતિ સંબંધી એ પ્રમાણે જાત જાતના તર્કો ચાલવા લાગ્યા. પરંતુ ઘણા તર્કવિતર્ક ચાલ્યા પછી પણ પ્રથમની માફક મતભેદ રહી ગયો.

દાસ-દાસીઓની એ સઘળી ભૂત સંબંધી ચર્ચાઓ અંતે લેણીના કાન સુધી પણ પહોંચી. તેણે ઘણા યત્ન કર્યા, તથાપિ તે એ ચર્ચાઓનો અંત લાવી શકવાને નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઉત્તર તરફના આરડામાં ઘણું ખર્ચ હમેશાં રાત્રે કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળવામાં આવતો હતો. તેથી સઘળાં સહવારમાં ઉઠીને એ વિષે એક બીજાની આગળ વાત કરતાં. દરરોજ એ પ્રમાણે ભૂતની વાતો સાંભળીને અશિક્ષિત, ધર્માધર્મ જ્ઞાન-શૂન્ય લેણીના મનમાં પણ ભયનો સંચાર થયો. તે હવે પોતાના મનમાંથી એ બધી ભયંકર સ્મૃતિને કાઢી નાંખવા માટે દરરોજ રાત્રે હદ ઉપરાંત સુરાપાન કરવા લાગ્યો.

જે દિવસે સહવારમાં ટાંમનું મરણ થયું, તે જ દિવસે તે પાસેના એક ખેતરમાં ગયો હતો. ત્યાંથી ઘેર પાછા ફરતાં ઘણી રાત્રિ વીર્તિ ગઈ. ઘરમાં આવીને તેણે પોતાના શયનગૃહનાં બારણાં સંભાળપૂર્વક બંધ કર્યા. ઉત્તર તરફનું બારણું બંધ કરીને તેની પાછળ એક ખુરશી મૂકી. ઉશિકા આગળ પિસતોલ રાખી, અને પુષ્કળ દારૂ પીને તે સૂઈ ગયો. થોડીવારમાં તેને નિદ્રા આવી ગઈ. નિદ્રાવસ્થામાં પહેલાંની માફક તે પોતાની માતાની મૂર્તિ જોવા લાગ્યો. પછી ભયંકર ચીસો સાંભળવામાં આવી. તેથી તે જાગૃત થઈ ગયો અને કોઈનો પગરવ સ્પર્શપણે સાંભળવામાં આવ્યો. આંખો ચોળી બારણા તરફ નજર કરતાં જ તે ઉઘાડાં જોવામાં આવ્યાં, તથા દીવો પણ જોવામાં આવ્યો હતો; અંધારામાં કોઈનો ઠંડો હાથ તેના શરીરને અડક્યો, તેથી તે ફૂંકો મારી દૂર જમને ઉભો રહ્યો. એ શ્વેતવસ્ત્રધારી મૂર્તિ તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. લેણીએ બારણાની આગળ જમને જોયું તો બહારથી

કોઈએ બંધ કર્યા હતાં. બારણાં બંધ જોતાં જ તે ભયને લીધે મૂર્છિત થઇ ધરણીપર ઢગી પડ્યો. સહવારમાં જાગ્યત થઇને જુએ છે, તો પોતે પદ્મજને બદલે જમીન પર પડી રહ્યો છે.

તેને બીજો દિવસથી લેથી રોજ કરતાં વિશેષ સુરાપાન કરવા લાગ્યો. તેણે મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો કે, કેટલીક રાતો અચૈતન્ય અવસ્થામાં જ ગાળવી, જેથી કરીને ખરાબ વિચારો મનમાં આવી શકશે નહિ; પરંતુ બે ત્રણ દિવસ એવી રીતે હૃદયપરાંત દારૂ પીવાથી તેને ભયાનક જ્વર ચઢ્યો અને તે બેશુદ્ધ બની ગયો. બેભાન સ્થિતિમાં તે પોતાના પૂર્વનાં કરેલાં પાપકૃત્યોનાં વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો. એ સર્વ લોભહર્ષણુ વ્યવહારની વાતો સાંભળીને પણ લોકોનાં હૃદય ધ્રુજ ઉઠે. તેથી કોઈ પણ તેની પથારી આગળ ઉભું રહેતું નહોતું. રાત્રિ દિવસ એવી જ બેભાન સ્થિતિમાં તે એકલો પડી રહ્યો. ત્રણ દિવસ પછી તેના મ્હોંમાંથી રક્તનો પ્રવાહ જરા પણ અટક્યા વિના પ્રવાહિત થવા લાગ્યો, અને થોડીવાર પછી એ પાપાત્મા, નર-રાક્ષસે પોતાના સદાના કલંકિત જીવનના સ્પર્શથી માનવસમાજને મુક્ત કર્યો—તે આ લોકોનો ત્યાગ કરીને તેની કરણીનો જવાબ આપવા સાર ચાલ્યો ગયો, પૃથ્વી પવિત્ર થઇ.

તેના શબને, તેના શુલામોએ રેડ નદીમાં નાંખી દીધું. તેની પાસે જે કંઈ રોકડ સંપત્તિ હતી, તે તેઓ લઇને ઉત્તર પ્રદેશ તરફ સ્વતંત્ર શ્રમિમાં નાશી ગયા.

જે રાત્રે લેથી ભયથી મૂર્છિત થઇ ગયો હતો, તે રાત્રે ત્રણચાર શુલામોએ બે સ્ત્રીઓને સફેદ વસ્ત્રથી ઢંકાઇને ઘરમાંથી બહાર જતી જોઇ હતી. તેને બીજો દિવસે સહવારમાં બહારના મકાનનો દરવાજો પણ ખુલ્લો જોવામાં આવ્યો હતો. તેથી પણ લેથીને ઘણો ભય ઉપજ્યો હતો.

સૂર્યોદય થવા પૂર્વે કેસી તથા એમેલિન પાસેના એક નગરના ઝાડ નીચે બેસીને વિશ્રામ લેતી હતી. વૃક્ષની આડમાં બેસીએ કેસીને સ્પેનદેશની ગૃહસ્થ મહિલાના જેવો પોશાક પહેરી લીધો. એમેલિને તેની દાસીનો લેખાથ ધારણ કર્યો.

કેસી સારા ઘરમાં જન્મી હતી, અને બાલ્યકાળથી જ તેણે ઉંચી કેળવણી મેળવી હતી; તેથી તેને જોઇને કોઇ નાશી આવેલી દાસી તરિકે ઝાળખી શકે તેમ નહોતું. તેણે નગરમાં જઇને એક ટૂંક ખરીદ કરી; તે ટૂંકમાં સઘળાં વસ્ત્રો મૂક્યાં અને એક મળુરને માથે ઉચ્ચકાવી પાસેના એક હોટલમાં જઇને તે રહેવા લાગી.

તે હોટલમાં આવતાં જ તેને જ્યોર્જ શૅલબિની સાથે મેળાપ થયો. જ્યોર્જ શૅલબિ પણ અહિં* વહાણને માટે થોભ્યો હતો. કુસીએ તેમના મુખ સ્થાનમાંથી જ્યોર્જ શૅલબિને ટોમનું શય લઇ જતાં જોયો હતો, અને જ્યોર્જ લેગ્રીને માર્યો હતો તે પણ પોતાની આંખે તેણે જોયું હતું, તેથી જ્યોર્જને ઝાળખી કાઢતાં તેને વાર ન લાગી. વળી જ્યોર્જની ચાલ્યા ગયા પછી બીજાં દાસ-દાસીઓના મ્હોડેથી સંતાઇ રહીને તેણે સાં-ભળી લીધું હતું કે, તે ટોમના પહેલા શેઠનો પુત્ર થતો હતો. એટલા માટે તેણે ધણા આગ્રહપૂર્વક જ્યોર્જની સાથે મિત્રાચારી વધારવાનો યત્ન કર્યો.

કુસીને ગૃહસ્થમહિલાના જેવો પોશાક તથા તેની રીતભાત જોઇ કોઇને પણ તેના ઉપર સંદેહ ઉપજ્યો નહિ. વિશેષતઃ હોટલમાં જેઓ કૃપણ સ્વભાવ દેખાડતાં નથી અને દરેક વસ્તુનું મ્હોં-માગ્યું મૂલ્ય આપે છે તે-ઓના ઉપર હોટલના સઘળા માણસો ખુશ રહે છે. કુસી એ સઘળું સારી પેઠે જાણતી હોવાથી તેણે પ્રથમથી જ લેગ્રીની પેટીમાંથી પુષ્કળ રૂપિયા લઇ લીધા હતા કે જેથી મુસાફરીમાં કોઇ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ન નડે.

સ્થાને વહાણ આવી પહોંચ્યું. જ્યોર્જ શૅલબિએ સમ્યક્તાથી કુસીને હાથ ઝાલી તેને નૌકામાં બેસાડી અને તેને માટે પોતે મહેનત કરીને વહાણની વચ્ચેની એક સુંદર કેબીન બાડે લીધી. વહાણ જ્યાંસુધી રેડ નદીમાં હતું ત્યાંસુધી કુસી કેબીનમાંથી બહાર ન નીકળી. શરીર સાફ નથી એવું બહાનું કાઢીને તે કેબીનમાં જ સૂઇ રહી. પરંતુ વહાણ મિસિસિપી નદીમાં આવી પહોંચતાં જ કુસી બહાર આવી અને જ્યોર્જ પુનઃ એ નદીમાંના બીજા વહાણમાં જઈને તેને માટે એક કેબીન બાડે લીધી. એ વહાણમાં આવતાં જ કુસીની શારીરિક અસ્વસ્થતા દૂર થઈ ગઈ અને વહાણમાં આમતેમ ફરવા લાગી.

વહાણ ઉપરના બીજા મુસાફરો તેના પોશાક તથા સૌંદર્ય જોઇને કહેવા લાગ્યા કે, “યુવાવસ્થામાં આ લક્ષના ખરેખર અપૂર્વ લાવણ્યમયી હોવી જોઈએ.”

જ્યોર્જે જ્યારથી કુસીને જોઈ હતી ત્યારથી જ તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે મેં આવી જ સુંદર મુખાકૃતિ પૂર્વે બીજે ક્યાંક જોઈ છે. તેથી તે આખો વખત કુસીના મ્હોં તરફ જ જોયા કરતો હતો. જમતી વખતે તેમ જ વાત કરતી વખતે, જ્યોર્જનાં નેત્રો કુસીના મ્હોં તરફ જ ખેંચાઈ રહેતાં. તે જોઈ કુસી મનમાં સહેજ અભરાઈ. તે વિચાર કરવા લાગી કે, આ માણસ નિશ્ચય અમારા ઉપર સંદેહ કરે છે. તેણે જ્યોર્જની દયા ઉપર આધાર રાખીને તેની આગળ પોતાનો સઘળો જૂતાંત કહી સંભળાવ્યો.

જ્યોર્જ તેના જીવનનો મનોવેધક વૃત્તાંત સાંભળીને ધણો જ દુઃખી થયો. તેના તરફ તે સહાનુભૂતિ દેખાડવા લાગ્યો અને તેને આશ્વાસન આપ્યું. વળી લેખીના ગુલામો કેટલું કષ્ટ ભોગવતા હતા એ તેણે પોતાની નજરે નિહાળ્યું હતું, તેથી લેખીના ખેતરમાંથી જેઓ ભયને લીધે નાશી આવ્યા હતા તેઓના ઉપર તેને ધણો દયા આવી. તે કંસીને વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે, “તમે જરા પણ ખોશી નહિ. હું પ્રાણ જતાં સુધી તમારું રક્ષણ કરીશ.”

કંસીની પાસેની જ કુંખીન મેડમ ડી થોક્સ નામની એક ફ્રેંચ મહિલાએ ભાડે રાખી હતી. તે રમણીની સાથે એક ન્હાની બાલિકા હતી. જ્યારે તે ફ્રેંચ રમણીએ જ્યોર્જની વાતચિત ઉપરથી જાણ્યું કે, તે કેન્ટાકિવાસી છે, ત્યારે તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવા માટે તે ધણી કિસુક થઈ. બન્ને વચ્ચે સારી મિત્રાચારી બંધાઈ ગઈ. ત્યારથી જ્યોર્જ ધણું ખર્ચ તેની કેખીનના બારણા આગળ ખુરશી નાંખીને તેની સાથે વાતચિત કર્યા કરતો હતો. કંસી પોતાની કેખીનમાં બેસીને તેમની સમગ્રી વાતચિત સાંભળતી હતી.

એક દિવસ મેડમ ડી થોક્સે જ્યોર્જની આગળ કહ્યું કે પહેલાં હું કેન્ટાકિમાં હતી. તેણે કેન્ટાકિ પરગણામાં આવેલા જે ગામનું નામ લીધું તે જ ગામમાં જ્યોર્જનું ઘર પણ હતું. એ સાંભળીને જ્યોર્જ ધણો આશ્ચર્ય ચકિત થયો.

એ પછી એક દિવસ મેડમ ડી થોક્સે જ્યોર્જને પૂછ્યું : “તમારા ગામમાં હૃરીસ નામના કોઈ માણસને તમે ઓળખો છો કે ?”

જ્યોર્જે કહ્યું : “હા, હૃરીસ નામનો એક વૃદ્ધ માણસ અમારા ગામમાં રહે છે.”

મેડમ ડી થોક્સ : “તેની પાસે ધણા દાસ-દાસીઓ છે, કેમ ખર્ચ ને ?”

મેડમ ડી થોક્સને એ પ્રશ્ન અત્યંત આશ્ચર્યથી પૂછતી જોઈને જ્યોર્જે જરા વિસ્મિત થઈને કહ્યું : “હા, છે.”

મેડમ ડી થોક્સ : “જ્યોર્જ નામના તેના એક વર્ણસંકર ગુલામને ઓળખો છો ? કદાચ તમે તેનું નામ સાંભળ્યું હશે !”

જ્યોર્જ : “વાહ, તેને હું કેમ ન ઓળખું ? તેને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. તેણે મારી માતાની એક ગુલામડીની સાથે લગ્ન કર્યું છે. પણ તે કેનેડા નાશી ગયો છે.”

મેડમ ડી થોક્સ : “શું તે કેનેડા નાશી ગયો છે ? ક્યારેને ધન્યવાદ છે !”

જ્યોર્જ મેડમ ડી થોક્સની વાત સાંભળીને ધણો વિસ્મય પામ્યો.

પરંતુ તેણે કંઈ પૂછ્યું નહિ. મેડેમ ડી થોક્સ બન્ને હાથવડે મ્હોં લાંકી દઈ આનંદનાં આંસુ પાડવા લાગી. તે બોલી: “જ્યૉર્જ મારો બાઈ થાય છે.”

જ્યૉર્જ ધણો જ વિસ્મિત થઈને બોલ્યો: “હેં ! જ્યૉર્જ તમારો બાઈ થાય છે ?”

મેડેમ ડી થોક્સ ગર્વ સહિત માથું હલાવતાં બોલી: “હા, મિ. શૅલબિ, જ્યૉર્જ હૅરીસ મારો બાઈ છે.”

જ્યૉર્જ: “મને તમારી વાત સાંભળીને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું.”

મેડેમ ડી થોક્સ: “મિ. શૅલબિ, જ્યારે જ્યૉર્જ તદ્દન બાળક હતો, ત્યારે હૅરીસે મને દક્ષિણ દેશના ગુલામોના વ્યાપારીને વેચી હતી. એક દયાળુ ફ્રેંચ ગૃહસ્થે મને તે વ્યાપારી પાસેથી ખરીદી લઈ ગુલામ-ગીરીની બેડીમાંથી મુક્ત કરી નાંખી, અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેણે મારે પાણીચહણ કર્યું. હાલમાં મારા સ્વામી મરી ગયા છે. હું મારા ન્હાના બાઈ જ્યૉર્જને ખરીદી લઈ ગુલામગીરીમાંથી તેને મુક્ત કરી નાંખવાની ઇચ્છાથી કેન્ટાકિ તરફ ગઈ છું.”

જ્યૉર્જ: “જ્યૉર્જ હૅરીસે મને ધણીવાર કહ્યું હતું કે મારી એમેલિન નામની એક પ્હેન હતી જેને દક્ષિણ દેશમાં વેચી નાંખવામાં આવી છે.”

મેડેમ ડી થોક્સ: “મારું જ નામ એમેલિન છે.”

જ્યૉર્જ: “તમારો બાઈ ધણો જ બુદ્ધિશાળી તથા સમ્યક્ચિત્ર યુવક છે, પણ ગુલામ હોવાને લીધે તેને કોઈ માન આપતું નથી. તેણે અમારા ઘરમાંની એક ગુલામડી સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેથી જ હું તેને સારી પેઠે ઓળખું છું.”

મેડેમ ડી થોક્સ: “તેની સ્ત્રી કેવી ન છે ?”

જ્યૉર્જ: “તે પણ એક રત્ન છે. પરમ સુંદર, બુદ્ધિમતી, મધુર સ્વભાવની તથા ધર્મપરાયણ છે. મારી માતાએ તેને પોતાની કન્યા તરિકે ગણી ઉછેરી હતી. તેને લખતાં વાંચતાં, સીવતાં ભરતાં તથા ધરતું ખીંજું દરેક પ્રકારનું કામ ધણી સારી રીતે કરતાં આવડે છે.”

મેડેમ ડી થોક્સ: “શું તે તમારા ઘરમાં જ જન્મી હતી ?”

જ્યૉર્જ: “ના. મારા પિતાએ તેને ન્યુ ઑર્લિયન્સમાંથી ખરીદી લાવી મારી માતાને ભેટરૂપ આપી હતી. એ વખતે તે આઠ નવ વર્ષની હતી. પિતાએ તેને કેટલી કિંમતમાં ખરીદી હતી તે વિષે માતાને કદિ પણ

કહ્યું નહોતું. પરંતુ થોડા દિવસ ઉપર તેમના કાગળપત્રો તપાસતાં અમને માલુમ પડ્યું કે, તેને માટે તેમણે ધણું મૂલ્ય આપ્યું હતું. મને લાગે છે કે તેના અપૂર્વ સૌંદર્યને માટે જ એટલી બધી કિંમત આપી હતી. ”

કૃસી જ્યૉર્જની પાછળ ખેડી હતી, તેથી તે ધ્યાનપૂર્વક તેમની વાતચિત સાંભળી રહી છે તેની જ્યૉર્જને જરા પણ ખબર નહોતી. પરંતુ જ્યૉર્જની વાત સમાપ્ત થતાં જ કૃસીએ તેના બાહુ ઉપર હાથ મૂકતાં કહ્યું: “ મિ. શૅલબિ, તમારા પિતાએ એ કન્યાને કોની પાસેથી ખરીદી હતી, તે કહી શકશો ? ”

જ્યૉર્જ : “ સિમન્સ નામના કોઈ માણસ પાસેથી તેમણે ખરીદી હતી, એવું મને યાદ આવે છે. ”

“ ઓ ‘પરમેશ્વર’ ! ” એટલું કહીને કૃસી તરત જ મૂંઝિત થઈ ગઈ. જ્યૉર્જ તથા મેડમ ડી થોક્સ કૃસીની એ અકસ્માત મૂર્છાનું કારણ સમજી શક્યાં નહિ. સઘળાં એકઠાં થઈને તેને શુદ્ધિમાં લાવવા સારૂ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કૃસી શુદ્ધિમાં આવતાં જ બાલિકાની માફક રોવા લાગી.

પાલિકાઓમાંથી જે સંતાનવતી ‘મા’ એ સુમધુર નામથી ઓળખાતી હશે તે કૃસીનો મનોભાવ સારી પેઢે સમજી શકવાને સમર્થ થઈ શકશે. કૃસીનું શોકપૂર્ણ રૂદન નહોતું. કૃસી પોતાની કન્યાને પુનઃ જોઈ નહિ શકે એ વિચારથી ધણી નિરાશ થઈ ગઈ હતી, પરંતુ ઇશ્વરની કૃપાથી તેને જોઈ શકવાની આશા તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ; તેથી ઉભરાઈ આવેલા હૃદયના મેગને તે રોડી ન શકવાથી બાલિકાની માફક રોવા લાગી.

સ્વતંત્રતા મળી.

“ Ah, freedom is a noble thing,
Freedom makes man to have liking;
Freedom the Lost to pleasure gives,
He lives at ease who freely lives;
Grief, sickness, poverty woe are all,
Summed up within the name of thrall. ”

—Sir Walter Scott.



જે શૅલબિએ પોતાને ઘેર પાછા ફરતાં પહેલાં તેની માતાને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં ટૉમના સંબંધમાં કંઈ લખ્યું નહોતું. પોતે ક્યે દિવસે ઘેર આવશે એ જ ફક્ત એમાં લખ્યું હતું. ટૉમના મરણના સમાચાર લખતાં તેની હિંમત ચાલી નહિ. ઘણીવાર તેના મૃત્યુ વખતની ઘટનાઓ સવિસ્તારથી લખવા માટે તેણે યત્ન કર્યો, પણ લખવાની શરૂઆત કરતાં જ તેનું અંતઃકરણ દુઃખ તથા શોકથી ભરાઈ આવતું, તેનાં નેત્રોમાંથી દડ દડ આંસુ પડવા માંડતાં, અને તરત જ તે કાગળ તથા કલમ એક બાળુએ મૂકી દઈને આંખો લુછતો લુછતો બહાર જઈ હૃદયને શાંત પાડવા માટે પ્રયત્ન કરતો હતો.

જે દિવસે જ્યોર્જ ઘેર આવવાનો હતો, તે દિવસે મિ. શૅલબિનના ઘરનાં સઘળાં માણસો પ્રકુલિત મને તેના આવવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. સઘળાંના મનમાં એવી આશા હતી કે, આજે ટૉમકાકાને સાથે લઈને તે ઘેર આવશે.

મિસિસ શૅલબિ બગીચા પછી ઘરમાં બેસી હતી. કહો ઘણી જ આનંદમાં હતી. પાંચ વર્ષ પછી આજે સ્વામીના મુખનું દર્શન થશે. તેના આનંદમાં કહો એક વસ્તુને પાંચ પાંચ વાર ગોઠવતી હતી. મિસિસ શૅલબિની સાથે આ વિષય સંબંધી વાતચિત કરવાની તેને ઇચ્છા થતી હતી. ટેબલની કપી બાળુએ જ્યોર્જ બેસશે, કપી ખુરશી ઉપર જ્યોર્જ બેસશે, વગેરે બાબત ઉપર તે શેફાલ્ડની સાથે વાતચિત કરી રહી હતી. અંતે કહો બોલી,—

“ મેમ સાહેબ, શું માર્ટર જ્યોર્જનો પત્ર આવ્યો છે ? ”

મિસિસ શૅલ્બિ : “ હા આવ્યો છે તો ખરો, પણ ફક્ત જ એક જ લાટીનો છે. આજે તે આવશે એટલું જ તેણે પત્રમાં લખ્યું છે.”

કલો : “ શું મારી છોકરીના બાપના સંબંધમાં કંઈ પણ લખ્યું જ નથી ? ”

મિસિસ શૅલ્બિ : “ ના કલો ! ટોમને માટે કશું લખ્યું નથી. તે લખે છે કે બીજી વાતો ઘેર આવીને કહીશ.”

કલો : “ માર્ટર જ્યોર્જનો તો એવો જ સ્વભાવ છે. વધારે લખવાનું તેમને પસંદ જ નથી. તેમને બધી વાતો મ્હોડે કહેવી ઘણી ગમે છે. તે હજી બાળક છે એટલે લખે પણ કેટલું ! મને કંઈ સમજણ પડતી નથી કે તમે આટલું બધું કેવી રીતે લખી નાંખો છો. સાહેબ લોકો ઘણું લખી શકે છે.”

મિસિસ શૅલ્બિ સહેજ હસી.

કલો : “ એ ઘેર આવીને છોકરાઓને ઓળખી પણ નહિ શકે, છોકરાંને પણ કદાચ ઓળખી નહિ શકે. હવે તો છોકરી ઘણી મ્હોટી થઈ ગઈ છે. પૌલી જેવી ભલી છે, તેવી જ હૅન્ડિયાર પણ છે. હું રસોઈ બનાવીને આમ તેમ જતી રહું છું તો તે બેઠી બેઠી સંભાળ રાખ્યા કરે છે. તેમને જો દિવસે લઈ ગયા હતા અને મેં જેવી રસોઈ બનાવી હતી, તેવી જ આજે પણ બનાવી છે. હા પરમેશ્વર ! તે દિવસે માઈ મન કેવું થઈ ગયું હતું ! ”

મિસિસ શૅલ્બિએ કલોની વાત સાંભળીને એક લાંબો નિશ્વાસ મૂક્યો. તેનું મન બેચેન જણાવા લાગ્યું. જે દિવસથી જ્યોર્જનો પત્ર મળ્યો હતો, તે દિવસથી તેના મનમાં અનેક પ્રકારની આશંકાઓ ઉત્પન્ન થયા કરતી હતી. તે વિચાર કરતી હતી કે જ્યોર્જ પત્રમાં ટોમના વિષે કંઈ પણ લખ્યું નથી માટે તેનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ.

કલો બોલી : “ મેમ સાહેબ, મારા ભાડાના રૂપિયાનું બીલ મંગાવી રાખ્યું છે તે ? ”

મિસિસ શૅલ્બિ : “ હા, મંગાવી રાખ્યું છે.”

કલો : “ હું તેમને એ રૂપિયા દેખાડીશ. તેમને માલૂમ પડશે કે મેં કેટલા બધા રૂપિયા સંગ્રહી રાખ્યા છે. તે મીઠાઈવાળો હજી મને વધારે દિવસ રહી જવાનું કહેતો હતો, હું પણ રહી જત; પરંતુ તે આવવાના હોવાથી ત્યાં માઈ મન ટક્યું નહિ. તે મીઠાઈવાળો બહુ સારો માણસ હતો.”

કલો પોતાની કમાણીના રૂપિયા દેખાડવા માટે ઘણો આગ્રહ દેખાડતી

હતી, તેથી મિસિસ શૅલબિએ તેને રાજી રાખવા માટે તેનું ખીલ તથા તેમાં લખેલા સઘળા રૂપિયા ત્યાં લાવીને રાખ્યા હતા.

કલો : “ તે મારી પૌલીને આવતાંની સાથે તો ઝોળખી પણ નહિ શકે. આપરે ! તેમને પાંચ વર્ષથી તેઓ લઈ ગયા છે. એ વખતે પૌલી ધણી નહાની હતી. જરા જરા ઉભી રહેતાં શીખી હતી. ચાલવા જતાં તેને પડી જતી જોઈને તેમને કેવું હસવું આવતું હતું. તે તરત જ દોડી જઈને તેને ઉંચકી લેતા હતા. આહા ! ”—એટલામાં ગાડીના પૈડાંનો અવાજ સંભળાયો. “ માસ્ટર જર્નેઈ ! ” એમ કહીને કલો પગથીયાં તરફ દોડી ગઈ. મિસિસ શૅલબિએ જલદીથી બહાર આવી પુત્રને આલિંગન કર્યું.

જર્નેઈ ચારે તરફ નજર કરવા લાગ્યો. તેણે કલોને જોતાં જ તેના બન્ને હાથ ઝાલી કહ્યું : “ દુઃખિની કલોકાકી ! જો હું માઈ સર્વિસ્વ આપીને પણ ટ્રામકાકાને લાવી શક્યો હોત તો અવશ્ય લાવત, પરંતુ તે અહિંયાથી સર્વોત્તમ રાજ્યમાં ચાલ્યા ગયા છે. ”

મિસિસ શૅલબિ એ સાંભળીને હાહાકાર કરી ઉઠી, પરંતુ કંઈ બોલી નહિ. સઘળાં ઘરમાં આવ્યાં. કલોએ મેળવેલા રૂપિયા તે વખતે પણ ટેબલ ઉપર પડ્યા હતા.

કલોએ ધ્રુજતા હાથે તે રૂપિયા લઈ મિસિસ શૅલબિને આપતાં કહ્યું : “ હું આ રૂપિયા જોવા ઇચ્છતી નથી, તેમજ તેના સંબંધમાં કંઈ વાત પણ સાંભળવા માગતી નથી ! હું પહેલાંથી જાણતી હતી કે અંતે આ પ્રમાણે જ બનશે. ખેતરવાળાઓએ તેમને મારી નાંખ્યા હશે ”

એમ કહીને કલો ઘરમાંથી બહાર જવા લાગી. મિસિસ શૅલબિએ ઉઠી તેના હાથ ઝાલીને તેને જતી અટકાવી અને પોતાની પાસે બેસાડતાં કહ્યું : “ મારી દુઃખિની કલો ! ”

કલો તેના ખભા ઉપર મસ્તક મૂકીને રોતાં રોતાં બોલી : “ મને માફ કરો. માઈ હૃદય ટૂટી ગયું છે. ”

મિસિસ શૅલબિ બોલી : “ હું તે સમજી શકું છું. તારૂં દુઃખ મટાડવાની મારામાં શક્તિ નથી, પરંતુ ઈશ્વર સઘળું કરી શકે છે. તે તારા હૃદય ઉપર પડેલા ધાને રૂઝાવી નાંખશે. ” એટલું બોલતામાં તેના ગાલ ઉપર ચંદ્રને અશ્રુ બિન્દુઓ પોતાનો માર્ગ કરવા લાગ્યાં. કેટલીકવાર સૂકી સઘળાં એવીજ સ્થિતિમાં રૂદન કરવા લાગ્યાં. અંતે જર્નેઈ ધીમે ધીમે આવીને શોકાતુર વિધવાની પાસે બેઠો અને તેના હાથ પોતાના હાથમાં લઈ ગદગદ

કેંટે તેના સ્વામીના વીરને શોભાવે એવા મરણ સંબંધી સવિસ્તર વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો, તથા દોઢે પોતાની પત્નીના ઉપર જે છેવટનો પ્રેમ-સંદેશો મોકલ્યો હતો તે પણ કહી સંભળાવ્યો.

એ બનાવને લગભગ એક માસ વીત્યા પછી એક દિવસ રહવારમાં મિ. જોલબીનાં સર્વ દાસ-દાસીઓ, તેમના નવા શેઠની આજ્ઞા પ્રમાણે ઓરડામાં એકઠાં થયાં.

કેટલીકવાર પછી એણે વિસ્મય પામીને જોયું કે, જ્યોર્જ કેટલાક કાગળો હાથમાં લઈને ઓરડામાં આવ્યો. તેણે દરેક જણના હાથમાં એક એક કાગળ આપીને કહ્યું કે, તમને આજથી શુભામગીરીમાંથી મુક્ત કર્યાં તેનું આ સર્ટિફિકેટ છે. તેણે આજે પોતાનાં સઘળાં દાસ-દાસીઓને દાસત્વની બેડીમાંથી એકદમ મુક્ત કરી દીધાં. તેણે દરેક જણની આગળ તેનું સર્ટિફિકેટ વાંચી સંભળાવ્યું. તેની ચોતરફ દાસ-દાસીઓ આનંદમગ્ન થઈ જઈને કોઈ રોવા લાગ્યા, કોઈ વળી ખુશાલીની ખૂંચો પાડવા લાગ્યા. કેટલાકો વળી એ સર્ટિફિકેટ પાછું લઈ લેવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા: “અમે જેટલા સ્વતંત્ર છીએ, તેના કરતાં વધારે સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા નથી. અમે આ ઘર, મેમસાહેબ તથા તમને લગ્નને કયાંય પણ જવાને રાજી નથી.”

જ્યોર્જ તેમને સમજણ પાડવા લાગ્યો. પરંતુ તેઓ તેના બોલવા ઉપર બિલકુલ ધ્યાન ન આપતાં કહેવા લાગ્યા: “અમે અહિંથી કદાપી જઈશું નહિ.” અંતે જ્યારે સઘળા શાંત થઈ ગયા ત્યારે જ્યોર્જ બોલ્યો: “તમારે મારા ધરને લાગ કરીને જતા રહેવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. પહેલાં જેટલા નોકરોની અહિં જરૂર હતી તેટલી જ અસારે પણ છે. ધરમાં પહેલાં જેટલું કામ હતું તેટલું જ હમણાં પણ છે. પરંતુ હવે તમે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર પુરૂષ અને સ્વતંત્ર સ્ત્રી છો. હું તમારી સાથે અંદોષસ્ત્ર કરીને તમને દરેક જણને દરમાસે અમુક પગાર આપીશ. તમને સ્વતંત્ર કરવાથી તમારા લોકોને લાભ એ થયો કે, હવે જે હું કરજદાર થઈ જાઉં, અથવા મરી જાઉં તો તમને કોઈ પકડી લઈ જઈને વેચી શકશે નહિ. હું પોતે માફ કામ-કાજ સંભાળીશ. અને તમને સ્વતંત્રતા મળી તેના તમારે કેવી રીતે સદુપયોગ કરવો એ વિષે તમને શિક્ષણ આપવા સારું હું પ્રયત્ન કરીશ. એ વિષયમાં શિક્ષણ લેતાં તમને ધણા દિવસો લાગશે, તથાપિ જે તમે સંસ્કારિતવાન થવા માટે યત્ન કરશો, શિક્ષણમાં ધ્યાન આપશો, તો ધંધિરના આશીર્વાદથી

હું તમારે માટે કંઈક કરી શકીશ. બાઈઓ ! હવે તમને સ્વતંત્રતા જેવું અપૂર્વ સુખ મળ્યું તેને માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરો.”

જ્યોર્જનાં ઉપરોક્ત વચ્ચેનાં સાંભળી એક ઘણો જ વૃદ્ધ ગુલામ ઉભો થઈ પોતાના હાથ ઉંચા કરી કહેવા લાગ્યો : “ ધન્ય છે પરમેશ્વર ! તારી જ પરમકૃપાથી અમે આજે ગુલામગીરીના બંધનમાંથી મુક્ત થયા.” એ વૃદ્ધ ગુલામની સાથે સાથે બીજાં બધાં દાસ-દાસીઓ ઈશ્વરની આગળ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. તેમની પ્રાર્થના પૂરી થઈ રહ્યા પછી જ્યોર્જે તેઓને ટોમના મરણ વખતે બનેલો સંવેદનો બતાવ સવિસ્તાર કહી સંભળાવીને કહ્યું : “તમે બધા કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આપણા ટોમ કાકાનું સ્મરણ કરો. યાદ રાખજો કે, તમારા આ સંભાગ્યનું મૂળ કારણ ટોમ કાકા જ છે, તેમણે જ પોતાનો પ્રાણ આપીને આજે તમને સ્વતંત્રતા અપાવી છે. તેમનું શોચનીય મરણ જોઈને મારા મનમાં ઘણું જ દુઃખ થયું હતું; મેં તેમની કબર પાસે ખેસીને સર્વ-સાક્ષી પરમાત્માને સાક્ષી રાખી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, હું ભવિષ્યમાં ગુલામગીરીને કદાપિ ઉત્તેજન આપીશ નહિ, મારે ત્યાં કદિ પણ ગુલામ રાખીશ નહિ; હું એવું કાર્ય કદિ પણ નહિ કરું કે જેથી કરીને મારે માટે કોઈને પોતાના કુટુંબ કબીલાથી વિખુટા પડવાનો પ્રસંગ આવે. આજે મારી એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ. તમે સઘળાં આજથી સ્વતંત્ર છો. એટલા માટે જ્યારે જ્યારે સ્વતંત્રતાના સુખથી તમારા હૃદયમાં આનંદનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થવા માંડે ત્યારે ત્યારે મારા પરમ બંધુ ટોમકાકાનું સ્મરણ કરજો, તેના કુટુંબ તરફ કૃતજ્ઞતા તથા પ્રેમ દેખાડજો અને આ જીવનમાં ટોમ કાકાના સદ્દેશોનું અનુકરણ કરજો. ટોમ કાકાનું સાધુ જીવન જ તેમનું પ્રકૃત સ્મૃતિ-ચિહ્ન છે. તમે બધાં ટોમ કાકાની માફક સચ્ચરિત્ર, વિશ્વાસુ અને ધર્મપરાયણ થવાનો ચત્ન કરી તમારા હૃદયમાં તેમનું સ્મૃતિ-મંદિર બનાવજો. ”

ઉપસંહાર.



લિજાના સંબંધમાં જ્યોર્જ શૅલ્પિએ મેડમ ડી થાક્સ-ની આગળ જે વાતો કરી હતી, તે સાંભળીને કૅસીએ અનુમાન કર્યું કે એ ઇલિઝા જ તેની કન્યા હોવી જોઈએ. તેને એ પ્રમાણે અનુમાન આંધવાનું એક કારણ હતું. જે તારીખે તેની કન્યાને વેચી નાંખવામાં આવી હતી, તેજ તારીખે જ્યોર્જના પિતાએ ઇલિઝાને ખરીદી હતી એવું મળી આવેલા કાગળો ઉપરથી જ્યોર્જે કહ્યું હતું. એ પ્રમાણે બન્ને તારીખો સરખી મળતી હોવાથી નિશ્ચય અનુમાન કરી શકાયું કે, સ્વર્ગસ્થ મિ. શૅલ્પિએ જે કન્યાને ખરીદી હતી તે જ કૅસીની કન્યા હતી.

હવે કૅસી તથા મેડમ ડી થાક્સ વચ્ચે ઘણી જ મિત્રાચારી થઈ ગઈ. તેઓ બન્ને જણીઓએ સાથે જ કેનેડા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જ્યારે મુખના દિવસો આવવા લાગે છે, ત્યારે દરેક પ્રકારની અનુકૂળતા મળી આવે છે. તેઓ ઍમહર્સ્ટબર્ગ પહોંચતાં જ તેમને એક પાદરી સાહેબની સાથે મુલાકાત થઈ. જ્યોર્જ તથા ઇલિઝા કેનેડામાં આવીને આ પાદરી સાહેબના ઘરમાં જ પ્રથમ રાત્રિ રહ્યાં હતાં. તેથી તે પાદરી સાહેબ તેઓને સારી પેઠે ઓળખતા હતા. તેમને આ નવીન આવનાર રમણીઓના મોહાડેથી સઘળો વૃત્તાંત સાંભળીને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. તેમને માટે તેમના હૃદયમાં દયા ક્રિપ્ત થઈ અને તરત જ તેમની સાથે જ્યોર્જને શોધવા સારૂ તેમણે મૉન્ટ્રીઅલ નગર તરફ પ્રયાણ કરવાનું કખૂલ કર્યું.

ગુલામગીરીના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને જ્યોર્જ લગભગ પાંચ વર્ષથી સ્ત્રી પુત્રની સાથે મૉન્ટ્રીઅલ નગરમાં નિર્વિદ્ધ રહેતો હતો. તે એક યંત્ર બનાવવાના કારખાનામાં કામ કરતો હતો અને ત્યાંથી જે કાંઈ મળતું તેમાંથી આનંદપૂર્વક તેનો નિર્વાહ ચાલતો હતો. અહિં આવ્યા પછી ઇલિઝાને એક કન્યા જન્મી છે. તે પાંચ વર્ષની થઈ ગઈ છે. તેનો પુત્ર હૅરી લગભગ દસબાર વર્ષનો થયો છે. હાલમાં તે આ નગરના એક વિદ્યાલયમાં વિદ્યા-ભ્યાસ કરે છે.

તેમનું રહેવાનું મકાન ઘણું જ સ્વચ્છ છે. સામે એક ન્હાનો સરખો બગિચો પણ છે. તે ગૃહસ્વામીના શોખનો સારી પેઠે પરિચય કરાવે છે.

ઘરમાં ત્રણ ચાર ઓરડા છે. તેમાંથી એક ઓરડામાં બેસીને જ્યોર્જ વાંચે છે. જ્યોર્જને બાલ્યકાળથી જ વાંચવા લખવાનો ઘણો શોખ હતો. તેણે અનેક આપત્તિઓ સહન કરીને પણ થોડું ઘણું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. હાલમાં જ્યારે તે પોતાના કાર્યમાંથી નવરો પડતો ત્યારે તરત જ પુસ્તક હાથમાં લઇને વાંચવા બેસી જતો.

લગભગ સહાંજ થવા આવી હતી. જ્યોર્જ પોતાના ઓરડામાં બેસીને એક પુસ્તક વાંચતો હતો. ઇલિઝા પાસેના ઓરડામાં ચા બનાવતી હતી. ઇલિઝા બોલી : “ જ્યોર્જ ! તમે આખો દિવસ મહેનત કરીને આવ્યા છો, હવે જરા પુસ્તક રહેવા દઇને અહિં આવો. હું ચા બનાવું છું. અહિં બેસીને આપણે વાતચિત કરીએ. આ પ્રમાણે ઘણી મહેનત કર્યા કરશો તો તમારું શરીર દુર્બળ થઈ જશે.” ઇલિઝાની કન્યાએ પિતાના બોળામાં જઇને હાથમાંથી પુસ્તક લઇ લીધું. તે બેઠને ઇલિઝા બોલી ઉઠી : “ ઠીક થ્યું, ચાલો, હવે અહિં આવો.”

એટલામાં હેરી પણ નિશાળમાંથી આવી પહોંચ્યો. જ્યોર્જે તેને પોતાની પાસે બોલાવી પૂછ્યું : “ બેટા, આ હિસાબ તેં પોતે જ ગણ્યો છે કે ? ”

હેરી બોલ્યો : “ હા, પિતાજી. મેં મારી મેળે જ ગણ્યો છે. કોઇની પણ મદદ લીધી નથી. ”

જ્યોર્જ : “ ઘણું સાદું. બાલ્યકાળથી જ પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેતાં શિખવું જોઈએ. પોતાના દુર્ભાગ્યને લીધે તારા પિતાને અભ્યાસ કરવાની સગવડ નહોતી, પરંતુ તને દરેક પ્રકારની સગવડ છે. માટે ઘણી કાળજી રાખીને અભ્યાસ કરજે. ”

જ્યોર્જ હેરીની સાથે એ પ્રમાણે વાતચિત કરતો હતો, એટલામાં કોઇએ ઘરનું બારણું ખખડાવ્યું. ઇલિઝાએ બારણું ઉઘાડીને જોયું કે, એમ-હર્સ્ટબર્ગ નગરના પાદરી સાહેબ પોતાની સાથે ત્રણ સ્ત્રીઓને લઇને આવ્યા છે. પાદરી સાહેબ તેમના હિતચિંતક મિત્ર હતા; તેમણે નિરાધાર અવસ્થામાં તેઓને આશ્રય આપ્યો હતો. તેથી તેમને જોતાં જ ઇલિઝા ઘણા આનંદમાં આવી જઇને જ્યોર્જને બોલાવવા લાગી. પાદરી સાહેબ તથા તેમની સાથે આવેલી સ્ત્રીઓએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઇલિઝાએ સઘળાંને બેસવા કહ્યું.

એમહર્સ્ટબર્ગમાંથી નીકળતાં પહેલાં પાદરી સાહેબે મેડમ ડી થોક્સ તથા કુંસીને જ્યોર્જને ત્યાં જતાં જ પોતાનો પરિચય જણાવી ન દેવાનું કહ્યું હતું. તેમણે મનમાં એવો નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો કે, પ્રથમ સુંદર ભૂમિકા કરી જાણે બાપણ આપતા હોય તે પ્રમાણે તેઓનો પરિચય કરાવવો. એમ

લાગે છે કે, ભાણજી કેવી છટાથી કરવું તથા કેવા શબ્દોના ઉપયોગ કરવો એ વિષે આખે રસ્તે પાદરી સાહેબે વિચાર કર્યો હશે. તેથી સઘળાં બેસી ગયાં એટલે ખિસ્સામાંથી રમાડ કાઢી મ્હોં લુછતાં તે ઉભા થયા. પરંતુ હજી તેમણે પોતાના ભાણજીની શરૂઆત કરી નહોતી એટલામાં મેડમ ડી થોક્સે સઘળો તાલ બગાડી નાંખ્યો. જ્યૉર્જને જ્ઞેતાં જ તે તેને ગળે બાંધી પડી અશ્રુપૂર્ણ નયને રોતાં રોતાં બોલી: “જ્યૉર્જ ! શું મને ઝોળખી શકતો નથી ?-જ્યૉર્જ ! મને ઝોળખતો નથી ?-હું તારી પહેન એમિલિ ન છું.”

કેસી અત્યાર સૂધી ધૈર્ય ધારણ કરીને ઉભી રહી હતી. જો મેડમ ડી થોક્સે પ્રથમ તાલ બગાડી નાંખ્યો ન હોત, તો તે કદાચ કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે ચુપ રહી શકત. પરંતુ એટલામાં ઇલિઝાબેથ કન્યા ત્યાં આવી પહોંચી. તેની આકૃતિ ઇલિઝાબેથને આબેહુબ મળતી આવતી હતી. તેના જેટલી જ ઉંમરે ઇલિઝા કેસીની ગોદમાંથી વિખુટી પડી હતી. કેસી તેને જ્ઞેતાં જ ગાંડાની માફક તેને તેડી લઇને હૃદય સરસી દબાવી રાખી કહેવા લાગી : “બેટા, હું તારી મા છું ! બેટા, તું મારી બોવાઈ ગયેલી મિલકત છે !” કેસી તેને જ પોતાની પુત્રી સમજી !

એ પ્રમાણે તેઓએ પોતાનો પરિચય આપ્યો તેથી ઇલિઝા તથા જ્યૉર્જ બન્ને જણને ઘણું આશ્ચર્ય થયું તથા ચમકી ગયાં. તેમને સઘળું સ્વપ્ન સમાન લાગ્યું. અતે તેઓ હર્ષ મિશ્રિત રૂદન કરવા લાગ્યાં. પાદરી સાહેબે પુનઃ ઉભા થઇને સઘળો વૃત્તાંત વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવ્યો. તેમની વાતો સાંભળતી વખતે સઘળાંની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ પડતાં હતાં. વાસ્તવિક રીતે તે દિવસના પાદરી સાહેબના ભાણજીથી ત્યાં બેઠેલાં શ્રોતાઓનાં મન જેટલાં પિગળી ગયાં હતાં, તેટલાં ભાગ્યે જ કોઈ બીજન વખતે પિગળવા પામ્યાં હશે.

એ પછી સઘળાં ધુંટણ માંડીને બેઠાં અને એ દયાળુ પાદરી સાહેબ પરમેશ્વરનો પાડ માની તેની આગળ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. પ્રાર્થના પૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી સઘળાં ઉભાં થઇને એક બીજને આલિંગન કરવા લાગ્યાં અને સંજોળનયને વિચારવા લાગ્યાં કે, ઇશ્વરનો કેવો અનંત મહિમા છે ! જ્યૉર્જ તથા ઇલિઝાએ આવા મેળાપની કદાપિ આશા રાખી નહોતી; તેમણે સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું નહોતું; પરંતુ પરમેશ્વરે વિના માગે આજે તેમને સુખ આપ્યું.

કેનેડાના એક પાદરીની નોંધપોથીમાં ન્હાસી આવેલાં દાસ-દાસીઓનાં એવાં અદ્ભુત મેળાપનાં સંકેતો ઉદાહરણ લખેલાં હતાં. એ પુસ્તક બાંચવાથી

માણસ પડી આવે છે કે ગુલામગીરી સંબંધી લખાયેલી નવલકથાઓની કાલ્પનિક ઘટનાઓના કરતાં પણ મનુષ્યના ખરા જીવનમાં અધિક આશ્ચર્ય પમાડે એવી ઘટનાઓ બને છે. છ વર્ષની અવસ્થામાં સંતાન મતાની ગોદમાંથી વિખુટું પડ્યું છે. પછી ત્રીસ વર્ષે આ કેનેડામાં તેની માતા સાથે તેનું મિલન થયું છે, પરંતુ કોઈ એક બીજાને ઓળખી શકતું નથી. કેટલાંયે ન્હાસી છૂટેલાં દાસ-દાસીઓના જીવનમાં અદ્ભુત વીરત્વ તથા ત્યાગ સ્વીકારનાં ઉદાહરણ એવામાં આવે છે. પોતાની માતા અથવા બહેનને ગુલામગીરીના અત્યાચારમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેમણે પોતાના પ્રાણની પણ પર્વાહ રાખી નથી. એક યુવક પહેલાં એકલો ન્હાસી આવ્યો હતો, પછી પોતાની બહેનનો ઉદ્ધાર કરવા જતાં વારાફરતી ત્રણવાર પકડાઈ ગયો હતો. તેણે કેટલી વિપત્તિઓ તથા કષ્ટ સહન કર્યા હતાં. એક વખતના ચામુકના સખ્ત મારથી લગભગ છ મહિના સૂધી પથારીમાં પડી રહ્યો, પરંતુ તે જરા પણ નિરત્સાહી બન્યો નહિ. અંતે તેણે ચાથીવાર પ્રયત્ન કરીને પોતાની બહેનનો ઉદ્ધાર કર્યો.

પાઠક! એ યુવક શું ખરો વીર ન કહેવાય કે? પરંતુ અત્યાચારી અમેરિકાવાસીઓ તેને ચોર કહેતા હતા. જે ન્યાયની દૃષ્ટિથી એવામાં આવે તો એ અર્થલોભી વણિકો જ ખરા ચોર કહેવાય. એ અત્યાચારથી પિડાયેલા યુવકે તો ખરેખર વીરત્વનો જ પરિચય કરાવ્યો હતો.

કૃંસી, મેડેમ ડી થોક્સ અને એમેલિન, એ ત્રણે જણે જ્યૉર્જ તથા ઇલિઝાબેથ સાથે રહેવા લાગ્યાં. કૃંસી પહેલાં કંઈક ગાંડા જેવી જણાતી હતી. તે કોઈ કોઈવાર પોતાને ભૂલી જઈને ઇલિઝાબેથની કન્યાને એટલા જોરથી ડાકતી સરસી દબાવી રાખતી હતી કે એ જોઈ સમજાને ધણું જ આશ્ચર્ય થતું, પરંતુ દિવસે દિવસે તેનું મન સુધરવા લાગ્યું. ઇલિઝા પોતાની માતાની એવી અવસ્થા જોઈને હમેશાં તેની આગળ બાઈબલ વાંચી સંભળાવતી હતી અને ઈશ્વરની દયાની વાતો કહેતી હતી. કેટલાક સમય પછી કૃંસીનું મન ધીમે ધીમે ધર્મ તરફ દોરાવા લાગ્યું. તેના હૃદયમાં ભક્તિ તથા પ્રેમનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો, અને ટૂંક વખતમાં તે ઘણી જ પવિત્ર બની ગઈ.

એક દિવસ મેડેમ ડી થોક્સે જ્યૉર્જની આગળ કહ્યું : “બાઈ, મારા સ્વામીના મરણ પછી તેમની અતુલ સંપત્તિની હું જ એકલી અધિકારી થઈ છું. તું તારી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે એ ધનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કર. હું અને તારી સમગ્ર સંપત્તિ આપી દેવા છાડું છું.” એ સાંભળીને જ્યૉર્જ

બોલ્યો : “ એમિલિન ! મને આગળ અભ્યાસ કરવાની ધણી જ ઇચ્છા થાય છે. તું મારા શિક્ષણ માટે કંઈ બંદોબસ્ત કરી આપ.”

સૌ વિચાર કરવા લાગ્યાં કે, આટલી મોટી ઉમરે જ્યોર્જના શિક્ષણ માટે શું બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. અંતે સૌએ એવો વિચાર કર્યો કે, તેમણે બધાંએ ફ્રાંસમાં જવું અને ત્યાં રહીને જ્યોર્જે કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવો.

એ પ્રમાણે નક્કી થયા પછી તેઓ સઘળાં એમેલિનને સાથે લઈને વહાણમાં બેસી ફ્રાંસ જવા માટે ઉપડ્યાં. વહાણનો કમાન ધણો જ સારો માણસ હતો. તેણે એમેલિનનાં સદાયરણ, સૈદ્ય, નૌસ્વભાવ, તથા બીજા ધણા સદ્ગુણો જોઈને તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જણાવી અને ફ્રાંસમાં જઈને તેની સાથે લગ્ન કર્યું. જ્યોર્જે લગભગ ચાર પાંચ વર્ષ સૂધી ફ્રાંસમાં રહીને અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. પરંતુ ત્યાર પછી કંઈ રાજનૈતિક બનાવને લીધે તેઓને ફ્રાંસ દેશનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. તેઓ પાછા કેનેડામાં આવ્યા.

હવે જ્યોર્જ એક સુશિક્ષિત યુવક હતો. જ્યોર્જના હાથના લખેલો એક પત્ર અમે નીચે પ્રગટ કરીએ છીએ. એ પત્ર જ્યોર્જે કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં થોડા દિવસ ઉપર પોતાના એક મિત્રને લખ્યો હતો. કેળવણીથી તેનું હૃદય કેટલું ઉન્નત થયું હતું, તે પાઠકો તેના પત્ર ઉપરથી સમજી શકશે. “ પ્રિય બન્ધુ !

હું ધણો જ દુઃખી થયો છું કે તમે મને ગોરાઓની મંડળીમાં મળી જવા માટે આગ્રહ કરો છો. તમે લખો છો કે હું તથા મારાં સ્ત્રી-પુત્ર તેમ જ સગાં સંબંધીમાંથી કોઈ પણ કાળું નથી, તેથી તેમની મંડળીમાં હું સહેલાઈથી ભળી જઈ શકું તેમ છું. પરંતુ એ પ્રમાણે કરવાની મારી જરા પણ મરજી નથી. પૈસાદારો તેમ જ એવા લોકો પ્રત્યે મારી જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. મનુષ્યસમાજમાંના એક શ્રેણીના લોકો પશુની માફક પરિશ્રમ કરે અને બીજી શ્રેણીના લોકો યથેચ્છ વૈભવ વિલાસ ભોગવે તેથી જનસમાજને કદિ પણ લાભ થઈ શકે નહિ. સમસ્ત માનવમંડળીનું ભલું થવાની વાત તો એક તરફ રહી, પરંતુ ઉલટું તેને લીધે સમસ્ત માનવમંડળીનું ધણું જ નુકસાન થાય છે. જે શ્રેણીના લોકો કેવળ ઢોરની માફક મજૂરી કરીને પોતાના દિવસો વ્યતીત કરે છે તેઓ કાંઈ પણ જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી. તેમનું જીવન અજ્ઞાન અવસ્થામાં જ ચાલ્યું જાય છે. તેથી તેઓમાં ધર્મ કે અધર્મનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેઓ સદૈવ કુકર્મો કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે; પરંતુ તેને

લીધે પરિણામ એ આવે છે કે તેમનાં એ કુકર્મેની લીધે નૈતિક વાયુ દુષિત થાય છે અને તેથી સમસ્ત માનવમંડળીનું અનિષ્ઠ થાય છે. તેઓ એવા દુષિત થયેલા વાયુમાં રહીને તેમના પોતાના અંતરાત્માને પણ કલંકિત કરે છે.

આ સંસાર આ પ્રમાણે પાપ, અત્યાચાર, દુઃખ તથા દારિદ્ર્યથી શા માટે ભરપૂર છે તથા આ સંસારમાં કેમ શાંતિ નથી, એ સઘળા વિષયો ઉપર હું જેટલો વિચાર કરું છું, તેટલી જ આ લોકો તેમજ ધનાઢ્યો ઉપરથી भारी સહાનુભૂતિ ઓછી થતી જાય છે. હવે શ્રેણીના લોકો જ મને તેના કારણરૂપ જણાય છે.

અત્યાચારથી પિડાયેલા દુઃખી પ્રત્યે ઉપર-પાર્થિવ-પદ-પ્રભુત્વ-હીન માનવસમાજના અનદાતા ગરીબ ખેડૂતો પ્રત્યે-દુર્બળ, અસહાય તથા નિરાધારો પ્રત્યે જ કેવળ भारी સહાનુભૂતિ છે.

તમે મને મ્હોટા લોકોના મંડળમાં ભળી જઈને ગૃહસ્થ તરિકે જીવન વ્યતિત કરવા કહો છો, પરંતુ એ મ્હોટા લોકોનું મંડળ શું છે? જરા તમે ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરી જુઓ. ખીચારા અસહાય કંગાલો તનતોડીને મહેનત કરી પૈસા પેદા કરી આપે અને તે પૈસા આંપણે આપણા ભોગવિલાસ માટે મનસ્વી રીતે ઉરાડી નાંખીએ તેનું જ નામ ખાનદાની અથવા મ્હોટાઇ કે બીજું કંઈ? તેનેજ તમે મ્હોટાઇ કહો છો ને? ગરીબો રાત્રિ દિવસ સતત પરિશ્રમ કરીને જે કંઈ કમાય તેમાંથી હું બળાત્કારે અથવા પ્રપંચથી ભાગ પડાવું અને હું પોતે જે કમાઉં તેમાંથી તેઓને એક પાઇ પણ ન આપું. મારામાં જ્ઞાન છે—હું હજી પણ દિવસે દિવસે વિશેષ જ્ઞાન મેળવતો; જાઉં છું; પરંતુ એ જ્ઞાનમાંથી એક રતીભાર પણ હું એ ગરીબોની કમાણીના બદલામાં તેમને ન આપું. એવાં જ આચરણોને જૂદી જૂદી જાતિના લોકો સભ્ય વ્યવહાર કહે છે; પરંતુ શું એવી સભ્યતાથી મને સુખ મળી શકશે ખરું કે? એવી મ્હોટાઇ રાખીને શું કદાપિ આ સંસારમાંથી પાપ, અત્યાચાર તથા દરિદ્રતાને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખાશે ખરી કે? કદાપિ નહિ. ઉત્તરું જે કોઇ એવા ભદ્રસમાજમાં દાખલ થશે, તેને સમાજ-પ્રચલિત પાપ, અત્યાચાર તથા નિર્દયતાને ઉત્તેજન આપવું પડશે.

હું કબૂલ કરું છું કે, આ વિશ્વ—સંસારમાં સઘળા લોકો કદિ પણ સમાન થઈ શકે નહિ અથવા સઘળાની સ્થિતિ સરખી થઈ શકે નહિ. સામાજિક ઉચ્ચપાથલને લીધે લોકોની અવસ્થામાં હમેશાં વિલક્ષણતા રહેશે, પરંતુ એ પ્રકારે સ્વાભાવિક ભિન્નતા રહેશે, એથી કંઈ આપણને

હિંમત નથી કે બીજા કોઈનો હાથ કાપીને તેનામાં અને આપણામાં ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરીએ. મારી સ્થિતિ કેવી હતી ! હું ગુલામડીને પિટે જન્મેલો હતો. તેથી દેશ-પ્રચલિત કાયદા પ્રમાણે મનુષ્યના સ્વાભાવિક અધિકારથી પણ મને દૂર રાખવામાં આવતો હતો. આ પ્રમાણે દેશ-પ્રચલિત વ્યવહાર દ્વારા મનુષ્ય-સમાજમાં પરસ્પર ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરવાના કરતાં બીજું કંઈ વિશેષ અન્યાયી આચરણ થઈ શકે ?

મારા પિતૃકુળના લોકો પ્રત્યે મને જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. તેઓ મને એક ઘોડા અથવા કુતરાના જેવો ગણતા હતા. કેવળ મારી મમતામયી માતાની દૃષ્ટિમાં જ હું મનુષ્ય-સંતાન હતો. બાલ્યકાળમાં તે મમતામયી માતાની ગોદમાંથી વિમુદ્રા પડ્યા પછી તેની સાથે પુનઃ માફ મિલન થયું નથી; પરંતુ તે મને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ વાહતી હતી. તેણે કેટલાં કષ્ટ તથા દુઃખ સહન કર્યા હતાં-મેં બાલ્યકાળમાં કેવા કેવા અભ્યાસ સહન કર્યા તથા દુઃખ ભોગવ્યું—મારી સ્ત્રીએ સંતાનને કેડમાં લઈ પોતાના પ્રાણની પણ પર્વાહ રાખ્યા વિના તેનું રક્ષણ કરવા માટે નદી ઝોળાંગી તથા તેણે બહાનુરીથી કેવી કેવી વિપત્તિઓ સહન કરી, એ બધું જ્યારે મને યાદ આવે છે, ત્યારે માફ હૃદય અસ્વસ્થ થઈ જાય છે પરંતુ જે લોકોએ મારા ઉપર એવા બુદ્ધિમંત્રી જેવાં છે તેઓના પ્રત્યે મારા હૃદયમાં હું કોઈપણ પ્રકારનો દ્રેષભાવ રાખતો નથી, ઉલટા પરમેશ્વરની આગળ તેમના કલ્યાણને માટે હું પ્રાર્થના કરું છું.

મારી માતા આફ્રિકાવાસીની હતી, તેથી આફ્રિકા જ મારી માતૃભૂમિ છે. તે પરતંત્ર-અભ્યાસથી પિડાતા આફ્રિકાવાસીઓની ઉન્નતિને માટે હું માફ આ જીવન અર્પણ કરીશ. દેશહિતનું વ્રત લઈને ધનવાનોના અભ્યાસ-માંથી દુર્બળોનું રક્ષણ કરવા માટે હું પ્રાણાન્તે પ્રયત્ન કરીશ.

તમે મને ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું વ્રત લેવાનું કહો છો. હું સારી પેઢે સમજું છું કે, જ્યાંસુધી મનુષ્ય ધાર્મિક ન થઈ શકે ત્યાંસુધી તે કદિ પણ પોતાની સાચી ઉન્નતિ કરી શકે નહિ. પરંતુ આ જ્ઞાનહીન અભણ લોકોને શું સહેજમાં ધર્મમાર્ગે લાવી શકાય તેમ છે કે ? વિશેષતઃ અભ્યાસથી પિડાતી જાતિ કદાપિ ખરા ધર્મનો મર્મ ગ્રહણ કરી શકે નહિ. કેમકે તેમના અંતરમાં જડ સમાન થઈ ગયેલા હોય છે.

અભ્યાસથી પિડાયેલી પરતંત્ર જાતિની ઉન્નતિ કરવા માટે સૌથી પહેલાં દેશ-પ્રચલિત શાસન-પ્રણાલી સુધારવી પડશે, પરતંત્રતાની બેડીમાંથી

તેઓને મુક્ત કરવા પડશે. આફ્રિકાવાંસીઓમાં જાતીય જીવન આવી શકે, તેઓ સ્વતંત્ર જાતિ તરીકે સભ્ય સમાજની શ્રેણીમાં ગણાઈ શકે તેને માટે હું તન તોડીને પ્રયત્ન કરીશ. હાલમાં આફ્રિકાના કિનારાપર આવેલા લાઈબિરિયામાં સાધારણ-તંત્ર સ્થાપવામાં આવ્યું છે. મેં ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

તમે કદાચિત મનમાં એમ ધારતા હશે કે હું આ બીજા અત્યાચારથી પિડાતા અમેરિકાના ગુલામોને ભૂલી ગયો છું ! કદાપિ નહિ. જો હું એક પળને માટે-એક ક્ષણને માટે પણ તેઓને ભૂલી જઈ તો પરમેશ્વર પણ મને અવશ્ય ભૂલી જાય. પરંતુ અહિં રહીને હું તેમનું કંઈ પણ બહું કરી શકીશ નહિ. શું હું એકલો તેમનું ગુલામગીરીનું સખ્ત બંધન તોડી શકીશ ? હું એકલો કંઈ પણ કરી ન શકું. પરંતુ જો કદાપિ કોઈ જાતિમાં જઈને મળી જઈ, કે જે જાતિની વાત ઉપર ખીજી જાતિઓના પ્રતિનિધિ ધ્યાન આપે તો અમારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે અમે કહી શકીએ. કોઈ જાતિના કલ્યાણને માટે વ્યક્તિ-વિશેષને વાદવિવાદ, પ્રશ્ન અથવા ભક્ષામણ કરવાનો અધિકાર નથી, પરંતુ તે સમગ્ર જાતિને જ કેવળ તેવો અધિકાર હોય છે.

જો કદાચ સમસ્ત યુરોપ કોઈ વખતે સ્વતંત્ર જાતિઓનું એક મહા-મંડળ બની જાય, કદાચિત અધીનતા, અન્યાય અને સામાજિક બિન્નતાની મુશ્કેલી યુરોપમાંથી સમૂળગી નીકળી જાય, અને જો સમસ્ત યુરોપ, ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાંસની માફક અમને એક સ્વતંત્ર જાતિ તરીકે સ્વીકારે તો તે વખતે અમે વિભિન્ન જાતિ-સમુદાયની મહાપ્રતિનિધિ સભામાં અમે અમારી દરખાસ્ત રજુ કરીશું, અને બળપૂર્વક ગુલામગીરીમાં બંધાયેલા, બીજા અત્યાચારમાં રિખાયેલા દીન દરિદ્ર જાતિબંધુઓની તરફથી યોગ્ય ન્યાય માટે પ્રાર્થના કરીશું. એ સમયે સ્વાતંત્ર તથા સુધરેલો અમેરિકા દેશ પણ પોતાના વક્ષ-દૈયગમાંથી ઘેર કલંકરૂપ, સર્વ જણે ધિક્કારેલી આ દાસત્વ-પ્રથાને કાઢી નાંખવા માટે રાજ થશે.

તમે કદાચ કહશો કે, આયરિશ, જર્મન તથા સ્વીડન જાતિઓની માફક અમને અમેરિકામાં સાધારણ-તંત્રમાં મળી જવાનો અધિકાર છે. હું પણ એ કબૂલ કરું છું. સમાન ભાવથી અમને સવગાની સાથે મળવા દેવા ઉચિત છે; જાતિ કે વર્ણનો ભેદ રાખ્યા વિના અમારા લોકોમાંથી દરેકને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે સમાજમાં ઉંચે સ્થાને પહોંચાડવો એ સર્વથા યોગ્ય છે. વિશેષતઃ આ દેશમાં જન સાધારણને જે અધિકાર મળેલા છે તેમના ઉપર જ

અમારો કેવળ દાવો છે એટલું જ નહિ પણ અમારી જાતિને તેમના અત્યાચારથી જે નુકસાન થયું છે તે ભરી આપવાને માટે પણ અમેરિકાના લોકો ઉપર અમારો એક વિશેષ દાવો છે. પરંતુ તેમ છતાં હું એ દાવો કરવા ઇચ્છતો નથી. હું મારો એક દેશ તથા એક જાતિ માગું છું. આફ્રિકન જાતિના સ્વભાવમાં કેટલીક વિશેષતા છે. આફ્રિકનોને સ્વભાવ અંગ્રેજો કરતાં સર્વથા જૂદો હોવા છતાં પણ એ વિશેષ ગુણો સંખ્યતા તથા જ્ઞાન વિસ્તારની સાથે સાથે આફ્રિકનોને નીતિ તથા ધર્મમાં આગળ વધારવામાં હિંમત તથા મહાન સામિત થશે.

હું એક નવો યુગ આવવાની રાહ જોઉં છું. મને વિશ્વાસ છે કે અમે એ નવીન યુગની પૂર્વ સીમાપર ઉભા રહ્યા છીએ. હાલમાં જે જૂદી જૂદી જાતિઓ ભયંકર વેદનાઓથી દુઃખી થઈ રહી છે, તેથી મને આશા રહે છે કે તે જ વેદનાઓમાંથી સાર્વજનિક પ્રેમ તથા શાંતિનો જન્મ થશે.

મારો દૃઢવિશ્વાસ છે કે આફ્રિકા ધર્મના બળ વડે જ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી શકશે. આફ્રિકનો ભલે ક્ષમતાવાન તથા શક્તિવાન ન હોય, પણ તેઓ હૃદયવાન, મહાનુભવ અને ક્ષમાશીલ તો છે જ. જેઓને અત્યાચારીઓની ધગધગતી આગમાં બળવું પડ્યું છે, તેઓ સ્વર્ગીય પ્રેમ તથા ક્ષમાના ગુણથી હૃદયને ભરી ન લે, તો તેમના હૃદયના અગ્નિને શાંત પાડવા માટે ખીજો ઉપાય પણ શો છે? એ પ્રેમ તથા ક્ષમાગુણથી જ તેઓ જય મેળવશે. આફ્રિકા મહાખંડમાં પ્રેમ તથા ક્ષમાનો મહાન ધર્મ ફેલાવવા એ જ અમારા જીવનનું વ્રત થશે.

મારા પોતાનામાં એ વિષે દુર્બળતા છે, મારી નસોમાં અડધું ઉપજી અંગ્રેજ લોકો છે. પરંતુ મારી પાસે સદૈવ એક મધુર વચનો બોલનારી જે ધર્મ શિક્ષિકા રહે છે, તે મારી પરમ લાવણ્યવતી સહધર્મિણી છે. હું માર્ગ ભૂલી જાઉં છું તો તે મને ધીમે ધીમે કર્તવ્યનો માર્ગ દેખાડે છે. અમારી જાતિનો ઉદ્દેશ, અમારા જીવનનો ઉદ્દેશ તે સદૈવ નેત્રોની આગળ જગૃત રાખે છે. દેશ-હિતની તેમ જ ધર્મશિક્ષાની ઇચ્છાથી હું મારા પ્રિય દેશ આફ્રિકામાં જાઉં છું.

તમે મને કષ્ટનાવિલાસી કહેશો, કદાચ તમે કહેશો કે મેં જે કામમાં હાથ નાંખ્યો છે તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો નથી. પરંતુ મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે તેમજ નુકસાનની પણ ગણતરી કરી જોઈ છે. હું કાલ્ય વર્ણિત સ્વર્ગધામની કષ્ટના કરીને લાઘવિરિયા જતો નથી. હું કર્મક્ષેત્રમાં ઉભો રહીને મહેનત કરવાનો સંકલ્પ કરીને જાઉં છું. મને આશા છે કે હું મારા દેશને માટે કદાપિ મહેનત કરવામાં પાછી પહાની નહિ કરું, અનેક

અડચણો આવશે છતાં મારા નિશ્ચયમાં અડગ રહીશ, જ્યાંસુધી દેહમાં પ્રાણ રહેશે ત્યાં સુધી દેશને માટે તનતોડીને કામ કરીશ.

એ આશાથી જ હું જાઉં છું. મારો અચળ વિશ્વાસ છે કે, હું આ બાબતમાં નિરાશ થઈશ નહિ. મારા સંકલ્પના સંબંધમાં તમે ભલે ગમે તેવો વિચાર કરજો, પણ મારા પર અવિશ્વાસ ન લાવશો. સ્મરણમાં રાખજો કે હું ગમે તે કાર્ય કેમ ન કરું, પણ સ્વગતિનું ભલું કરવાની ઇચ્છાને જ હૃદયમાં ધારણ કરી તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશ.

હું છું તમારો પ્રેમાકાંક્ષી,
જ્યૉર્જ હેરિસ."

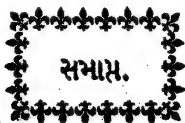
કેટલાક અઘવાડિયા પછી જ્યૉર્જ પોતાના સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા, સાસુ, ભાણેજ વગેરેને સાથે લઈને આફ્રિકા તરફ ઉપડી ગયો.

મિસ ઑફેલિયા તથા ટૉપ્સી સિવાય આપણી નવલકથામાં આવેલા કામ પણ પાત્રના સંબંધમાં વિશેષ કંઈ પણ કહેવાતું હવે રહેતું નથી.

મિસ ઑફેલિયા ટૉપ્સીને વર્મન્ટમાં લઈ ગઈ. પહેલાં તો મિસ ઑફેલિયાના પિતાના ઘરમાં લોકો તેને જોઈને ઘણા વિસ્મિત તથા સહેજ ગુસ્સે થયા. પરંતુ મિસ ઑફેલિયા પોતાના કર્તવ્યમાર્ગમાંથી વિમુખ થાય એવી સ્ત્રી નહોતી. તેના અપૂર્વ સ્નેહ તથા પ્રયત્નના ગુણોને લીધે દાસ-બાલિકા થોડા દિવસોમાં જ આડોસી પાડોસી સઘળાંની ઘણી માનીતી થઈ પડી. મ્હોટી થઈ ત્યારે ટૉપ્સીએ પોતાની ખુશીથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, કર્મચિત્તા અને ધર્મોત્સાહ જોઈને કેટલાક મિત્રોએ તેને આફ્રિકામાં જઈને ધર્મનો પ્રચાર કરવાની સલાહ આપી.

પાઠિકાઓ સાંભળીને સુખી થશે કે મેડેમ ડી થોક્સની શોધથી કેસીનો પુત્ર પણ મળી આવ્યો હતો.

એ વીર યુવક માતાના નાશી આવ્યા પહેલાં ઘણા વખતથી કેનેડામાં નાશી આવ્યો હતો. અહિંયા કેટલાક દાસત્વ-પ્રથા વિરોધી અનાથબંધુ સહૃદય મહાત્માઓની સહાયતાથી તેણે ઉત્તમ શિક્ષણ સંપાદન કર્યું હતું. તેને જ્યારે ખબર પડી કે તેની માતા તથા બહેન આફ્રિકા જાય છે, ત્યારે તેણે પણ આફ્રિકાનો રસ્તો લીધો.



નવીન નૌવલો તથા ઉપયોગી પુસ્તકો.

ચક્રવર્તી અશોક—અર્ધ ઐતિહાસિક તેમજ ધાર્મિક નવલકથા. મોટા કદનાં પૃષ્ઠ ૩૫૦

પાકું પુંડું. કિંમત રૂ. સવાળે. જૌહર ધર્મના પ્રવર્તક સમ્રાટ અશોકના જીવનમાંના અનેક ધર્મયુદ્ધમાંના એક કલિંગ યુદ્ધના મુખ્ય કથાભાગ ઉપર આ નવલકથા રચાય છે. અશોક એક સમયે ધાતકી અને દૂર સ્વભાવનો હતો તે જ કલિંગ યુદ્ધ પછી એકદમ કેવો બદલાઈ ગયો તેમજ તેનું જીવન-સૂત્ર કેવી રીતે ફરી ગયું તેના તાદૃશ ચિત્ર ઉપરાંત કપટી બુદ્ધિમતિ, સંપુ-ષ્ટાર્થ, અને કાવત્રાંખોર કલાવતી, વગેરે દ્વારા રાજકીય અટપટનો સુંદર દેખાવ પણ આમાં દૃશ્યમાન થાય છે. કલિંગ યુવરાજ જીતેન્દ્રનું ઉત્તમ ચારિત્ર, સુત્રેન્દ્રરાજની કન્યા શોભના તેમજ ઇન્દિરાનો નિર્મળ પ્રેમ, ચિદાનંદ, ઉપગુપ્ત, અને મોગલીપુત્ર તિથ્ય જેવા ધર્મચાર્યોની ધર્મપરાયણતા વગેરે વડે આ નવલકથા એટલી તો મોહક તથા બોધક થઈ છે કે પુરી કર્યા વગર હાથમાંથી મુકવી જ ગમે નહીં.

સુશિક્ષિત સ્ત્રી—અથવા બાળકોની ગૃહ કેળવણીનો ઉત્તમ આદર્શ. લેખક—સૌ. પ્રસન્નચૌરી

મુકુંદરામ મહેતા. ખાસ કરીને કેળવાયેલી સત્તારીઓને વાંચવા સારૂ બાળ કેળવણીના તથા સુગ્રહવ્યવસ્થાના ઉત્તમ નમુના રૂપ નવીન નવલકથા. બેઝકડ કાગળ અને પાકું સુંદર પુંડું. કિંમત રૂ. એક.

રાજસ્થાનની વીરરમણી ચંદા—ઐતિહાસિક નવલકથા. કિં. રૂ. દોઢ. આમાં ચારસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી રણથંભોરના

દુર્ગરક્ષક સુરજનસિંહની પત્ની વીરક્ષત્રાણી ચંદાનો ચિતાર છે. સુરજનસિંહે લોભ-સ્વાર્થને વશ થઈને શહેનશાહ અકબરની સામે યુદ્ધ ન કરતાં મેવાડના મહારાણાનો એ અજીત કીલ્લો તેને સોંપી દેવાનો વિચાર કર્યો, ને તેની બાજુ થતાં તેની પત્ની ચંદાએ પોતાના પતિનું ખૂન કરી પોતે સતી અઈ હતી. ઇતિહાસમાં આવો બનાવ કવચિત જ મળી આવે છે ને તેથી આ નવલકથા અદ્ભુત થઈ છે. વળી તેની સાથે ચંદાના ભાઈ ભારતસિંહની વીરતા અને સ્વદેશદાઝ તથા ક્ષત્રાણી પ્રભાવતીનો નિશ્ચલ પ્રેમ; મહારાણા માનસિંહનું કપટકૌશલ્ય, અકબરની કુશળ રાજનીતિ; હિન્દુ મુસલમાનની એકતાના પ્રયત્ન; ઉર્દુમિશ્રિત ગઝલો ને શાયરો વગેરે અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો વડે આ નવલકથા અત્યંત મોહક તેમજ સ્ત્રી પુરૂષો સર્વેને બોધક થઈ છે.

ધર્મપાળ અને દેવી કલ્યાણીના આત્મોત્સર્ગ—જૌહર સમયની ઐતિહાસિક નવલકથા. કિં. રૂ. અઢી.

વિપિન— સામાજિક નવલકથાની બીજી આવૃત્તિ. કિ. ૩. દોઢ. લેખક. રા. રા. રાજેન્દ્રરાવ સોમના-

રાયણુ; બી. એ. વીસમી સદીના સમયની આ વાર્તામાં સંસાર સુધારાને અંગે ચર્ચાતા વિષયોનો ઉદાપોહ સરસ રીતે કર્યો છે. તીલસ્માતી કે પ્રેમના ખોટા ટાયલાનો આમાં અંશ પણ નથી; પરંતુ સ્ત્રી-પુરૂષ કે બાળક સર્વે સરખાજ રસથી વાંચે ને દરેક કાંઈને કાંઈ સારો પાઠ શીખે તેવી ઉત્તમ આ નવલકથા છે.

માયાનો બજાર— (ચાલુ જમાનાની સામાજિક નવલકથા બે ભાગમાં.) કિંમત ૧ લા ભાગની

રૂ. ૧૧; બીજા ભાગની રૂ. ૨-૦-૦ સર વોલ્ટર સ્કોટની બેરોબરીના મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ વાર્તા લેખક હુરિ નારાયણ આપટેની એક નવલકથાનું આ ભાષાન્તર રા. રા. મુકુન્દરામ નિત્યારામ મહેતાએ કરેલું છે. આ આખી નવલકથાનાં એકંદરે ૬૬ પ્રકરણો છે, તેમાં ચાલુ જમાનાનું તથા જનસ્વભાવનું તાદૃશ્ય ચિત્ર છે. આમાં સુશિક્ષિત અને બાપની મીલકતનો વારસો પામેલી પવિત્ર પદ્માવતીને તેની મીલકત કબજે કરી લેવા સારૂ દુર્વ્યસની ને દુષ્ટ સ્વભાવનો તેનો પતિ બાળા સાહેબ કેવી રીતે સતાવે છે. પદ્માની જીવનન બહેનપણી માલતી તેને દુઃખમાં કેવી મદદરૂપ થઈ પડે છે અને તેનો ભાઈ વસંતરાવ જીવના જોખમે પણ પદ્માવતીને દુષ્ટ બાળા સાહેબના પંજામાંથી છોડાવે છે; તથા પરમાર્થી ડાક્ટર ભગવંતરાવની ગરીબો પ્રત્યેની માયા-મમતા, પ્લેગમાં નિરાધાર થઈ પડેલી વિધવા મથુરાબાઈને તેની મદદ-દુષ્ટ દીર્ઘાંબરની ચાલુ પગવણીઃ એન્જ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર રાવ સાહેબ તથા મહેતાજીના સ્વભાવ વર્તનના દૃશ્ય વગેરે અનેક જનસ્વભાવના ચાલુ સમયનાં તાદૃશ્ય ને મજેદાર ચિત્રો આમાં છે.

પ્રતાપસિંહ— ઉદેપુરના વીર શ્રેષ્ઠ મહારાણીની ઐતિહાસિક સ્વતંત્ર નવલકથા આ એકજ છે. લેખક રા.

રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા. આમાં રાણા પ્રતાપના જીવનના ધણા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ છે. સાચી સ્વદેશભક્તિ, સાચી વીરતા અને માતૃભૂમિ પ્રત્યેના સાચો પ્રેમ આ વાર્તામાં સ્થળે સ્થળે દેખાઈ આવે છે. દેશભક્તિની અને માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમની માત્ર વાતો કરવાથી કાંઈ વળતું નથી; પરંતુ જાતિભોગ આપવાથી જ સાધ્ય વસ્તુ મેળવાય છે, તે આ નવલકથામાં જોત-પ્રોત બરેલું છે. કિ. ૩. એક.

ધર્મનો જય— વડોદરાના મહારાજા મહોદારરાવના સમયની નવલકથા. આમાં મહારાજા મહોદારરાવના

ભોળપણનો ગેરલાભ લઈને તેમના નામે કારભારીઓએ પ્રજાજનોનો કેવી રીતે છળ કરેલો, અને તેના પરિણામે રાજ્ય ઉપર બચકર પ્રસંગ આવતાં છેવટે

મં મહારાવને નજરકેદ કરી, હાલના શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવને ગાદીએ એસારવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તેનું કલ્પનાભિશ્રિત સાચું ચિત્ર છે. નાયક ધર્મોજીરાવની ધર્મનિષ્ઠાની સાથે રાજ્યનિષ્ઠા, પંતનાં નિંદ્ર કાવતરાં, મહારાવ મહારાજનું ભોળપણ, ટેકરાસ્વામીની તેમને સાચી સલાહ, નીતિ અને બ્રમર તથા સદ્ગુણ અને વિમલદુર્ગાનો પ્રેમ: મણીની મુંઝવણ વગેરે પ્રસંગો ધણા મજેદાર અને યોધક છે. રાયલ ૧૬ પેજ પૃષ્ઠ ૨૨૫ પુઠું સોનેરી. કિં. રૂ. સવા.

હાસ્યમંદિર—લખનાર—ર. બ. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ. તદન નવીજ જાતના આ પુસ્તકની

શરૂઆતમાં ‘હાસ્યરસ’ વિશેનો લગભગ ૧૨૫ પૃષ્ઠનો એક નિબંધ તથા ખીજા ૩૪ હાસ્યરસિક લેખો છે. તેમાં ભોમીયાને દીધેલી ભૂલથાપ; નવાખ સાહેબની મુલાકાત; પાટીઆં વાંચનારા; વગર ગુનાહની સગ્નઓ; અવેજી કારભારી; માનપત્ર વિશે પદાર્થ પાઠ; નવી ઇસપનીતિ; થોભીઆ, વગેરે લેખો તથા એ ખાસ તૈયાર કરાવેલાં ચિત્રો પેટ પકડીને હસાવે તેવાં છે. પૃષ્ઠ ૩૫ આઠ પેજ મોટાં ૨૫૦ ઉપરાંત. કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

પાપ અને પશ્ચાત્તાપ—ભાગ ૧ લો—પાપનું સ્વરૂપ. મૂલ્ય ૦-૮-૦ ભાગ ૨ એ

પશ્ચાત્તાપનો માર્ગ. મૂલ્ય ૧-૦-૦. નવલકથાના આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા અને ઉત્તમતા માટે સા. શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ, સા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ભાવનગરના દીવાન રા. રા. મુરારજી આણંદજી તન્ના વગેરે ગૃહ-સ્થોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો છે. પહેલો ભાગ ખલાસ થવાથી ખીજા આવૃત્તિ થઈ છે.

આ નવલકથામાં માણસ પોતાની રહેણી કરણી ઉપર કામ ન રાખે તો તે અજાણતામાં પણ પાપના ખાડામાં કેવી રીતે ઉતરતો જાય છે, અને તેનું પરિણામ કેવું બયંકર આવે છે તે, તેમજ તેનું ભાન તેને થતાં કેવો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, અને અંતરના સાચા પશ્ચાત્તાપથી બગડેલી ખાજી ઇશ્વર કેવી રીતે સુધારે છે, વગેરે બહુ સરસ રીતે દર્શાવેલું છે. અન્ધરચના એવી ઉત્તમ થયેલી છે કે પહેલો ભાગ વાંચ્યા પછી ખીજો ભાગ વાંચ્યા વગર મનને સંતોષ વળતો નથી, ને ખીજા ભાગમાં પણ છેવટનો કેટલોક ભાગ એવો ઉત્તમ છે કે તે વાંચતાં “સરસ્વતીચંદ્ર” ના ચોથા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્રના સ્વપ્નદર્શનનો ખ્યાલ આવે છે.

નીલનેની અને ઉપાનન્દિની—પ્રો. એમનની વાર્તા-ઓના આ બન્ને ભા-

પાન્તર છે. “નીલનેની” રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે ખી. એ. એ કરી છે, અને “ઉપાનન્દિની” સ્વ. ઉર્મિલાએ લખી છે. બન્ને ભાષાન્તરો

એવાં સુમધુર છે કે તે વાંચતાં તન્મય થઇ જવાય છે. છપાઇ બંધાઇ પણ તેવીજ ઉત્તમ છે. દરેકની કિંમત આઠ આના.

ચોખેરેવાલી એટલે આંખનીકણી ! સર રવિન્દ્ર- નાથ ટાગોર

કૃત સામાજિક નવલકથા. બે ખંડમાં સંપૂર્ણ. બેઉ ખંડની કિંમત રૂ. બે. આ નવલકથા આપણા ધરસંસારમાં અકલ્પિત રીતે બનતા બનાવોનું સાચું ને સુંદર ચિત્ર બતાવનારી છે. યુવાન વિધવા-પ્રગલ્ભા વિનોદિની અને સરલ ભોળી નવયુવતિ આશા, તેમજ ચંચલવૃત્તિનો, ઉતાવળીઓ ને સ્વછંદી ગર્ભશ્રીમંત મહેન્દ્ર તથા તેનાથી ઉલટાજ સ્વભાવનો પણ તેનો સાચો બાળ-મિત્ર ખિહારી, આ મુખ્ય ચાર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવપરિવર્તન ઉપરથી ફેરતી જનસમાજનું બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

નૂરજહાન—એક હિંદી રાણીની વાર્તા. કી. બાર આના. સરદાર જોગેન્દ્રસિંહની અંગ્રેજી વાર્તાનું ભાષા-નંતર કર્તા મં નલીનકાન્ત નરસિંહરાવ. પુઠું સોનેરી.

ભદ્રંભદ્ર—કર્તા રાં. બાં. રમણભાઈ મહીપતરામ. હાસ્યરસિક નવલકથા. સચિત્ર ખીણ આવૃત્તિ. કિ. રૂ. દોઢ.

મુકુલમર્દન—કર્તા કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેદીઆ ખેરીસ્ટર એટ-લો. સામાજિક વાર્તા. મૂલ્ય ૦-૮-૦

રત્નમાળા—કવી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કૃત. ગુજરાતની પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાતો-કથાઓ તથા જગદેવ પરમારની હકીકત વગેરે. કિ. બાર આના.

સુખશાન્તિ વિચારણા—આ પુસ્તક બાણીતા અંગ્રેજી ગ્રંથકાર સર જહાંન લખના પુસ્તકના આધારે પણ ધણા ફેરફાર સાથે તૈયાર કરેલું છે. તેમાં સામાજિક સુખની અભિવૃદ્ધિના નીચેના વિષયોનો વિચાર દાખલા દલીલો તથા આપણા ધર્મનાં પ્રમાણો સાથે કરવામાં આવ્યો છે:—

૫૦ ૧ હું સુખ. ૨ જું મન. ૩ જું અભિલાષ. ૪ થું સંતોષ. ૫ મું વિપત્તિ. ૬ હું આદાર્થ. ૭ મું મિત્ર અને શત્રુ. ૮ મું ધન. ૯ મું વિવેકમુદ્ધિ. ૧૦ મું શાન્તિ. કિ. રૂ. દોઢ. (પુઠું પાકું ને રૂપેરી નામ સાથે.)

મુક્તિમાલા—અથવા જીવરાજજીવનમુક્તિ આખ્યાન. કર્તા સ્વ. પ્રાણલાલ શંભુલાલ દેસાઈ. કિ. રૂ. દોઢ. આ વૈદાન્ત શાસ્ત્રના ગહન તત્ત્વો સમજાવનારો સરલ ને સંવાદરૂપે નવીનજ ગ્રંથ છે. સાધારણ વાંચનારને પણ આ ગ્રંથનો વિષય સમજવામાં

સુસ્કેલી ન પડે તે માટે જીવરાજ, મનરાજ, વિદ્યા, અવિદ્યા, કુમતી, સુમતી, પ્રવૃત્તિ. સરસ્વતી વગેરે પાત્રોનું રૂપક આપીને વેદાન્તનાં ગહન તત્ત્વોનું શંકા-સમાધાન વડે પરસ્પર સંવાદની પદ્ધતિથી સમજાવવામાં આવ્યાં છે. વચમાં વચમાં સરલ અને બોલક દૃષ્ટાન્તો આપીને સાધારણ અધિકારીને પણ સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો એવી રચના કરી છે. ભાષા છેકજ સાદી હોવાથી તેમાં વિશેષ સરલતા થઈ છે. આ પહેલા ભાગમાં ચાર અંક છે, તે તેના પેટામાં પ્રવેશની ગોઠવણ કરેલી છે. રોયલ ૧૬ પેજ લગભગ ૩૫૦ પૃષ્ઠનો આ મોક્ષનો માર્ગ દર્શક અમૂલ્ય ગ્રન્થ દરેક ધર્મ જીજ્ઞાસુએ તથા પુસ્તકશાળાએ પોતાના સંગ્રહમાં જરૂર રાખવો ઘટે છે. કિ. રૂ. દાઢ.

ઈસુનું અનુકરણ—ઈસુખ્રિસ્તનાં નીતિમૂત્રા: પુસ્તક ૧-૨ સાથે. કિંમત આઠ આના.

પુસ્તકના નામ ઉપરથી આ પુસ્તક ખ્રિસ્ત ધર્મને લગતું માની લેવાનું નથી; પરંતુ મનુષ્યના આધ્યાત્મિક જીવન માટે તથા આંતરજીવન માટે મહાત્મા ઈસુખ્રિસ્તે નીતિનાં જે મૂત્રો દર્શાવેલાં તેજ આમાં છે. પહેલા પુસ્તકમાં ૨૫ પ્રકરણો છે તેમાં પોતાવિશે, મોટી આશા અને મગરૂરી દૂર કરવા વિશે, દુઃખથી થતા લાભ વિશે, લાલચને રોકવા વિશે, સાહસિક વિચારથી દૂર રહેવા વિશે, એકાન્ત જીવન વિશે, હૃદયના અનુતાપ વિશે, મૃત્યુ વિશે ગંભીર મનન, પોતાના જીવનની સુધારણા વિશે છે. બીજા પુસ્તકમાં આંતરજીવન વિશે, વિશુદ્ધ મન અને સાદા વિચાર વિશે, આત્મચિંતન વિશે, પ્રભુની કૃપા માટે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા વિશે, વગેરે વગેરે મનન કરવા યોગ્ય ઘણા નીતિમૂત્રો છે. લાઘવેરી માટે સરકારે મંજૂર કર્યું છે.

ભક્તિજ્ઞાનનો ભંડાર.—પાકું સોનેરી નામનું પુકું કી. રૂ. પાણી.

મહુમ ધર્મિ જોવર્ધનદાસનાં ભક્તિ જ્ઞાનનાં ભજનો, પ્રાર્થનાનાં પદો, પ્રભાતીઆં, ગીતાનું ભાષાન્તર, માયાનું સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ માયા ત્રિગુણ પ્રકાશ વગેરેનો ઉપદેશી સંગ્રહ છે. ઓ. મિ. ગોકળદાસ કહાનદાસ પાસેજ વગેરે તેમના દુસ્તીઓએ તેના વીસ અન્વયે છપાવેલો છે.

શ્રી કૃષ્ણજીવન. સુપસિદ્ધ લેખક બાબૂ નવીનચંદ્ર સેનના બંગાળીનું ગદ્યમાં ભાષાન્તર. આ પુસ્તકમાં નીચે

પ્રમાણે પ્રકરણો છે. (૧) પૂર્વ સ્મૃતિ. (૨) સોહમ્. (૩) બીધર્મ. (૪) સુખતત્વ. (૫) સમ્મેલન. (૬) મહાભારત. (૭) છાયા. (૮) અભિશાપ. (૯) મહાપ્રસ્થાન (૧૦) પ્રાયશ્ચિત. (૧૧) ભવિષ્ય (શ્રી કૃષ્ણ સ્વધામે ગયા પછીનું.) નાનહાર ખ્રિષ્ટિય સરકારે ઇનામ માટે મંજૂર કર્યું છે. ત્રીજી આવૃત્તિ કિંમત છ આના.

પ્રવાસીના પત્રો.—દેશ-સમાજ-સાહિત્ય-કેળવણી-રાજ્ય વગેરે વિશેની પત્રવ્યવહાર રૂપે ચર્ચા. કિં. રૂ. એક ને બે આના. આ પુસ્તક વિશે રા. બ. રમણભાઈ મ. નીલકંઠ, રા. સા. ગણપતરામ અ. ત્રવાડી, રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, બેરીસ્ટર-એટ-લૉ; રા. રા. છગનલાલ હરિલાલ ખંડ્યા (કાદંબરીના ભાષાન્તરકાર); રા. બ. હરગોવિંદલાલ કંઠાવાળા વગેરે ઘણા વિદ્વાનોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો મળ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ દિશામાં આ પ્રયાસ નવીન હોવા છતાં અત્યંત આકર્ષક થયો છે. નિષ્ક્રિયા વાંચતાં જે કંટાળો આવે છે, તેનો કંટાળો આ પત્રો વાંચતાં જરા પણ આવતો નથી; પરંતુ ઉલટો વાંચવામાં રસ પડે તેવું છે.

સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ—(સ્ત્રી ઉપયોગી ખંડ ૧-૨ ભાગ.

કિં. રૂ. એક.) આ પુસ્તકમાં કેળવાએલી સ્ત્રીએ પોતાનાં બાળકોને નાનપણથી જ ઘરમાં કેવી રીતે કેળવણી આપવી તથા તેમનું વર્તન દુષિત ન થાય તે માટે કેવી રીતે કાળજીથી વર્તવું જોઈએ, તે વિશે પતિ-પત્નીના પત્રવ્યવહાર રૂપે ચર્ચા કરેલી છે. પુસ્તકના બે ખંડમાં ૩૨ પત્રો આવ્યા છે. આ પત્રો બનાવટી નહીં પણ ખરેખરા લખાયેલા એટલે અનુભવેલા છે. ખાસ કરીને ભણેલી સ્ત્રીએને આ પુસ્તક એક વખત વાંચવા જ નહીં પણ હમેશાં પોતાની પાસે રાખવા જેવું છે.

વેપારોપયોગી પાઠમાળા—દી૦ બ૦ અંબાલાલ-લાલના “ નાણા લીડ ”

વિશેના આખા ભાષણ સહીત. પાકું પુકું-કીંમત દસ આના. આ પુસ્તકમાં નાના મોટા સર્વે વેપારીએને હમેશાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવા નીચે પ્રમાણે ૨૮ પાઠ છે. (૧) વેપારનું મહત્વ. (૨) ધંધા. (૩) મુડી. (૪) નાણું. (૫) શાખ. (૬) પેઢીઓ, ખેડો અને શરણો. (૭) વેપારમાં નામાનું મહત્વ અને તેની અગત્ય. (૮) ધરાક અને વસ્યાત. (૯) બહેરાત-પ્રસિદ્ધિ. (૧૦) પંત્યાણું-સહારો વેપાર. (૧૧) વેપારીના ગુણસ્વભાવ. વેપારમાં ફતેહ મેળવવાનાં સાધનો.) ધંધામાં ખોટ આવવાનાં કારણો. (૧૪) ઉધારીઆ વ્યવહારથી થતી હાનિ. (૧૫) વેપારમાં વિશ્વાસનું મહત્વ. (૧૬) વીમો, તેની જરૂર ને તેના લાભ. (૧૭) વેપારી જ્ઞાનનાં સાધનો. (૧૮) તેજ મંદીનું જ્ઞાન. (૧૯) વેપારીને અર્થ-શાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર (૨૦) જરૂર અને વેપારનાં તત્વો. (૨૧)

સુસાદરી. (૨૨) વેપારની સગવડો (૨૩) પત્રવ્યવહાર. (૨૪) અ-
નુભવ, અભિપ્રાય અને સલાહના નિયમ. (૨૫) પ્રમાણિકપણું (૨૬)
ધર્મર ઉપર આસ્થા. વેપારી નીતિ. (૨૮) નાણાં બીડ કેમ થાય છે ?

જર્મનીની ઉન્નતિ શાથી થઈ?—આ પુસ્તકમાં જર્મનીની

નીમાં વિચારકાન્તિ; વેપાર, ઔદ્યોગિક મંડળોની યોજના; કારખાનાં અને
મજૂરો સંબંધી, સરકારે માથે લીધેલાં કાર્યો જેવાં કે રેલ્વે, નહેરો, ખેતીવાડી,
હુતરઉદ્યોગો; પ્રજા સંવર્ધન અને જાળસંરક્ષણની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિ-
સ્તાર તથા દરીઆઈ જળ અને જર્મનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ તથા સામાન્ય
માહિતી; વગેરે જર્મનીની ઉન્નતિનાં સાધનો વિશે પુરેપુરી માહિતી આપનારાં
૨૪ પ્રકરણો છે. મોટા માપનાં ૨૫૦ પૃષ્ઠ. પાકું સુંદર પુઠું. કિં. રૂ. ૧-૧૪-૦

બાળ ગંગાધર તિલકનું જીવનચરિત્ર—

આ પુસ્તકમાં લો. મા. તિલક, તેમનાં પત્ની, મીસીસ એનીબીસાંટ, મ. ગોખલે,
દાદાભાઈ, રાનાડે, આગરકર વગેરેની આઠ છબીઓ સાથે જીવનચરિત્ર
તથા તેમના વિચારોનો સંક્ષેપઆપેલો છે. સર્વે સ્વદેશાભિમાનીઓએ પોતાના
સંગ્રહમાં આ પુસ્તક રાખવું જોઈએ તેવું ઉપયોગી છે. રા. રા. ચન્દ્રશંકર
નર્મદાશંકર પંડ્યા, એમ. એ. એલ એલ. બી. એ આ પુસ્તકમાં આદિ
વચન-ઉપોદ્ધાત-લખેલ છે. કિં. રૂ. સવા.

સત્યભામા—(પત્નીની પસંદગી—શુદ્ધ પ્રેમનો આદર્શ.)

આપણી લક્ષપદ્ધતિ વિષેનું પાંચ અંકી નાટક.
લાકટોન બેલોકનાં છ મનોહર ચિત્રો સાથે. અંક ૧ લો—પ્રેમાંકુર. અંક
બીજો—પ્રેમવિકાસ. અંક ત્રીજો—પ્રેમપ્રકાશ. અંક ચોથો—પ્રેમપરીક્ષણ. અંક
પ મો—પ્રેમની પરિસીમા. કિંમત રૂ. એક ને બે આના. ફેધરવેઇટ પેપરની
ઉંચી આવૃત્તિનો રૂ. દોઢ.

જાતકમાણીવડે પૈસાદાર થવું હોય તો વાંચો—પૈસાદાર કેમ થવાય ?

મુળ લેખક ડૉ. સેમ્યુઅલ્સ. આ પુસ્તકમાં વ્યવહાર ઉપયોગ થઈ શકે
તેવા વિવિધ વિષયોની ચર્ચા દાખલા દૃષ્ટાન્ત સાથે કરી છે. કિં. રૂ. એક.

મળવાનું ઠેકાણું:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

ડૉ. પીરમજા રોડ—અમદાવાદ.

પ્રકાશક

હવનલાલ અમરશી મહેતા

એનેચર-“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”

અમદાવાદ.

